

IJOKS

International Journal of Kurdish Studies

ISSN: 2149-2751

<http://www.ijoks.org>

August 2022
Vol 8 (2)

Editor-in-Chief

Hasan KARACAN, Ph. D

English Language Editor

Aviva BUTT, (Australia)

Turkish Language Editor

Hüseyin KARACAN, MA

About

- International Journal of Kurdish Studies (IJOKS) is a peer-reviewed international journal published biannually, in January and August, which accepts papers written in Turkish, Kurdish (Kurmançî, Zazakî and Soranî), English or Russian languages.
- Opinions by the authors of articles in the journal are solely those of the author, and do not necessarily reflect those of the journal, its editor, assistant editors, or advisory board.
- Articles published by the journal may not be reproduced totally or in part without the express written permission of the publisher.
- All papers in PDF format can be retrieved on our web site: <http://ijoks.com/>

• © All rights reserved.

Abstracting & Indexing

ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ (Muş Alparslan University/Turkey)
- Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ (Dicle University/Turkey)
- Prof. Dr. Abdullah Kurshid ABDULLAH (Salahaddin University, Iraq)
- Prof. Dr. Abdurrahman ACAR (Dicle University/Turkey)
- Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle University/Turkey)
- Prof. Dr. Kinyaz İbrahim MİRZOYEV (Abai National Pedagogical University / Kazakhstan)
- Prof. Dr. Gulmira ABDIRASILOVA (Kazakh State Women's Teacher Training University / Kazakhstan)
- Prof. Dr. Vecihi SÖNMEZ (Yüzüncü Yıl University/Turkey)
- Assoc. Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu University/Turkey)
- Assoc. Prof. Dr. Giovanni BORRIELLO (Roma Tre University/Italy)
- Assoc. Prof. Dr. Eva DURAN (University of Roehampton / UK)
- Assoc. Prof. Dr. Hajjah Jariah Mohd JAN (University of Malaya, MALAYSIA)
- Assoc. Prof. Dr. Safin Jalal FATHWLLA (Koya University /Kurdistan Region of Iraq)
- Assoc. Prof. Dr. Zahir ERTEKİN (Bingöl University / Turkey)
- Assoc. Prof. Dr. Muhammet ÖZDEMİR (Katip Celebi University/Turkey)
- Asst. Prof. Dr. Murat DEMİR (Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey)
- Asst. Prof. Dr. Abdulhadi TIMURTAS(Yüzüncü Yıl University/Turkey)
- Asst. Prof. Dr. Joanna BOCHENSKA (Jagiellonian University, Kraków / Poland)
- Asst. Prof. Dr. Necat KESKIN (Mardin Artuklu University/Turkey)
- Asst. Prof. Dr. Omed Barzan BRZOO (Germian University /Kurdistan Region of Iraq)
- Dr. Christian SINCLAIR (University of Arizona / USA)
- Dr. Salah Hwayyiz RASOOL (Koya University / Kurdistan Region of Iraq)
- Dr. Nawzad Anwer OMER (Koya University / Kurdistan Region of Iraq)
- Dr. Amir KARIMIPOUR (University of Isfahan / IRAN)
- Dr. Katya DUNAJEVA (Eotvos Lorand University, Budapest, HUNGARY)
- Dr. Aviva BUTT (Australia)

EDITORIAL

We are together for the sixteenth issue, the August issue of 2022. It is very exciting to present this new issue of our e-journal, the International Journal of Kurdish Studies – a journal for Kurdish Studies. Every issue provides new ambitions and motivation for us to achieve a better journal, thanks to your fruitful and motivational support, collaboration and encouragement.

The papers in this issue are as usual listed in the Contents. They are again our contribution to the field of Kurdish Studies. We thank the journal employees, authors, reviewers and all the others who have contributed to the preparation process. And, we hope to meet you all again in the forthcoming issues...

Hasan KARACAN, Ph. D

Editor in Chief

Vol. 8 Issue 2
(August 2022)

CONTENTS

Page

Articles

- Social and Political Foundations of Constitutionalism in the Middle East: The First Constitutional Movements in Tunisia, Ottoman Turkey, Egypt, and Iran
Muhammed KARAKUŞ & Mehmet Akif KOÇ 150
- Relationship of History and Music: Traces of Historical Events in Kurdish Music and Evdalê Zeynikê
Tekin ÇİFÇİ 175
- USSR's Policy Towards the Kurds of Türkiye, 1945-1960
Ali BAŞARAN 191
- Salim Barakat's Genuine Novelistic Techniques: Sages of Darkness
Aviva BUTT 227
- Ethnicity and Identities in Iran: Progress and Equality
Kameel AHMADY 238
- An Assessment of Narrative Genres in Kurdish Folklore (Epos, Bayt and Narrative Songs)
Yaşar KAPLAN 273
- The Use of Metaphor in the Construction of the Representation of Reality with Ethical Principles on the Example of the Movie 'The Well' in Documentary Cinema
Şenay TANRIVERMİŞ 293

Book Review

Notes & Comments

International Journal of Kurdish Studies

Vol. 8 Issue 2 (August 2022)

ISSN:2149-2751

Editorial

Hasan KARACAN

EN

[PDF](#)

ARTICLES

Social and Political Foundations of Constitutionalism in the Middle East: The First Constitutional Movements in Tunisia, Ottoman Turkey, Egypt, and Iran

EN

[PDF](#)

Muhammed KARAKUŞ & Mehmet Akif KOÇ

Relationship of History and Music: Traces of Historical Events in Kurdish Music and Evdalê Zeynikê
Tekin ÇİFÇİ

TR

[PDF](#)

USSR's Policy Towards the Kurds of Türkiye, 1945-1960
Ali BAŞARAN

TR

[PDF](#)

Salim Barakat's Genuine Novelistic Techniques: Sages of Darkness
Aviva BUTT

EN

[PDF](#)

Ethnicity and Identities in Iran: Progress and Equality
Kameel AHMADY

EN

[PDF](#)

An Assessment of Narrative Genres in Kurdish Folklore (Epos, Bayt and Narrative Songs)
Yaşar KAPLAN

KR

[PDF](#)

The Use of Metaphor in the Construction of the Representation of Reality with Ethical Principles on the Example of the Movie 'The Well' in Documentary Cinema
Şenay TANRIVERMİŞ

TR

[PDF](#)

Article

International Journal of Kurdish Studies

8 (2), pp. 150-174

<http://www.ijoks.com>

Social and Political Foundations of Constitutionalism in the Middle East: The First Constitutional Movements in Tunisia, Ottoman Turkey, Egypt, and Iran

Muhammed KARAKUŞ¹ & Mehmet Akif KOÇ²

Received: Apr 14, 2022

Reviewed: Apr 24, 2022

Accepted: May 22, 2022

Abstract

Although constitutionalism movements have their roots in the efforts to limit the power of European monarchies beginning with Magna Carta, constitutionalism in the modern sense is the product of the global political and social conditions created by the French Revolution of 1789. In the 19th century, when empires struggled for power in Europe and global economic crises shook the world, constitutionalism appeared as a solution to these crises. In this context, in addition to global constitutional revolutions such as in Japan, Russia, Mexico, and China, the “Eastern” and Muslim societies of the Middle East and North Africa (MENA) also struggled for their constitutional movements. Although they could not satisfy the expectations as a result of domestic and regional circumstances, the first constitutional movements in Tunisia (1861), Ottoman Turkey (1876), Egypt (1881), and Iran (1905) provided road maps for the modern nation-states of the following years. This study examines these constitutionalism movements in order to understand their social, political, and economic dynamics and organizational mechanisms, as well as their impact on today’s Middle Eastern politics.

Keywords: Constitutionalism, Ottoman Turkey, Iran, Egypt, Tunisia

¹ Ph.D. Candidate, Social Sciences University of Ankara, **ORCID:** 0000-0003-0078-8603, muhammadkarakus@gmail.com

²Corresponding Author, Ph.D. Candidate, Social Sciences University of Ankara, **ORCID:**0000-0001-5179-6027, akifkoc@hotmail.com

Recommended citation:

Karakuş, M. Koç, M. A. (2022). Social and Political Foundations of Constitutionalism in the Middle East: The First Constitutional Movements in Tunisia, Ottoman Turkey, Egypt, and Iran. *International Journal of Kurdish Studies* 8 (2), 150-174, DOI:<https://doi.org/10.21600/ijoks.1103307>

Ortadoğu'da Anayasacılığın Toplumsal ve Siyasal Temelleri: Tunus, Osmanlı Devleti, Mısır ve İran'da İlk Anayasacılık Hareketlerinin Ortaya Çıkışı**Öz**

Monarşilerin etki alanını sınırlamak anlamında anayasacılık hareketlerinin geçmişi eskiye dayansa da, modern anlamda anayasacılık 1789 Fransız Devrimi'nin doğurduğu küresel politik ve toplumsal şartların ürünüdür. Avrupa'da imparatorlukların güç mücadelesine girdiği ve küresel ekonomik krizlerin dünyayı sarstığı 19. yüzyılda, anayasacılık eğilimleri mevcut siyasi ve ekonomik krizlere çare olarak ortaya konuldu. Bu bağlamda Japonya, Rusya, Meksika, Çin gibi küresel anayasacı devrimlerin yanında Orta Doğu ve Kuzey Afrika'nın "Doğulu" ve Müslüman toplumları da kendi anayasacılık hareketlerini ortaya çıkardı. Her ne kadar başlangıç itibariyle istenen etkiyi doğurmayıp, iç ve bölgesel şartlar tarafından başarısız kılınsa da Tunus (1861), Türkiye (1876), Mısır (1881) ve İran'daki (1905) ilk anayasacılık hareketleri, sonraki yıllarda kurulacak modern ulus-devletler için bir yol haritası ortaya koydu. Bu çalışma, sözkonusu Bu çalışma, sözkonusu anayasacılık hareketleri ve bunların sosyal, politik ve ekonomik dinamikleri ve örgütsel mekanizmalarının yanısıra, günümüz Ortadoğu siyaseti üzerindeki etkilerini incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Anayasacılık, Meşrutiyet, Türkiye, İran, Mısır, Tunus

Introduction

A constitution is primarily about limiting political authority. It defines the scope of rights, responsibilities, and duties of citizenship. It also exudes issues and activities related to the state's structure, providing "the quality regulations that have administrative, legal, sociological and even economic and military dimensions" (Korkut, 2016). From liberal democracies to totalitarian regimes in this modern era, every state has a constitution (written or not) as the supreme law.

Constitutionalism, on the other hand, "essentially means limited government, a system in which the state power is divided and limited by the separation of powers and other effective mechanisms of checks-and-balances, with the ultimate aim of affording strong protection for individual rights and liberties" (Özbudun, 2019). In other words, from a legal perspective, it is a vision of systematical regulation in which the political power is expected to be legitimized and limited by the law. By establishing the constitutional regimes, this approach aims to make democratic institutions and ideas such as citizenship, political representation, and the separation of powers the primary vehicle for redefining politics, not just within western political philosophy.

The roots of constitutionalism go way back to the political theories of John Locke. The concept is based on the idea that the power of the government should be legally limited through a set of rules, principles, or values (Waluchow, 2019). In a historical sense, back in 1215, a group of wealthy nobles forced King John of England to sign the *Magna Carta*, a set of specific limits on the king's power. It was the first time everyone living in a kingdom, including the king, became subject to the law. Some of the *Magna Carta*'s core principles echoed in England when King William III signed the English Bill of Rights that outlined English citizens' rights, and placed limits on the monarch and the Parliament. Like the *Magna Carta*, the English Bill of Rights was the foundation stone of constitutional and parliamentary government globally (Parliament of Australia, 2019).

Constitutions in the modern sense were put into practice in the US Constitution in 1787 and the French one in 1791. Since then, it has become one of the most widespread political trends (Fasone, 2019).

The foreign ideas associated with new forms of western influence led to constitutionalism or parliamentarism in terms of limiting the power of monarchy emerging as a political resurgence. It was an incomplete movement; it gave rise to a genuinely democratic experiment in Tunisia, Ottoman Turkey, Egypt, and Iran in the late eighteenth and early nineteenth centuries. This article aims to explain the appearance of constitutionalism in the Middle East and North African countries by discussing the differing and common local circumstances creating the first such experiments. Those countries establish a relatively more recent example of constitutionalism movements in a region generally known for monarchy and oppressive regimes than their western counterparts.

1. Tunisia

The decline of Berber dynasties in the 15th and 16th centuries created a power vacuum in the Mediterranean, attracting Spain's attention in the west and Ottoman in the east. These most powerful Mediterranean states of that time rivaled each other throughout much of the 16th century to control the valuable coastal strip of North Africa. The territories recovered from Spain in 1535 were then given a formal status as protectorates of the Ottoman Empire. A Pasha (chief) was appointed as the holder of civil and military authority; however, Tunisia was ruled by a local dynasty of "Bey" (technically subordinate to the Turkish Sultan but in practice independent). Ottomans had no direct influence in the region, which became more apparent when European powers embarked on colonial ambitions.

While Tunisian leaders struggled to placate enormous powers, they simultaneously intended to strengthen the state within. With the help of a Western adviser, Ahmad Bey, modernizing reforms were introduced; however, in the end, they created a heavy burden of debt, high taxes, and increased unrest in the countryside (Britannica Encyclopædia, 2019). In 1839, the administration in Istanbul introduced several reforms known as The *Gülhane Hatt-ı Şerif* or *Tanzimât Fermânı* (Imperial Edict of Reorganization); however, due to the autonomy of the

dynasty and the personal resistance of Ahmad Bey, these reforms were not implemented in Tunisia. Following the decline of the Ottoman rule over the territory, long-lasting corruption and civil disturbances³ during and after the reign of Ahmad Bey prompted the British and French to force the successor Mohamed Bey (1855-1859) to issue Tunisia's first constitutional charter- the Fundamental Pact (Ahd al-Amān) in 1857. Richard Wood from Britain and Leon Roches from France ensured the promulgation of reforms and rules governing (fortifying the security of both Tunisians and foreigners) relations between government and foreigners. Although Mohamed Bey was to solidify his rule and appease the intervening powers, "establishing exclusive courts for foreigners to handle matters concerning Europeans" and "granting non-Tunisians to conduct business and own property in Tunisia" resulted in limits on the powers of the Bey's office (Broadley, 1882, s. 79). As a civil rights charter modeled on the Ottoman rescript of 1839, the pact spurred Tunisian oppositions to pressure the Bey to enact structural reforms. The demand for notables for drawing up a formal constitution and the pressures of foreign consuls also continued during Muhammad al-Sadiq Bey⁴ (1859–1873). A commission was set up to materialize the draft constitution following the Fundamental Pact, and it came into effect in 1881; it was the same year Tunisia became an official French protectorate⁵ due to being incapable of paying the foreign loans. The Beys of Tunisia always hoped to obstruct intervention by extending the limits of rights of foreigners; however, the adoption of the Constitution did not disrupt the French to exert its control over North African possessions (Borowiec, 1998).

"Law on the State of Tunisia" (qanun al-dawla altunisiyya) was the first promulgated Constitution in the Islamic world and assumed a limited and hereditary monarchy. It "established a responsible ministry and the separation of powers along the lines of other such charters existing in Europe at the time" (Borowiec, 1998, s. 15). The Bey served as the head of state while the prime minister headed the government in charge of the newly established secular Supreme Council. Consisting of 60 members chosen by the Bey, the Supreme Council both "empowered to review decisions of the sharia courts" and "initiated legislation, approved tax measures, supervised the military establishment, and appointed public officials" (Globalsecurity.org, 2019). Not many celebrated this transformation, and the newly emerged Constitution created widespread resentment from provincial notables and tribal chiefs who considered it an attack on local and tribal autonomy. Nation-wide rebellions by the opponents (France officially supported the Bey, while also negotiating with Ali Ben Ghedhahem, the prominent rebel leader, in case he decided to overthrow the Bey (Toussaint, 2019) and widespread resentment among the public, mainly due to the mejba (head tax) applied to the military, scholars/teachers and government officials who had been exempted) forced the suspension of the Constitution as an emergency measure in 1864.

³The underlying reason was the result of the execution of a Tunisian Jew by the order of the Bey for having blasphemed Islam (Encyclopedia, 2019).

⁴In his term of office new debts accumulated.⁴ Famine and cholera epidemic in many parts of the country created high tensions. The influence of the European powers, their commercial interests and their bankers, sharply increased.

⁵ French used the pretext of debts, the Berber raids from Tunisia into Algeria, French troops entered into Tunisian territory, and "Treaty of Bardo" or Kasr-es-Said was signed. Officially, Tunisia became a protectorate. (Borowiec, 1998, s. p.16).

In 1890, a small French-educated group called Young Tunisians sought to modernize Tunisia by imitating the European model. They used the French-language newspaper, *Le Tunisien*, to spread their ideas and demanded equal rights and autonomy in a country dominated by the French colonial power (Borowiec, 1998, s. p.17) in 1907. Under the protectorate of France, nationalist movements were heavily repressed until the interwar period. Nationalist activities clustered under political parties such as Destour (Constitution) Party. Although it represented the Bey and French governments, the party aimed to ensure the same rights for Tunisians as Europeans. At the end of World War I, nationalist sentiments were electrified by Woodrow Wilson's 14 points. In his book (Bernoussi, 2017) *The Destour leader (La Tunisie Martyre)*, Abdelaziz Thaalbi bluntly denounces the acts of extremism and abuses of the protectorate, which ended up in his arrest. Two years later, the Bey also called for the adoption of Destour's program; however, general Lucien Saint's troops surrounded the palace of the Bey. As a result, the nationalist movement of Tunisia was delayed for other several years.

Nationalist sentiments dressed in different clothes since the form of colonial insouciance only helped fuel the nascent Tunisian nationalism in 1934 by a young and strong lawyer, Habib Bourguiba, and his colleagues who were grouped around another French-language publication, "*L'Action Tunisienne*" (Bernoussi, 2017). The crisis of ideas resulted in the breakup of the Destour Party in the congress at Ksar Hellal in 1934, and they formed the Neo-Destour⁶ party, which replaced the existing Destour Party. This time, the repression helped escalate the anger against France, leading to civil disobedience during the clouds of war gathered over Europe. In 1938, the French general decided to arrest and deport the key leaders of the resistance movement over the alarming activities and growing strength. From that time till 1954, nationalist movement parties were officially dissolved (In Actio, 2019), but their activities for independence continued in 1946 when various factions passed a motion demanding the abolition of the protectorate, sovereignty for Tunisia (Borowiec, 1998). Thanks to his proactive and pragmatic policy during the independence struggle, Bourguiba was soon called the "Supreme Combatant," the greatest fighter in the holy war (Brown, 2002, s. 189).

Tunisian nationalist cadre maintained armed resistance during Cold War years. In 1954, French Premier Pierre Mendes-France declared that Algeria, rather than Tunisia, with over a million French settlers and newly discovered oilfields at Hassi Messaoud, was the most important place in North Africa. After a long struggle for independence, Tunisia was granted its internal autonomy in 1954, and it gained independence, followed by the promulgation of a new constitution on June 1, 1959. The Constitutional Assembly drafters changed the Constitution of the Fourth French Republic, which at the time was in force in Tunisia (Constitutionnet, 2019),

⁶ According to Law professor Ebrahim Afsah, the Arabic term destour, Pride in Tunisia's constitutional heritage, remained the main guideline and slogan in most political movements struggling for Tunisia's independence. Some examples include the Destourian Movement, the New Destour Party, the defunct Destour, Neo Destour, Socialist Destourian parties, and Tajammu' Destouri Dimuqrati, the party of former dictator Zine El Abidine Ben Ali (Bernoussi, 2017).

and reinforced the rule of Habib Bourguiba, the nationalist leader who led Tunisia to independence.

With unprecedented nationwide violent protests in 2010, the twenty-year-old regime of President Ben Ali collapsed. Having a traditional constitutional relationship, Tunisia has been the only Middle Eastern country having a successful democratic transition. In the first free elections in Tunisia in 2011, Ennahda won most of the seats. A year later, General elections were held in Tunisia, and a “Constituent Assembly” wrote the new Constitution (a process which took three years because the Secular and Islamist wings had fought on what the place of Islam⁷ would be in the Constitution), and elected Moncef Mazourki as the Interim President. After months of protests and deadlock, the draft was finally agreed upon on June 1, 2013. Tunisia’s new Constitution was adopted on January 26, 2014, and a neo-neo-Destourian party, Nida, led the new government.

The long transformation of the Tunisian constitutional system demonstrates that institutions and reconciliatory practices are essential for facilitating democratic transitions (Bernoussi, 2017). Although Tunisia’s transition process was less turbulent than Egypt’s, which will be explained in the following pages, the role of Islam in the Constitution or agreeing on the type of the political regime was still a contentious issue. For the latter case, the Ennahda Movement pushed for a parliamentary system based on the German or British model, and on the other, political parties pushed for a French-style semi-presidential system (Constitutionnet, 2019). The resulting Constitution produces a semi-presidential system similar to the French model, while Islam is the country’s religion. This system also recognizes freedom of conscience and belief, as well as gender equality (Constitutionnet, 2019).

2. Ottoman Turkey

The eighteenth-century marked a period of a declining central authority for the Ottoman Empire, while Europe’s influence on her was increasing, especially on economic issues and minority rights. The territorial losses, economic difficulties⁸, and malfunctioning administrative systems obliged the rulers to adhere to reforms towards the end of the eighteenth century. However, due to conservative instincts, useless superficial and cosmetic alterations were put into governors to make radical changes, primarily upon the disseminated and devastating effects of

⁷Although the 1959 constitution was clearly declared, the religion of Tunisia is Islam according to the first article and according to the article 38, the President of the Republic is the Head of State. His religion shall be Islam (Constitution of Tunisia, 2019).

⁸ The financial crisis of the Empire started in 16th century and reached its ultimate point in 19th century (Cem, 2007; Pamuk, 1990; İnalcık, 2005) due to ‘trade route changed as a result of geographical discoveries’, ‘the trivialized spice and silk trade’, ‘ceasing of conquests’, ‘discoveries of America which caused flow of gold and silver flow free in the Empire’, ‘longer wars and lost territories’, ‘steam engine production in Europe’, ‘colonialism and mercantilist mentality of European merchants’, ‘wrong money policies, unsuccessful borrowing policies, lack of defined tax policies’, ‘collapse of *timar* system and tax farming’ and ‘inflation which the governors was lack of information about.’

the French revolution. European provinces of the Empire with Christian majorities were exposed to the romanticized charms of nationalism (Hanioglu, 2008, s. p.42) which was supplemented and amplified by new aspirations for equality and self-rule, at the end turned into local uprisings. The European powers regarded these uprisings worthy of support, which soon began to intervene in the internal politics of the Empire and lasted until the dissolution of the Empire. The revolts supported by the external powers - using the slogan of protecting the rights of minorities- developed the notorious term “Eastern Question.” It was indeed a power competition between Russia and Britain. Each feared the other would take advantage of the revolts to acquire much more Ottoman territories (Cleveland & Bunton., 2009, s. 76).

Over the European advancement in military technology, which obsoleted the traditional Ottoman military understanding, and the trivialization of the *timar* system, the local military rulers (*ayan*) formed *de facto* local dynasties when the authority of the Sultan had become almost non-existent. Ayans’ resistance to the *nizam-ı jedid* reforms turned into a massive revolt, including those of *janissaries* and those against any reform movement. Latter’s revolt and its effects further paralyzed the authority of Ayans. One of them, Kabakçı Alemdar tried to end the ongoing chaos in Istanbul. Upon Selim III, the founder of *nizam-ı jedid* movement, had been killed by Sultan Mustafa IV, Kabakçı Alemdar enthroned Mahmut II, younger brother of Selim III, and agreed on a document between central administrators and provincial notables setting the limits on the power of the Sultan in exchange for recognizing his authority on September 29, 1808 (Kaynar, 2016), which is known as “Charter of Alliance” or *Sened’i İttifak*.

Sened’i İttifak is considered the first constitutional text in Turkish history since the Sultan “recognized the senate as a stakeholder and accepted to share the power even if this sharing was limited and the senate made the Sultan recognize their independence (Boztaş, 2013, s. 46).” On the other side, the formation of an advisory assembly [during the reign of Selim III, it was called the *Shura* and *Mashwara* or consultative councils⁹] where the Sultan sought the opinion of the community of faithful before making decisions, was also seen as a significant step towards a constitutional government system.

To overcome further European penetration, at the high time of nationalist agitation in the European provinces, the central state had initiated a process of transformation that started in the 1820s and was expanded in the following years. The purpose of the reform movements was not limited to the military developments and creation of bureaucratic administrative practices but also related to education. A new and direct relationship was established between the state and its subjects. Rulers of the Empire expected the reforms would prevail over independence movements in the remaining Christian provinces. As pragmatic considerations, Sultan became committed to the reforms that have become the pillars of constitutionalism, but in return, European economic and military pressure increased upon the lack of progress in these reforms.

⁹ *Meşveret* had never included the possibility of consulting the people, referring only to high-ranking dignitaries (Kaynar, 2016).

Bureaucracy, led by Sadik Rıfat Pasha and Mustafa Reşit Pasha, was already experiencing a paradigm shift in their vision of the ideal political order. Diplomatically, for these Pashas, a reformed and civilized¹⁰ state might receive the support of England against challenges exemplified by Russian involvement. So, declaring a long-term commitment to self-civilizing reforms would mean a basis for peaceful relations with the European powers and make the Empire a member of the new European diplomatic order.

On November 3, 1839, the Gülhane Imperial Edict, “modified and developed by his own experience and observations in consideration of the empire’s current needs (Stanford & Ezel, 1977, s. 59-60)” promised administrative fairness in the name of the Sultan (Abdülmeccid) by changing and reshaping the relationship with his subjects. It indicated a change¹¹ in the official ideology of the state and a shift in the internal balance of power within the Empire, leading to a clean break with the Ottoman tradition, intended to gradually reduce the arbitrary powers of the Sultan and assure full rights and equality regardless of religious affiliation under an established single legal system for all subjects. In other words, as a foundational text, it outlawed execution without trial, property confiscation, and a tax farming system. It established the right to property for all Ottomans (Cleveland & Bunton., 2009, s. 83).

The edict was directed to both “inward” and “outward” counterparts. The document referenced cosmetic Islamic concepts to avoid the ulema¹² not to shield the government and reassure the Great Powers’ concerns.¹³ Hence, Sultan’s authority became limited with ‘the rights of the subjects living in the Empire.’ The concrete steps for the reformation came not from the sultans but from the Ottoman ambassadors to Paris and London. Following the Crimean War, Hattı Hümayan or the “Imperial Reform Firman,” primarily known as Tanzimat Firman,¹⁴ was promulgated by Ali and Fuad Pashas’s initiatives as part of the constitutional reform process. These efforts aimed to enable the integration of the Empire into the Concert of Europe and were a concession to the great powers who had supported the Ottoman Empire during the Crimean War against Russia (Kaynar, 2016).

The effects of the two decrees were felt among the population, which sought to break down the autonomy of the ‘millet system’ structured on religious identity (all-male Ottomans were declared equal before the law) and cultural norms in order to create a new identity of “Ottomanism” which was cemented with the promulgation of Nationality Law in 1869. The second decree transformed the taxation system, launched public schooling, and renovated the military service and judicial system; however, these changes did not affect the democratic

¹⁰ the one that reflects the needs of the time

¹¹ Because the Sultan had authority to abrogate the decree of Gülhane.

¹² Until the draft of the Mecelle code, the early reforms did not threaten the role and authority of the ulama. As the reforms directly infringed on the judicial authority, the implementation of the Mecelle project was halted temporarily by ulama opposition (Enayat, 2013).

¹³ In other words, the edict was prepared because of external pressures in the final years of Crimean War.

¹⁴ The reforms carried out in the Ottoman Empire between 1839 and 1876, known as the Tanzimat. The reforms began with the military but soon spread to the administrative and legal system (Enayat, 2013).

practices and institutions. Undoubtedly, Tanzimat edicts gave rise to a new political mentality¹⁵ aspiring for equality and civic rights that emanated from the French Declaration of the Rights of Man and the Citizen of 1789.

Young Ottomans, a group of intellectuals of the late Tanzimat period, and familiar with the Western representative institutions believed that ‘bureaucratic tyranny’ resulted from the Tanzimat. They were driven to opposition by Ali and Fuat Pashas. Young Ottomans either wanted to limit the power of the bureaucracy through a constitution or create a representative, popularly elected Parliament to make sure that all the administrators functioned adequately within the limits of the law since there was nothing to restrain the Sultan from undermining the Tanzimat reform program (Stanford & Ezel, 1977, s. p.132). By participating in a parliamentary system of government, non-Muslim and Muslim subjects would have a sense of belonging to the same fatherland, which would in return benefit the Empire.

The intellectualizing came to life with the introduction of the 1876 Constitution, which also started the period known as the First Meshrutiyet or First Constitutional Period (Gözler, Ottoman Constitutional Developments, 2019). However, declaring the First Constitutional Period and deposing Sultan Abdulaziz was painful. His nephew Murad V was enthroned, but he was not in favor of a constitutional monarchy. Thus, ‘Young Turks,’ inspired by ‘Young Ottomans,’ dethroned him. Abdulhamid II ascended the throne after promising a parliament and a constitution during a severe crisis in the Balkans due to the rising remands of local communities and an internationalized conflict.

Abdulhamid II established a special committee, headed by Mithad Pasha, with 28 persons called Cemiyet-i Mahsusa to draft the first Constitution, known as Kanun-i Esasi or Basic Law, promulgated on December 23, 1876. According to the Kanun-i Esasi, the first Ottoman Parliament (Meclis-i Umumi) was bicameral. Meclis-i Mebusan -whose members were elected by the general Ottoman populace- was the lower chamber, while Meclis-i Ayan whose 26 members were appointed by the Sultan and served for life, was the upper chamber.

The new Parliament was composed of 115 members, 69 of whom were Muslim and 46 who were non-Moslem. Parliament did not have any legislative authority; according to the Basic Law, it was necessary to obtain prior permission from Sultan (who also had executive authority and could appoint and dismiss ministers) to propose a bill (GNAT, 2019). Ottoman rulers proposed and implemented numerous political, economic, and institutional reforms, but most were outdated. The military reforms did not produce desired results due to socio-political and economic decline. In order to curb military, administrative, economic, and institutional problems of the state, some approaches like Ottomanism were put into effect. However, Abdulhamid II adopted a policy of pan-Islamism to oppose Western intervention in Ottoman affairs. He

¹⁵This mentality was the product of new Ottoman intelligentsia who substituted and displaced the ulema in their traditional role of cultural leadership in the Muslim community (Stanford & Ezel, 1977, s. p.128).

conceived the state primarily as a Muslims State, which ossified and radicalized other communities. In other words, religion was transformed into a quasi-national identity.

In the year Abdulhamid II enthroned, a general uprising emerged among the Sultan's Christian subjects that later generated sympathy for the struggles of Slavs, especially during the signature of the London protocol 1877. They demanded Sultan to draft a program of reforms embracing the disaffected areas of Bosnia, Herzegovina, and Bulgaria. Because of the unwillingness of the Porte, Russia identified with Orthodoxy, and Slavdom declared war against Ottoman (Globalsecurity, 2019). Sultan Abdulhamid dispersed the Assembly of Deputies on June 28, 1877, upon the criticisms of the deputies and their strong attacks on the government (Gözler, 2019). The second Parliament was elected on December 13, 1877. However, due to the emergency related to the ongoing war with Russia, Abdulhamid II again dissolved the Parliament and governed the country from 1878 to 1908 without convening the Assembly.

During the thirty years of absolute rule, most 'Young Turks' lived as exiles and set up secret organizations and journals that became the main forum for constitutional ideas. They reunited under the Committee of Union and Progress -İttihat ve Terakki Cemiyeti (CUP)- the most prominent Young Turk organization. Reinstating the Ottoman Constitution emerged as the driving force and provided an effective means for mobilizing political support. The officers and the troops under the CUP command began a revolt in Selanik in July 1908, which sent a shockwave across the Balkans and the Middle East. It ignited a rebellion in Macedonia¹⁶ against the government which was triggered by a newspaper claiming the negotiation between Great Britain and Russia on intervention in the Ottoman Balkans and establishing an autonomous regime under a Christian governor. They saw the solution in restoring constitutional and parliamentary government (Zürcher, 2019). The palace and the government in Istanbul had no chance but to surrender the rebels' demands and decided to reconvene Parliament, and the Second Constitutional Monarchy period began.

The democratic parliamentary system brought constitutional changes such as the right of the Sultan to exile was abrogated, freedom of the press was expanded, the ban on censorship was removed, and liberties to hold meetings and form organizations were recognized. Moreover, citizens became able to establish political parties. Furthermore, the government was held responsible to the Assembly. The provision of the Assembly being dispersed whenever the Sultan wanted it became bound by tight restrictions. The institution of interpellation was established. Definite limits were brought to the Sultan's legislative authority (Gözler, 2019).” Not all these changes meant that political and social upheaval ended. National Assembly opted to depose Abdulhamid II from the throne on April 27, 1909, after the suppression of the massive protest triggered by clerics and accompanies. The army stepped in to re-establish constitutional order disrupted by resurfaced chaos.

¹⁶ Now known as the Republic of North Macedonia.

Following the destruction of the Ottoman Empire, the founders of the new Republic were profoundly inspired by the initial constitutionalist movements, and most of them had been involved in the critical political and social developments of the 1908-09 period. During the post-war period, Turkey was the only independent State of the former Ottoman Empire and went through a single-party rule until 1950. From 1950 onwards, the army represented itself as the guardian of the Constitution in its political history.

3. Egypt

The constitutionalism movement emerged in Egypt due to popular discontent. The nineteenth century was a period of significant changes and transformations, as the modernization wave affected everyone and disregarded borders. In Egypt, radical transformations, most of the time ignoring the administration in Istanbul, were initiated by MuhammadAli (1805–1848), self-declared Vali (viceroy-governor). During his term of office, an excessive amount of borrowing for the scope of modernization and renewal caused a debt crisis¹⁷ resulting in disastrous consequences for the Egyptian economy.¹⁸ However, during MuhammadAli's term of office, the oldest legislative institution in the Arab World, the Egyptian Parliament, was formed through consultative representative systems. It attempted to regulate the relationship between the ruler and the people.

At the time when political tension increased in the last years of Khedive Ismail's reign (1863–1879), reverberations of more significant constitutional safeguards in the Ottoman Empire boosted the same feelings in the streets of Egypt. Pressures of the elites resulted in the first representative Parliament, Maglis Shura al-Nowwab, modeled from the Western mode of elected legislative institutions, which sought to establish a parliamentary life capable of expressing the interests and aspirations of the different sects and social strata of the Egyptian people (In Actio, 2019). However, Maglis Shura al-Nowwab did not accumulate mass popular support from the foreign powers.

In 1876, the national “product cotton crisis,” the establishment of the Caisse de la Dette Publique (Commission of the Public Debt) to manage Egypt's bankrupt economy, and the substantial level of debts resulted in the point of no return for Egyptians. Egypt's economic problems led to its loss of political independence when the Liquidation law was agreed on, dividing Egypt's annual revenues into two approximately equal portions for the Caisse de la Dette and the Egyptian government. The European dominance in Egypt¹⁹ and the Liquidation

¹⁷ Rapid infrastructural changes emerged under the term of Ismail. Railroads, telegraphs, harbours, schools and land irrigation projects were built. Egypt therefore became increasingly reliant upon foreign loans to fund modernisation (Mentiply, 2019).

¹⁸ Peasantry's condition had been harmed not only by the external affairs but also the military conscription and the possessing extensive personal estates of the khedive and his family

¹⁹ Such as tax-freedom of foreigners and had right to trial in consular courts.

were quite humiliating for the Egyptians who believed Khedive Ismail was responsible for this situation. They gathered around Vatanıyye group led by Aḥmad Urabi (Arabi) and Muḥammad Sharif, prime minister from April to August 1879.

Nationalists and militarist mutineers joined the revolutionary movement along with a group of dissatisfied army officers between 1881-1882, began representing the concerns of many social groups in Egypt in 1879. During the riots, pro-Khedives took measures to preclude this movement that served to heighten Urabi's domestic popularity. An insurgent "Egypt for Egyptians" movement began in 1881, led by Urabi and supported by nationalist and pan-Islamic ideologies. The Representative Consultative Council was transformed into the Egyptian Representative Council in the same year. In the following year, "a combined military and civilian reform movement attempted to prevent further penetration of the country" (Cole, 1993, s. 14). The council declared a constitution but turned out more short-lived than the Ottoman Constitution.

Urabi forced Tawfiq to appoint an entirely new cabinet, improve working conditions, and pay the salaries of soldiers. They "attempted to make Khedive Tawfiq into a constitutional monarchy and also a chamber of deputies would be elected" (Cole, 1993, s. 16). The reaction of Britain and France was the bombardment of the port of Alexandria in 1882, over judging their interests to be under threat of the constitutional regime and the overwhelming anti-foreign riot. Urabi had established a government in Cairo, but his army was devastated under the notorious bombardment. In late July 1882, Egyptian notables deposed Tawfiq. They created what they called a 'common-law' government, and Egypt were formally declared to be under British occupation "in order to ensure that a process of state formation did not succeed in creating a new sort of stable order that would end European privileges and threaten the security of European property and investments (Cole, 1993, s. 17)." In other words, the economic downturn on a global scale (Great Depression in 1873) and heightened international rivalries were the fundamental reasons that drove Britain to invade Egypt.

Animosity against British rule found a voice in one of the leading opposition newspapers, Al-Liwa (The Standard), which demanded the immediate end of British occupation. Publications contributed significantly to the awakening of the Egyptian public's political consciousness and the emergence of the idea of territorial nationalism (Cleveland & Bunton., 2009). The newspaper's reaction to the incident of Dinshaway where fifty-two Egyptian villagers were convicted, and four of them were publicly hanged, was the spark of anti-British feeling in Egypt. In order to appease the high tension in early 1913, a new statutory law was issued, stipulating the establishment of a Legislative Assembly to replace the General Assembly and the Legal Consultative Council (In Actio, 2019). Nevertheless, with the break of World War I, Britain declared Egypt a protectorate and imposed martial law on the country in 1914.

The defeat of Axis powers in World War I and the Wilson principles led to immediate hopes of independence among Egyptians. Within two days after the armistice, besides other nationalist parties, Al-Wafd al-Misri (Egyptian Delegation) party, led by Saad Zaghlul, was

formed to send delegates who would voice their views before the Authorities and the British people in the coming peace conference (Long, 2005, s. 71). However, Britain rejected Egyptian presence at the talks. The leaders of Wafd reacted angrily in the capital of Egypt, where the British rulers introduced martial law, and Zaghlul, as well as several colleagues, were arrested and deported to Malta. Overreaction of Egyptians against foreigners in general and the British in particular was the prescription for the release of Zaghlul and delegates. He immediately proceeded to the Peace Conference to present Egypt's case to the Allies but was unsuccessful for their goals. During the next three years, Zaghlul learned that more strikes against British rule might close them to independence.

In 1922, the increasing demands for independence resulted in the Milner Report that granted the end of the protectorate of Britain for Egypt. It was conferred a limited measure of independence on Egypt, and British troops would remain to protect imperial interests. In the same year, Fuad I was proclaimed the king of an independent Egypt. On the eve of Egypt's 1923 Constitution, two political parties represented the anti-colonial nationalist movement and the subsequent drafting of Egypt's first Constitution (Khalil, 2016, s. 47). It was a significant step towards a sound parliamentary period (comprising the Council of Representatives and the Senate) after establishing a 30-member legislative committee of political parties and members of the revolutionary movement under the 1923 Constitution. As promulgated, it created a constitutional monarchy with the king as the head of the executive with the power to disband the Parliament. Article 149 of the Constitution referred to Islam as "the religion of the state" and Arabic as the official language in an era of increasing secularization in Egypt, Iran, Tunisia, and Turkey.

The Constitution has served as the model for all Egyptian constitutions that have followed and enshrined many personal freedoms and liberties, such as a mandate for primary education, house privacy, and property (In Actio, 2019). However, political life from 1923–to 1952, due to intermittent interference by the British and the palace, led to the dissolution of Parliament several times. The 1923 Constitution was nullified with the issuance of the 1930 Constitution for five years. Even the last Constitution did not last long over British policymakers' increasing pressures exerted on the King.

In 1952 a Free Officers' Revolution abolished the Anglo-Egyptian treaty and deposed King Farouk. Egypt remained in a transition period until, on January 16, 1956, a new constitution was set up. General Naguib formed a transitional government, and the new government banned the Wafd Party in January 1953. The following month, the Egyptian Republic was formally proclaimed. Erratic constitutional developments from the coup until 1970 have taken place because of the military's influence. Because of this military dominance and their constantly issuing and revoking constitutional edicts, no sign of multiparty democracy was accomplished until 1964 (Constitutionnet, 2019). The 1956 Constitution was issued after the ousting of Mohammad Naguib, and Gamal Abdel Nasser was declared his successor. The Constitution was put to a popular referendum; however, the regime dissolved all political parties. Only twenty months later, in 1958, a Joint National Assembly was formed upon the unification with Syria,

which led to the suspension of the 1956 Constitution. It was also one of the temporary constitutions and remained until the dissolution of the Egypt-Syria union. Limited to purely administrative matters, the promulgated constitutions helped the regime tighten its governance grip.

After the socialist-oriented 1964 constitution and upon the death of Gamal Abdel Nasser, “a constituent commission was formed by Presidential decree, and the 1971 Constitution was then put to a referendum to secure control over the country and to eliminate what he later called the centers of power”²⁰ (Masr, 2019).” This Constitution remained in force until its dissolution in February 2011. It stipulated the socialist nature of the state, pan-Arabist and Islamic basis of the state, established the Supreme Constitutional Court for the first time, and Sharia (Islamic law) became the basis of all laws in the 1980 amendment. Stirring great political controversy was the second amendment of the Constitution. The selection process of the president of the Republic was modified as instead of the referendum, the president would be elected by direct, national, secret ballot. Moreover, to contradict the original nature of nominating a Presidential candidate, parties needed to have 5% of the seats in the Parliament (Constitutionnet, 2019).

Regarding the Constitutional amendments, low voter turn-out in a popular referendum due to significant restrictions on political activities and increasing executive power sowed the seeds of deep resentment against the system and exploded during the Arab Spring. Following the ousting of President Mubarak on February 11, 2011, Supreme Council of the Armed Forces (SCAF) took over the state and suspended Constitution of 1971 and announced the establishment of an eight-man constitutional committee (Constitutionnet, 2019). The SCAF issued a constitutional document that buried the 1971 Constitution. The sequence of having a President before the Constitution directed attention to the Islamist Muslim Brotherhood’s Freedom and Justice Party, as the dominant political force in Egypt headed by Mohammed Morsi, who won the seats in the Legislative elections. The presidential elections were held on June 16-17, 2012, and with 52 percent of the vote, Mohammed Morsi of the Freedom and Justice Party (FJP) was elected president. It was the first time an Islamist had been elected to the presidency, although “the March 2011 Constitutional Declaration did not solve the ambiguity of the relationship between Islam and the state (Hashish, 2013).”

The new Parliament was responsible for preparing a permanent constitution²¹ for Egypt. Establishing a representative constituent assembly, composed of both MPs and others outside the Parliament, was the primary role of the Parliament to proceed, but it took almost a year because stakeholders could not agree on its composition (Constitutionnet, 2019). When the preparation

²⁰ The Constitution allowed a multi-party, semi-presidential system of government, though, through with a strong executive authority and restrictions on political activities made Egypt one party system (Constitutionnet, 2019).

²¹ Members of the assembly mostly dominated by the Islamists. They were also majority in the parliament. Altogether established provoking public outrage especially from the Christians segment who continued to complain about the distribution of seats (Constitutionnet, 2019).

was completed, despite the lengthy debates over the rush preparation and ambiguity of the articles, it became a turning point for the fate of Egypt because it was the first constitution referendum held after a long period of dictatorship.

The immediate consequence of this new Constitution was an escalation in the struggle between Islamists—emphasizing the legitimacy of their moves through previous electoral victories—and a heterogeneous camp of liberal and secular forces (Albrecht, 2013) who saw a real danger authoritarian renaissance. Disappointed segments of the society resisted the increasing hold of the FJP and the president's consolidation of executive powers. Soon, this disappointment and resistance transformed into violent forms (Constitutionnet, 2019) between anti-government protesters and pro-government supporters. The secular section was skeptical about a stronger emphasis on religion than previous constitutions, as such in Article 219 calling for principles of Islamic Sharia in a more specific yet idiosyncratic manner or Article 4, which boosts al-Azhar as an autonomous institution observing the application of Islamic law as the religious institution in Sunni Islam (Albrecht, 2013).

Following the street clashes between pro-Morsi and anti-Morsi factions, the military issued 48 hours to reach a solution. On July 3, 2013, the president was deposed in a military coup not long after. Holding the power of the Egyptian Armed Forces, Sisi suspended the Constitution and ordered the arrest of President Morsi and several hundred Muslim Brotherhood (MB) members. An interim government headed by the Supreme Constitutional Court President, Adli Mansour, was set up.

The Interim President granted legislative and executive powers the powers to appoint and dismiss ministers, which Morsi and the Muslim Brotherhood had sought. A commission was composed to review specific articles of the 2012 Constitution and propose amendments. In January 2014, it was approved by 98.1% of voters in a referendum (Antoni Abat i Ninet, 2015). Drafted in the context of a social and political revolution, both the 2012 constitution and the 2014 constitution focused on social justice (Rougierand & Lacroix, 2016, s. 124). Many of the references to religion that had been included in 2012 were eliminated, especially the article 219 states “The principles of Islamic law (sharia) include general evidence, the foundational principles of Islamic jurisprudence (Usul al-fiqh), the reliable sources from among the Sunni schools of thought (2012 Constitution , 2019).” In addition to this, the new Constitution granted impressive authority both to the president (under the assumption that the Brotherhood had little chance of winning the presidency any time soon) and independence to the military, the police, and the judiciary for anti-Brotherhood authority (Rougierand & Lacroix, 2016, s. 125).

4. Iran

The Iranian Constitutional Revolution was also part of a worldwide wave of revolutions. In a sense, the pre-constitutional system of Iran was similar to the other absolutist systems in

which the power resided with the ‘shah’ than any other person or body though it was absolute but not unlimited. In other words, his words were law, he was the ultimate political authority, he was not accountable, but Shah was expected to conform to the sharia interpreted by the ulama²² (Martin, 2011, s. 461). In the early nineteenth century, absolutism resulted in arbitrary rule, lack of accountability, inefficiency, and general oppression that, in the end, drew a reaction. Qajar bureaucracy, after a long period of resentment, was modeled on the Ottoman reforms of the Tanzimat by Malkum Khan, who “advocated the rule of law, the separation of the executive, legislative and judicial branches of government, and the complete reorganization of the bureaucracy and codification of government decrees and sharia rulings (Martin, 2011, s. 462).”

Reform movements took a different shape with Mirza Husain Khan who had been in Istanbul during Tanzimat reforms and observed how these helped strengthening and centralization of the Ottoman state. In order to restructure the central organs of the state, he established dar al-shura-yi kubra (grand consultative council) in March 1871 (Martin, 2011, s. 463) He also embarked on the first serious reform program for the country’s grave financial problems, which most of the times caused a protest such as in 1905 which aimed to denounce “the collection of Persia tariffs to pay back the Russian loan for Mozaffar ad-Din Shah’s²³ royal tour (Mirrazavi, 2019).”

Protestors, including officials besides those crushed under intensified government exactions, argued that Persian’s economy had been devastated already by the oil industry sold, foreigners’ advantages on import/export, and the foreign debt was not used for investing in Persia. The government’s intervention in the protesting groups (the bazaar merchants²⁴, ulama, and secular intellectuals who all had first emerged during the tobacco rebellion) whose discourse of change was developed and enriched over time. This response created an even larger movement, and the protestors had envisaged legislative reform vital to their goals of ending royal corruption and stopping the dominance of foreign powers. International conjuncture was also conducive for revolutionaries whose sentiments were shaped by anti-imperialist and anti-monarchical movements such as the Russian Revolution in 1905 (Matin, 2016, s. 92). Many different groups fought for change and opened the way for cataclysmic change in Persia. On August 5, 1906, the Shah eventually succumbed to signing the edict for a constitution, heralding the modern era.

²² Qajar monarchy shared power with the Shi’a ulama, which created a peculiar system of ‘dual sovereignty’ whereby the Shi’a quasi-hierocracy had acquired significant power and wealth during the late Safavi period and long post-Safavi interregnum (Matin, 2016, s. 87).

²³ Mozaffar often relied on his chancellor to govern the country. The dire financial situation in the country, made him search for foreign loans for his extravagant lifestyle and the costs of the central government, mainly from Russia and Britain.

²⁴ The price of bread and other basic items soared and led to widespread urban riots due to bad harvest. Government found the formula by heavy-handed punishment of the bazaar merchants. Popular protests that rapidly developed movement against the monarchy (Matin, 2016, s. 92).

The first Parliament was convened in October as the foundations of a modern democratic state, but “the parliament was faced with an empty treasury, British and Russian pressure continued to threaten Persian’s precarious independence, and the old order had by no means reconciled itself to the new institutions in the country (Enayat, 2013, s. 50).” Given the right to make a constitution, the first Majlis (Parliament) became a Constitutional Assembly, and by December 31, 1906, the Shah signed the Constitution, modeled primarily from the Belgian Constitution. The Constitution of 1906 transferred some of the powers of the Shah to the elected Assembly, such as a final approval over all loans, concessions, and budgets. The Majlis was a bicameral Parliament, and a prime minister headed the cabinet.

Muzaffar alDin Shah had some sympathy for reform, but his designated successor, Muhammad Ali Mirza, had none (Martin, 2011, s. 468). His refusal to invite representatives to his coronation ceremony clearly showed confrontation. “During the twenty-month existence of the first Assembly, no fewer than nine cabinets were formed and fell (Sohrabi, 2011, s. 357).” The new Constitution was based on the principles of sharia, thereby indicating the influence of clerics, but it differs from the one developed after the Iranian revolution of 1979. Following the establishment of the new Majlis, together with the ulama’s ambiguous efforts toward independence, Britain and Russia capitalized on the Persian’s weak government and signed an entente in 1907. The Parliament was dissolved, arresting many constitutionalist leaders, execution of some, and driving others into temporary exile (Enayat, 2013, s. 50) upon the order of the Shah and the political support of Russia and Britain. In accordance with the entente, Persia was divided into two, leaving a neutral zone at the center of the country. Although Persia had gained a constitution, independence from foreign powers could not be achieved. Moreover, Persia entered a period of disorder that degraded the Constitution to a document with little political effect.

A failed assassination attempt against Shah Mohammad Ali Mirza triggered a counterrevolution, and he revoked the Constitution and ordered the bombardment of the Parliament with Russian and British support in 1908. This move only served to set a wave of radical pro-constitutional movement in motion. The constitutionalist and armed revolutionary forces from Tabriz and Rasht marched to Tabriz in the same year, and civil war began. Shah abdicated and fled to Russia, resulting in the surrender of Liakhov and the Persian Cossack Brigade, who had bombarded the Majlis the previous year.

Self-established Hay’at- e Modireh or Directoire, composed of representatives of the various conquering forces and reformist notables, ruled Persia until November 1909 (Enayat, 2013, s. 51). Majlis elections were held in August but, until 1911, because of effective nationwide authority was collapsed by provincial rebellions, the Parliament worked toward creating a functional administrative structure for the country (Enayat, 2013, s. 51). The constitutional government-employed Morgan Shuster, an American citizen, to obtain the necessary revenue. The threatening developments resulted in Russian troops advancing on Tehran to dissolve the Majlis (Matin, 2016, s. 93). Mohammed Ali Mirza led another unsuccessful rebellion against the

government to take advantage of the ongoing turbulence and departed for Baku in 1912. At the beginning of WWI, Iranian government declared its neutrality. However, Russian forces transgressed Iran's neutrality, and the Majlis session could not be held and finally adjourned. Despite more than five years of interregnum, the Majlis achieved the abolition of the 1919 accord, signed between the Iranian Prime Minister and the British government without the Majlis's knowledge in 1923. The Majlis confronted another tumultuous issue when a combination of generalissimo and foreign influence joined forces to depose the Qajar Dynasty, and Reza Khan from the Pahlavi Dynasty became a successor on April 25, 1926.

Not only did the deposed Shah try to benefit from a weakened authority, but the Democratic Party of Azerbaijan (DPA), headed by Ja'far Pishihvari, established an autonomous government in northern Iran and acquired necessary from Soviet troops on November 21, 1945. The government had no chance but to accept this precedential reality. Due to the ascended effect of leftist-inspired movements during the Cold War, Shah Mohammed Reza Pahlavi banned the Tudeh Party following an unsuccessful assassination attempt on February 4, 1949. This incident granted Shah the power to dissolve the Majlis. Extraordinary powers were also granted to the National Front (NF) leader and Prime Minister Mohammed Mossadegh after the nationalization of the Anglo-Iranian Oil Company on May 2, 1951. However, nationalization of oil industry and subsequent transformation process resulted in deterioration of the relations with both the domestic power bases and global powers, in particular the Great Britain.

The Majlis extended his term until he was deposed in the second coup supported by the Shah (and funded by the US Central Intelligence Agency) on August 19, 1953. The coup triggered historical trajectories with far-reaching consequences for the course of the democracy struggle in Iran. Firstly, many Muslims are devoted to modernity-friendly Islam in the political struggle against the regime and its Western allies. Secondly, rapid and disharmonious social transformation under authoritarian rule led to the rise of radical and nativist ideologies (Sheikhzadegan, 2017, s. 32).

The Shah returned from Iraq and dissolved the Majlis in 1961. Despite anti-government demonstrations breaking out, Shah could suppress them by police until the end of the 1970s. Shah issued his White Revolution²⁵ and Iran had undergone a rapid and tense transformation in the 1960s and 1970s, which resented Muslim religious leaders such as Ayatollah Ruhollah Khomeini, a leading mullah who called for demonstrations in several cities demanding abolishment of reforms such as granting suffrage to women, and the secular local election in 1963. Over this interplay of various processes of social change, Shah imposed martial law and took precautions such as dissolving the two-party political system and banning opposition political parties after nearly a hundred thousand individuals demonstrated against the government in Tehran in 1978.

²⁵ Mohammad Reza Shah formulated it as the non-violent ideological construction of Iran between 1958 and 1963. The ultimate long-term aim was the transforming Iran through reforms of land, profit sharing, rights of woman etc. However, contrary to the expectations it created widespread dissatisfaction especially among peasants and clergies.

As the consequence of an alliance within a wide range of men and women from all segments of society and political and religious factions, Ayatollah Khomeini could succeed Iranian Revolution of 1979²⁶ before he returned to Iran from exile in Paris. In January 1979, Shah Mohammed Pahlavi fled Egypt. Since, Khomeini was an Islamic scholar, a well-acquainted with Islamic rhetoric, surrounding and other countries were in anticipation of forming formal relations with the new leadership.

According to Cleveland, the central struggle was about determining the future orientation of Iranian society: was it to come under the control of the religious establishment and become an Islamic theocracy, or was it to emerge as a constitutional regime under moderate reformers of the Bezargan mould? It resulted in the total domination of the religious establishment over Iranian life (Cleveland & Bunton., 2009, s. 431).

Mehdi Bazarghan formed a provisional government. A group of lay-religious leaders started work on a new constitution, in essence, based on Iran's first Constitution and the Constitution of the French Fifth Republic, in that it established an authoritarian presidential republic (Saffari, 2009, s. 65). Khomeini placed radical 'ulama' in important government positions and established a strong central government. In August 1979, elections for the Constituent Council were held. When Islamic fundamentalists Hezb-e Jomhuiri-e Eslamf (the Islamic Republican Party, IRP managed to incorporate nine other smaller Islamic parties under its umbrella) won most of the seats, other political parties (opposition factions remained fragmented) had boycotted the elections. The government proclaimed a law that called for prison sentences for those who publish adverse reports concerning the government of Iran to establish their leader's doctrine of rule by the clergy (Saffari, 2009, s. 64). However, according to Khomeini, "in a peaceful and stable Islamic society, there must exist one cleric,²⁷ or a small council of clergy, with the authority to rule over the community and their colleagues" (Saffari, 2009, s. 78).

Interestingly, despite the devastating effects of war, Tehran had had at least six significant elections in 1980. The Islamic elite took advantage of these experiences to consolidate the Islamic elite power base (while weakening the secular-leaning forces). In the two-day-long national referendum of March 1979, the Iranian people declared their final and firm decision picturing a turn-out rate of around 98; a new constitution²⁸ was approved (Ramazani, 1980). It

²⁶ That the Iranian parliament was a puppet, and power was concentrated in the hands of the Shahs with the backing of Western powers, which were the main reasons for the rise of Islamism as it presented as an alternative political movement to the existing constitutionalism (Matin, 2016, s. 93).

²⁷ Khomeinists advocated that Islamic society could be peaceful and stable only if there exists one cleric, or a small council of clergy, with the authority to rule over the community as well as their colleagues. However, his ideas sternly objected by Shari'atmadari who complained that the velayat-e faqih mentality in the constitution would open the way for a dictatorship (Saffari, 2009, s. 78-79).

²⁸ Velayat-e Faqeh, or Governance of the Jurist on the basis of welāyat-e amr (mandate to rule) and the uninterrupted (mostamerr) imamate emanated from the book written by Islamic scholar Ayatollah Khomeini in 1970. The political greed among the clergy helped institutionalize this doctrine (Horowitz, 2019) purporting to incorporate specifically Shi'ite principles of government.

has replaced the first Constitution of Iran as the second significant development following the self-declared Islamic revolution.

The Constitution established an Islamic theocracy as it is stated in Article 1, “The form of government of Iran is that of an Islamic Republic,” and Article 2 states, “the necessity of submission [to Allah] and the “fundamental role.” It produced a system in Iran’s laws and regulations based on Islamic rules and standards; the course of the revolution has cleansed itself of godless government and foreign ideas. In order to ensure the continuity of the revolution at home, Islamic references to the Constitution were declared in the mosques, and the education system was redesigned from the beginning.

National sovereignty, separation of powers, and the legislative power of the Majles have thus been systematically reassessed and reformulated from a particular Islamic theocratic perspective. Article 62-64 of the Constitution states that the Majles consists of 270 representatives, each elected for four years, while Article 4 stipulates that all laws and regulations be based on Islamic standards. They are determined by the jurists (foqahā’) of the council of guardians, as a legislative body consisting of six faqīhs and six secular lawyers (Art. 91). However, every bit of revolutionary development and establishment of competing centers²⁹ of power led to administrative paralysis³⁰ once Khomeini passed away in 1989.

In 1992, the first parliamentary elections were held, and Rafsanjani won 63 percent of the votes. To reform the malfunctioning system, he had assigned a committee that has revised the existing constitutional provisions on leadership, centralization of authority in the executive, and subsequent constitutional amendments in two months. “The post of prime minister was abolished, and all his functions transferred to the president (new Arts. 60, 69, 87, 125-27). Other new provisions (not given article numbers in the referendum) granted the president power to choose deputies (mo’āwenān), the first of whom would have vice-presidential status and serve as chairperson of a new national security council. The president is responsible to the Majles, which can now question him at the request of at least one-third of its members; dismissal requires a vote of no confidence by at least two-thirds of the members (new Art. 89; cf. Art. 134). (Encyclopaedia Iranica, 2019).”

The state mentality in Iran had been profoundly shaped and political thought controlled by Shite Islamic clerics until 1997. Such discourse changed dramatically with the election of Muhammad Khatami, who had adopted a more moderate view on social, political, economic, and cultural issues. His appointment of a more moderate cabinet, a new social agenda, and a movement unleashed a wave of euphoria among reformers (Britannica Encyclopædia, 2019). The seventy-eight percent of votes in that year’s presidential race was for “political diversity,

²⁹Not much long, upon the friction between president and the prime minister on the issue of constitutional division of executive power and the problem of the succession resulted in an expectation of constitutional resolution (Encyclopaedia Iranica, 2019).

³⁰At the time eight-year long war ended Islamic Republic appeared to have no clear direction in developmental and public policy terms (Ehteshami & Zweiri, 2007).

freedom of speech, freedom of knowledge, civil society, liberalization of the economy, political reform and the rule of law” (Ehteshami & Zweiri, 2007, s. ivx).

Khatami’s desire to make reforms and reexamine the fundamental principles of order in the Islamic Republic of Iran, such as the implementation of a democratic society or women’s rights, was welcomed by the public but, on the other hand, received criticism inside and outside the Islamic Republic. Many have thought that constitutional politics have come to the foreground, as they were in 1979, the first year of the Islamic revolution and the making of the new Constitution (Arjomand, 2019). An overwhelming majority reelected him in 2001. Although he shook the legitimacy of theocratic rule, his victory was considered an expression of support for his reform programs. However, he has not yet made many significant concrete gains (Arjomand, 2019). Not giving sufficient attention to the reforming demands of people, despite his famous rhetorics, daily economic concerns was another issue why Khatami’s era was attacked. Iranians approached Presidential and Majlis elections from an economy-based perspective (Ehteshami & Zweiri, 2007, s. xv).

Discussion and Conclusion

Constitutional movements are part of the most significant political and social transformation periods throughout the late nineteenth and early twentieth centuries. Following the French Revolution of 1789 and subsequent developments, autocracies, multi-ethnic empires, and monarchies weathered great storms causing unexpected and threatening political circumstances. Neither Middle Eastern nor North African peoples were exempt from this profound transformation process.

Constitutional movements had local and domestic parameters that differed from country to country. For instance, in Egypt, a military uprising triggered the establishment of the constitutional process, while pressure over *bazaar* merchants created the socio-economic background for Iranian constitutionalism. Following the change in domestic political atmospheres, the constitutional movements resulted in a considerable transformation like in Tunisia, Ottoman Turkey, and other Middle Eastern countries.

On the other hand, the global factors causing and developing those local constitutional movements should not be ignored. Global economic crises, intrastate wars, the rivalry between the imperialist powers, the fall of the traditional social institutions, and the rise of emerging social and political classes were central global dynamics that affected and interacted with the aforementioned domestic parameters.

As a result, globally significant constitutionalist revolutions—Japan (1874), Russia (1905), Mexico (1910), and China (1911) set a pioneering example for similar local constitutionalist leaders, organizations, and movements. Against this background, Middle Eastern

and North African communities, mainly characterized by their “Eastern” and Islamic values, also followed revolutionary practices, and created their own “Eastern-style” practices, and had constitutional experiences that in the main failed. Tunisia (1861), Ottoman Turkey (1876), Egypt (1881), and Iran (1905) expressed themselves as the initial Middle Eastern practices accompanying the rising global constitutionalist wave.

Among the first examples, Iranian and Egyptian constitutionalist figures were in close contact with the Ottoman constitutionalists in Istanbul, Cairo, or European capitals, and they interacted and affected each other bilaterally. However, Turkish constitutionalism resulted in a subsequent republic while Iran and Egypt maintained their monarchies, and both European powers colonized Tunisia within the first quarter of the twentieth century.

Although specific domestic and regional circumstances caused the failure of initial movements, monarchical characteristics of societies continued to determine the mainstream political agenda for a couple of decades. However, the initial steps formed a precedent for the generations to come. Moreover, the demise of the empires paved the way for new political beginnings following the great world wars, Tunisian, Turkish, Iranian, and Egyptian intellectuals and politicians followed those earlier practices to establish their modern states and societies.

References

- Albrecht, H. (2013). Egypt’s 2012 Constitution Devil in the Details, Not in Religion. *United States Institute of Peace*, 1-4.
- Antoni Abat i Ninet, M. T. (2015). *The Arab Spring: An Essay on Revolution and Constitutionalism*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Arjomand, S. A. (2019, 12 03). *Civil society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran Under Khatami –Iranian president Mohammad Khatami*. Retrieved from <http://www.iranchamber.com/>:
http://www.iranchamber.com/government/articles/civil_society_politics_iran_khatami.php
- BBCNEWS. (2019, 11 28). Retrieved from Egypt’s President Mursi assumes sweeping powers: <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-20451208>
- Bernoussi, Z. E. (2017, 11 06). *Tunisia’s long history of constitutionalism*. Retrieved 11 23, 2019, from <https://jmepp.hkspublications.org/2017/11/06/tunisia-history-constitutionalism/>
- Borowiec, A. (1998). *Modern Tunisia A Democratic Apprenticeship*. Westport, Connecticut: Praeger.
- Boztaş, A. (2013). Assessment of Legislative Function Within Turkish Democracy. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 45 -55.

- Broadley, A. M. (1882). *The last Punic war: Tunis, past and present*. Edinburgh, Scotland: Blackwood.
- Brown, N. J. (2002). *Constitutions in a Nonconstitutional World: Arab Basic Laws and the Prospects for Accountable Government*. Albany: State University of New York.
- Cem, İ. (2007). *The History of Backwardness in*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kultur Publications.
- Cleveland, W. L., & Bunton, M. (2009). *A History of the Modern Middle East*. Boulder: Westview Press.
- Cole, J. R. (1993). *Colonialism And Revolution in The Middle East Social And Cultural Origins Of Egypt's Urabi Movement*. Princeton: Princeton University Press.
- Constitution of Tunisia*. (2019, 11 24). Retrieved from <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/tn/tn028en.pdf>
- Constitutionnet. (2019, 11 24). *Constitutional history of Tunisia*. Retrieved from <http://constitutionnet.org/country/tunisia>
- Ehteshami, A., & Zweiri, M. (2007). *Iran and the Rise of its Neoconservatives The Politics of Tehran's Silent Revolution*. New York: I.B.Tauris & Co.
- Enayat, H. (2013). *Law, State, and Society in Modern Iran Constitutionalism, Autocracy, and Legal Reform, 1906– 1941*. Palgrave.
- Encyclopedia Iranica*. (2019, 12 02). Retrieved from Constitution Of The Islamic Republic: <http://www.iranicaonline.org/articles/constitution-of-the-islamic-republic>
- Fasone, C. (2019, 11 21). *New trends in Constitution-Making: the cases of Tunisia and Egypt*. Retrieved from http://tesi.luiss.it/22885/1/632772_GUMROIAN_KRISTINA_Kristina%20Gumroian%20Thesis.pdf
- Globalsecurity. (2019, 11 28). *Russo-Turkish War 1877-1878*. Retrieved from <https://www.globalsecurity.org/military/world/war/russo-turkish.htm>
- Globalsecurity.org. (2019, 11 23). *Constitution of 1861*. Retrieved from <https://www.globalsecurity.org/military/world/tunisia/husseinids-2.htm>
- GNAT. (2019, 11 27). *The Grand National Assembly of Turkey*. Retrieved from <https://global.tbmm.gov.tr/index.php/EN/yd/icerik/12>
- Gözler, K. (2019, 11 28). Retrieved 11 28, 2019, from Turkish Constitutional Law: <http://www.anayasa.gen.tr/law104-english.htm>
- Gözler, K. (2019, 11 27). *Ottoman Constitutional Developments*. Retrieved from <http://www.anayasa.gen.tr/law104-english.htm>
- Hanioğlu, M. Ş. (2008). *A Brief History of the Late Ottoman Empire*. Oxford: Princeton University Press.

- Hashish, A. (2013). The Egyptian Second Republic: The Future of Litigating Islam Before the Supreme Constitutional Court. *Berkeley J. Of Middle Eastern & Islamic Law*, 122.
- Horowitz, R. (2019, 12 01). *World Policy*. Retrieved from A Detailed Analysis of Iran's Constitution: <https://worldpolicy.org/2010/10/12/a-detailed-analysis-of-irans-constitution/>
- In Actio. (2019, 11 01). Retrieved from Exhibition: History of Egyptian Parliaments and Constitutions: <http://inactio.org/en/portfolio-item/exhibition-egyptian-parliaments-constitutions/>
- İnalçık, H. (2005). *A Synopsis of the Ottoman Money and Economy History*. İstanbul: Dogu-Bati Publications.
- Kaynar, E. (2016). *Le Consitutionnalisme au Moyen-Orient. Des Tanzimat à la la Révolution jeune-turque*. Retrieved 11 26, 2019, from Politika: <https://politika.io/fr/notice/constitutionnalisme-au-moyenorient#1>
- Khalil, M. E. (2016). Early Modern Constitutionalism in Egypt and Iran. *Journal of Islamic and Near Eastern Law*, 33-54. Retrieved from <https://escholarship.org/content/qt0mc7w75w/qt0mc7w75w.pdf?t=oc5k80>
- Korkut, H. (2016). Critical Analysis of the Ottoman Constitution (1876). *Epiphany: Journal of Transdisciplinary Studies*, 114-123.
- Long, R. (2005). *British Pro-Consuls in Egypt, 1914-1929: The Challenge of Nationalism*. London: RoutledgeCurzon .
- Martin, V. (2011). State, Power and Long-term Trends in the Iranian Constitution of 1906 and its Supplement of 1907. *Middle Eastern Studies*, 461–476.
- Masr, M. (2019, 11 28). *Egyptian Constitutions*. Retrieved from www.midanmasr.com/en/datafile
- Matin, K. (2016). The Enlightenment and Historical Difference: The Case of Iran's. In A. M. Ansari, *Iran's Constitutional Revolution of 1906 Narratives of the Enlightenment* (pp. 76-97). Spain: Liberdúplex.
- Mentiply, D. J. (2019, 11 28). *The British Invasion of Egypt, 1882*. Retrieved from E-International Relations 2019: <https://www.e-ir.info/2009/03/23/the-british-invasion-of-egypt-1882/>
- Mirrazavi, F. (2019, 11 29). *Iranreview*. Retrieved from Constitution House of Tabriz: http://www.iranreview.org/content/Documents/Constitution_House_of_Tabriz.htm
- Özbudun, E. (2019, 11 22). *Constitutional Design in Islamic Countries: Comparative Notes on Turkey, Egypt, and Tunisia*. İstanbul: İstanbul Şehir University.
- Pamuk, Ş. (1990). *The History of the Ottoman-Turkey Economy*. İstanbul: Gerçek Press.
- Parliament of Australia* . (2019, 11 21). Retrieved from https://www.aph.gov.au/About_Parliament/House_of_Representatives/About_the_House_Magazine/Magna_Carta

- Ramazani, R. K. (1980). Constitution of the Islamic Republic of Iran. *Middle East Journal*, 181-204.
- Rougierand, B., & Lacroix, S. (2016). *Egypt's Revolutions Politics, Religion, and Social Movements*. (C. Schoch, Trans.) Palgrave Macmillan.
- Saffari, S. (2009). The Legitimation of the Clergy's Right to Rule in the Iranian Constitution of 1979. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 64-82.
- Sheikhzadegan, A. (2017). The Trajectory of the 1953 Military Coup and the Course of Liberal Islam in Iran: A Sociological Analysis. In A. Sheikhzadegan, & A. Meier, *Beyond the Islamic Revolution Perceptions of Modernity and Tradition in Iran before and after 1979* (pp. 31-59). Berlin: De Gruyter.
- Sohrabi, N. (2011). *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran*. New York: Cambridge.
- Stanford, J. S., & Ezel, K. S. (1977). *History Of The Ottoman Empire And Modern Turkey Volume II: Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*. Cambridge: Oxford.
- The Constitution of Tunisia*. (1959). Retrieved 11 24, 2019, <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/tn/tn028 en.pdf>
- Toussaint, E. (2019, 11 16). *Debt: how France appropriated Tunisia*. Retrieved from Committee For The Abolition Of Illegitimate Debt: <https://www.cadtm.org/Debt-how-France-appropriated>
- Waluchow, W. (2019, 11 20). *Constitutionalism*. Retrieved from The Stanford Encyclopedia of Philosophy : <https://plato.stanford.edu/entries/constitutionalism/>
- Zürcher, E. J. (2019). The Young Turk revolution: comparisons and connections. *Middle Eastern Studies*, 481-498.
- 2012 Constitution . (2019, 11 29). Retrieved from Egypt's 2012 Constitution: <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/eg/eg047en.pdf>
- (2019, 11 19). Retrieved from Encyclopedia: <https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/fundamental-pact>
- (2019, 11 19). Retrieved from Britannica Encyclopædia: <https://www.britannica.com/place/Tunisia/History>

Article

International Journal of Kurdish Studies

8 (2), pp. 175 - 190

<http://www.ijoks.com>

Tarih ve Müzik İlişkisi: Kürt Müziğinde Tarihsel Olayların İzleri ve Evdalê Zeynikê

Tekin ÇİFÇİ¹

Received: Mar 21, 2022

Reviewed: May 09, 2022

Accepted: June 15, 2022

Öz

Tarih, yazılı veya sözlü olarak toplumsal hafıza oluşturma çabasının bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Duygulardan öte bilgi ve belgelere dayanmaktadır. Müzik ise, her ne kadar “eğlence” etrafında şekillenmiş olsa da tartışmasız kendi içinde çok yönlü bir olgudur. Bir yandan duygulara tercümanlık ederken diğer yandan ait olduğu toplumun sosyal, kültürel ve tarihsel kodlarını taşımaktadır. Bu nedenle geleneksel Kürt müziğinin en önemli temsilcilerinden olan dengbêjlerin kilam/şarkılarında tarihsel olaylara ait birçok ayrıntıya ulaşmak mümkündür. Bu çalışma, tarih ve müzik ilişkisi bağlamında, geleneksel Kürt müziğinde tarihsel olayların izlerine odaklanmaktadır. Çalışmada, bu süreci anlatan kilam/şarkılar ile Kozanoğlu olaylarını ele alan bilgi ve belgeler karşılaştırılmıştır. Osmanlı devleti 19. yüzyılda, kırsal bölgelerde tam hâkimiyet sağlama, asker ve vergi toplama politikasının bir parçası olarak Fırka-i Islahiye adında askeri bir birlik kurmuş ve zorunlu iskân politikalarını bu fırka eliyle yürütmüştür. Harekâta destek amacıyla Kürt beyi Sürmeli Memed Paşa, yanına himayesinde dengbejlilik yapan Evdalê Zeynikê’yi de alarak yola çıkmıştır. Ancak, Kozan’a ulaşan Kürt birlikleri iklim koşulları ve kolera salgını nedeniyle bozguna uğramıştır. Bütün olaylara tanıklık eden Evdalê Zeynikê, yol güzergâhındaki her durak için ve Paşa’sının ölümü üzerine kilam/şarkılarıyla söylemiştir. Sonuç olarak, güçlü bir dengbêjlilik geleneğine sahip olan Kürt kültüründe, dengbêjlerin kilam/şarkılarından yola çıkılarak Kürt tarihine ait birçok ayrıntıya ulaşmanın mümkün olduğu ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kürt tarihi, Müzik, Dengbêjler, Evdalê Zeynikê

¹ Ph.D., Hacı Hamdiye Ozdemir Primary School, Mardin, Turkey, **ORCID:** 0000-0002-1003-1711, tekincifci02@gmail.com

Recommended citation:

Çifçi, T. (2022). Tarih ve Müzik İlişkisi: Kürt Müziğinde Tarihsel Olayların İzleri ve Evdalê Zeynikê. *International Journal of Kurdish Studies* 8 (2), 175-190, DOI:<https://doi.org/10.21600/ijoks.1090681>

Relationship of History and Music: Traces of Historical Events in Kurdish Music and Evdalê Zeynikê**Abstract**

History comes across as a product of the effort to create social memory, written or verbal. It is based on information and documents and avoids emotional biases. Music, on the other hand, is a multifaceted phenomenon and its aim to entertain shapes it. On one hand, it interprets emotions, and on the other hand it bears the social, cultural and historical codes of the society to which it belongs. For this reason, it is possible to discover specific details of historical events in the kilams/songs of dengbêjs, important exponents of the Kurdish music of orality. This study focuses on unveiling traces of historical events in the songs of the dengbêjs, in context of the relationship between history and music. Information and documents dealing with the Kozanoğlu events in kilam/songs are compared. A good example of the importance of the dengbêjs in Kurdish history is taken from when in the 19th century, the Ottoman state established a military unit called Fırka-i Islahiye as a part of its policy of asserting its full dominance in rural areas, and also to carry out compulsory resettlement policies. In order to support the operation, the Kurdish chief Sürmeli Memed Pasha set out, taking with him under his auspices Evdale Zeynikê, a dengbej singer. However, the Kurdish troops reaching Kozan were defeated due to the climatic conditions and the cholera epidemic. Witnessing all the events, Evdale Zeynikê sang kilam/songs for every stop on the route and on the death of the Pasha. Throughout this account, which is based in Kurdish culture and immured with a strong dengbêj tradition, it is possible to find details of Kurdish history in the kilams/songs of the dengbêjs.

Keywords: Kurdish history, Music, Dengbêjs, Evdalê Zeynikê

Giriş

İnsanoğlu, tarih boyunca doğasının bir gereği olarak müzik ile iç içe olmuştur. İnsanoğlunun günlük yaşantısında karşılaşmış olduğu en sıradan olaylardan en önemli olaylara kadar tarihte iz bırakan her türlü sosyal, siyasi, ekonomik ve insani olaylar sözlü kültür ortamında gerçekleşmektedir. Yaşantıların insanların duygu dünyasında bıraktığı izler, zaman içerisinde müzik kabiliyeti yüksek olan sanatçılar sayesinde estetik bir yapıya bürünerek müziğe dönüşmüştür. Yazının henüz yeterince yaygınlaşmadığı birincil sözlü kültürlerde bir anlatı türü olarak sözlü müziğin ortaya çıkış sebeplerinden biri de bireyin bildiklerini hikâyeleştirerek

saklama, düzenleme ve iletme ihtiyacı duymasıdır (Ong, 2010:165; Babayiğit, 2020; Babayiğit, 2021). Bu yöntemle elde edilen bilgi ve tutumlar aslında bir toplumsal bellek üretimidir. Assmann, "Bellek her zaman bir bireye aittir ama bu bellek toplumsal olarak belirlenir. En kişisel anılar bile sadece sosyal grupların iletişimi ve etkileşimi üzerinden oluşur." (Aman, 2001: 40) derken bireyin toplumdan bağımsız olarak ele alınamayacağına vurgu yapmıştır. Bu bağlamda, müzikal bir anlatı türü ve hatırlama aracı olarak tarihi çok eskiye dayanan destanların toplumsal işlevlerinden bahsedilebilir.

Müzik tarihi ile ilgili olarak yapılan araştırmalar müzikle ilgili yazınsal çabaların çok daha eskiye gittiğini, Sümerlerin daha milattan önce 800'lü yıllarda kil tabletlere nota yazdıklarını göstermektedir (Talay, 2002:97). Her ne kadar bu kadim medeniyetlerle aynı coğrafyayı paylaşıyor olsa da, Kürt müziği ile ilgili yazılı kaynaklar Ortaçağ'a işaret etmektedir. Bu dönemde Kitab'ül Edvar adlı eseriyle nam salan Safiyüddin Urmevi (Ölüm tarihi: 1294), bu alanda yaptığı çalışmalarla sistematikçi müzik ekolünün kurucusu kabul edilmektedir. Ortaçağda öne çıkan Kürt müzisyenlerden biri olan Ziryab ise yerel müzisyenleri kendi tarzıyla eğitmesi ve Doğu müzik geleneğini İspanya'ya taşımasıyla tarihe not düşmüştür (Izady, 2011: 426). Kürt sözlü müziğinin sözlü taşıyıcıları olan dengbêjlerin yazı ve notaya dayalı olan müzikten bağımsız olarak kulaktan kulağa, taklid ve bireysel çabalarıyla müzik geleneğini sürdürdükleri ifade edilebilir. Kürt müziği, en genel haliyle dini müzik ve din dışı müzik olarak tasnif edilirse bu çalışmada sözü edilenin belli bir olaya ve sonuçlarına odaklanan din dışı müzik olduğu anlaşılabilecektir. Genellikle kıtasız olarak söylenen bu tür epik kılam/şarkılarda, dengbêjin bir yandan repertuarını kontrol altında tutmaya çalışırken diğer yandan yaptığı jest-mimiklerle ve esnek parlando stiline sadık kalma becerisine sahip olması gerekmektedir (Shiloah, 2002: 62). Dengbêjlerin tüm bunları herhangi bir "örgün" eğitim almadan başarabiliyor olmaları onların kendi alanlarındaki üstün performanslarına işaret etmektedir.

Kürtlerin, Kürtçe yazılı bir tarihlerinin olmayışı ve sözlü geleneğin halen çok güçlü olması sözlü tarih için nesnel bir zemin hazırlarken, bu alan aynı zamanda Kürtlere yaşadıkları trajedilerini yansıtabilme olanağı vermektedir (Işık, 2002: 193). Bu bağlamda, Kürt sözlü kültür mirasının son taşıyıcıları olan dengbêjler yani Kürt halk ozanları, toplumsal olaylardan doğal afetlere kadar birçok alanda yaşanan trajedilere kayıtsız kalmamıştır. Dengbêjler, bu trajik vakaları çoğunlukla bir kahramanlık ya da aşk etrafında örgütleyerek estetik bir dille ifade etmiştir. Böylece hem sonraki nesillere güzel müzikal eserler bırakmış hem de toplumsal yaşamı derinden etkileyen bu olayları arşivlerde soğuk ve soluk birer kayıt olmaktan kurtararak halkın toplumsal belleğine ve sözlü tarihine katkıda bulunmuşlardır. Kürtlerin devletsiz oluşu ve son yüz yılı saymazsak teknolojik kayıt olanaklarının sınırlılığı göz önüne alındığında dengbêjlerin/halk ozanlarının sözlü tarih aktarımındaki rolü daha iyi anlaşılabilecektir.

Kürt müziğinde melodinin kendine has bir açılış (prelüd), yükseliş (kreşendo) ve inişi (final) olması gerektiği gibi şarkı sözleri de bir konu içermek, bir öykü anlatmak durumundadır. Bu açıdan bakıldığında Kürt dengbêj şarkılarının da müzik enstrümanı eşliğinde ya da herhangi bir

enstrümana ihtiyaç duyulmadan kendi melodisi içinde anlatılan öyküler/olaylar olduğu söylenebilir. Enstrüman kullanmayan dengbêjler, hikâyeyi ya da olayı müzikal bir yapıya büründürmek için sözcüklerdeki heceleri uzatır ya da kısaltır. Aradaki boşluklarda "lê lê lê", "lo lo lo" "hay hayêê.." gibi özel bir anlamı olmayan bir iki heceli sözcükler kullanarak müzik yapılar (Izady, 2011: 427).

Dengbêjî ve onun kilamını önemli kılan diğer bir husus da sesin ve melodinin gücünden yararlanarak insanın ruhuna ve yüreğine dokunmasıdır. Dengbêj, şarkıyı her söyleyişte kendisi de dahil olmak üzere bütün ortamdaki herkesi olayın yaşandığı zamana taşır ve dinleyicinin olaya şahitlik yapmasına olanak verir. Sözü ve bazen buna eşlik eden beden diliyle tarihi canlı tutan dengbêj, dinleyicilerin milli duygularını da harekete geçirir. Bu açıdan bakıldığında Sokolov'un, "*Folklor, geçmişin yankısıdır ama aynı zamanda bugünün yüksek sesidir.*" (Sokolov, 2009: 21) sözü folklorun (daha dar anlamıyla müzik/dengbêj kültürünün) sosyal işlevini belirgin hale getirmektedir. Bu çalışmada, 20. yüzyılın başından itibaren teknolojinin olanaklarıyla elde edilen ses kayıtları ve yazıya aktarılan şarkılardan hareketle tarihsel olayların izini sürmeye gayret edilecek, şarkılarda ele alınan tarihi olayların ve doğal felaketlerin gerçeklik payları sorgulanmaya çalışılacaktır. Bu amaçla Kürt müziği ile ilgili yazılı ve sözlü kaynaklar taranmış, mevcut (resmi/gayri resmi) tarihi belgeler arasında karşılaştırmalar yapılmıştır. Elde edilen bilgiler analiz ve yorum yoluyla müzik-tarih ilişkisi dengbêj şarkıları ışığında ele alınmıştır.

1. Tarihin Tanığı Dengbêjler:

Dengbêjlerin şarkı söyleme özelliklerine paralel olarak bir de hikâye anlatıcısı oldukları göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. Hikâyelerin önemli bir kısmının gerçek bir olaya dayanıyor olması tarihte yaşanmış, kayıtlara geçmiş veya geçmemiş olayların günümüze taşınmasında dengbêjlerin rolünü ortaya koymaktadır. Dengbêj, bizzat tanık olduğu veya kendisinden önceki dengbêjlerin anlattığı hikâye ve destanları aktarma sorumluluğunu taşımaktadır. Dengbêjin yazılı kültürden nasibini almamış/alamamış olması ona, bir esneme payı bırakarak, olayı dolayısıyla tarihi yeniden oluşturma (sözel olarak) ve yorumlama olanağı sunmaktadır. Kilamlarında olay, yer, zaman, kişi gibi öğelere sık sık vurgu yaparak anlattıkları konunun gerçeğe uygunluğunu ve haklarında kilam söyledikleri insanların gerçekten yaşadıklarını dinleyiciye sezdirmeye özen gösterirler. Bazı kilamların figürleri nispeten yakın zamanda yaşadıklarından, bazen yazılı raporlar, görgü tanıkları veya tanık olanların aktardıklarını ileten kişiler gibi tarihsel kaynaklar tarafından doğrulanabilirler (Hamelink ve Barış, 2020: 69). Bu yaklaşım dinleyici ile dengbêj arasında sıcak ve samimi bir ilişkinin kurulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Dengbêjlerin üstlendiği bu rolün dünyanın farklı kültürlerinde çeşitli şekillerde adlandırıldığı görülmektedir. Yunan kültüründe "Homerides"ler, Ortaçağ Alman kültüründe "bankelsaner"ler, Hint kültüründe Veda'ları aktaran Guru'lar, Orta Asya kültüründe "Şaman"lar, İran kültüründe "Nakkal"lar, Arap kültüründe "Kâssâs" lar buna örnek olarak gösterilebilir (Pariltı, 2006:48). Söz konusu Kürt müziği ve dengbêjler olduğunda hikâye/anlatı ile şarkının iç içe olduğu, her ikisinin de aynı dengbêj tarafından bir bütünlük içinde aktarıldığı görülecektir. Dengbêj şarkılarının önemli bir

kısmını oluşturan destanlar, aşk hikâyeleri, aşiret içi kavgalar, halk isyanları bu minvalde anlatılmaktadır.

Kürtlerde dengbêjlik kültürünün kökleri çok eskilere dayanmaktadır. Perwîz Cîhanî, ünlü Kürt şairi Ehmedê Xanî'nin Mem û Zîn adlı eserini yazmadan önce dönemin dengbêj ve destan anlatıcılarından Memê Alan destanını defalarca dinlediğini iddia etmiş ve bu iddiaları yine Ehmedê Xanî'nin kendi eserlerine dayandırmıştır (Cîhanî, 2013: 22). Halk arasında anlatılan hikâyeler ve Cemil Horo, Êsivê Boronegî gibi dengbêjlerin söylediği Memê Alan destan/kilamı da bu iddiayı desteklemektedir.

Kürtlerde müzik kültürünün önemli bir kısmını oluşturan dengbêjlerin bir kısmı bey, paşa, ağa gibi bölgesel otoritelerin himayesinde mesleğini icra ederken çoğunluğu oluşturan diğer kısmı bağımsız olarak mesleklerini icra etmiştir. Örneğin, 19. yüzyılda Evdalê Zeynikê ve Gula File, Sürmeli Memed Paşa'nın himayesinde dengbêjlik yaparken Şêx Silê, Tahirhan Bey'in himayesinde mesleğini icra etmiştir (Gürür, 2014: 62). 20. yüzyılda iz bırakan Ermeni asıllı Karapetê Xaço, Garzan bölgesinde yerleşik olan ünlü Reşkotan aşiretinin ileri geleni Filîtê Quto'nun oğlu Hesênê Filît'in himayesinde dengbêjlik yapmıştır (Kevirbirî, 2009: 60). Ulus devletlerin kurulması ile beraber dengbêjlikte himaye durumu büyük oranda ortadan kalkmış ancak halk kendi olanakları ölçüsünde dengbêjlere destek olmaya devam etmiştir.

Dengbêjin belli kişi ya da grubun himayesinde olması olayları aktarmada “taraf” olma ihtimalini artırsa da, bu durum olayın kesin olarak gerçekleşmiş olduğu gerçeğini değiştirmez. Tarih yazımında da benzer sorunlar mevcuttur. Özellikle savaşları ele alan tarihi belgelerde, belgeyi hazırlayan vakanüvislerin (tarih yazıcısı) vakayı kendi liderlerinin lehine yorumlama ihtimalleri yüksektir. Öte yandan, dengbêjin belli bir kimsenin veya grubun himayesinde olması, deyim yerindeyse patronunun yakınında durması olaylara bire bir şahitlik etme, yerinde gözlemleme ve yorumlama olanağı da sunmaktadır.

Bu çalışmaya konu olan kilamların içerik analizine geçmeden önce Evdalê Zeynikê'yi kısaca tanımakta yarar vardır. Zira bu bilgiler, bize dengbêjin yaşadıkları ve dolayısıyla kilamlarında yer edinen coğrafyayı ve sosyolojiyi yakından tanımamıza katkıda bulunacaktır.

Araştırmacı yazar Ahmed Aras 1960'lı yıllardan itibaren yaptığı araştırmalar sonunda Evdalê Zeynikê'nin bir torununa ve torunlarının çocuklarına ulaşmıştır (Aras, 2013). Aras'ın canlı kaynaklardan elde ettiği bilgilere göre, Evdal'ın bağlı bulunduğu Meman aşireti, yarı göçebe olup yazları Serhat bölgesindeki yaylalara çıkmakta, kışları ise daha nispeten daha sıcak olan “Welatê Jêr” olarak anılan Garzan-Batman bölgesinde konaklamaktadır. Meman aşireti, zamanla genişleyerek Pazukî, Qesikî, Banokî ve Pinyanişî kabilelerine ayrılmış, Malazgirt (Muş), Intab (Tutak/Ağrı) ve Zêdkan (Eleşkirt/Ağrı) bölgelerine yayılmıştır. Sık sık Osmanlı ve İran devletleri arasındaki çekişme ve çatışmalara sahne olan bu bölgede tutunmaya çalışan Pazûkan sülalesinden Hesênê Pazûkî'nin oğlu Mustafa ve gelini Zeynê'nin tek çocuğu olan Evdal, 1800 yılının başında Ağrı'nın Intab (Tutak) ilçesine bağlı Cemalvêrdi köyünde doğmuştur. Evdal, ilerleyen yıllarda,

hem dengbêjlik mesleğinin bir gereği olarak hem de ekonomik sebeplerden dolayı Erzurum, Ağrı, Muş başta olmak üzere bölgenin birçok ilinde aralıklarla yaşamını sürdürmüş, 113 yıl yaşamış ve 1913 yılında Erzurum'un Karayazı ilçesinin Qanciya (Selenli) köyünde vefat etmiştir.

1.1.Kozanoğlu Harekâtı ve Evdalê Zeynikê'nin Kozan Harekâtı ile İlgili Kilam/Şarkıları

Osmanlı ordusunun 1830'lu yıllardan itibaren merkezi otoriteyi güçlendirme ve ülkeyi tek merkezden yönetme ve herkese vergi yükümlülüğü getirme anlayışının bir tezahürü olarak dışarıda Osmanlı merkezi yönetimine bağlı ancak içeride kısmi bir özerkliğe sahip olan beylikleri ortadan kaldırma politikası yürüttüğü bilinmektedir. Bu kapsamda, öncelikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki beylikler ortadan kaldırılmış, onların yerlerine doğrudan merkezi otorite tarafından atanan paşalar ve mutasarrıflar görevlendirilmiştir. 1860'lı yıllara gelindiğinde nispeten başarı elde edilmiş ancak bazı bölgelerde merkezi yönetimin dayatmalarını kabul etmeyen bazı aşiret ve gruplar isyan etmiştir. Bu gruplardan biri de Maraş ve Adana Kozan bölgesinde etkili olan Kozanoğlu Beyliği ve Göçebe Türkmen aşireti Afşaroğulları'dır.

1864-1865 yılları arasında Osmanlı devletinin hâkimiyetini bu bölgelerde sağlamlaştırma politikasının bir parçası olarak Fırka-i Islahiye adında askeri bir birlik kurulmuş ve operasyonlar bu fırka eliyle yürütülmüştür. Bu fırkanın başlıca amacı Dersim, Antep ve diğer Kürt bölgeleri başta olmak üzere akabinde Kozan ve civarında bulunan göçebe Kürt ve Türkmen aşiretlerini yerleşik hayata geçirmek, böylece yağmacılığa ve isyan hareketlerine son vermektir. Fırka-i Islahiye adı altında görev alan yedi birliğe bağlı askerlerin çoğu daha önce Kırım Savaşı'nda yararlılık gösteren ve engebeli arazide savaşma tecrübesine sahip Arnavut ve Zeybeklerden oluşuyordu (Altunay Şam, 2010: 70). Bölgede gerekli reformları yapma görevi askeri olarak Derviş Paşa'ya, "Memuriyet-i Mahsusa" olarak da daha sonra çeşitli bakanlıklarda görev yapacak olan Ahmed Cevdet Paşa'ya verilmiştir (Kasarcıyan, 2021). Derviş Paşa idaresindeki yedi tabur 20 Mayıs 1865'te vapurla İstanbul'dan hareket ederek 28 Mayıs 1865'te İskenderun'a varmıştır (Halaçoğlu, 1996: 35-37). Fırka-i Islahiye'ye destek vermek üzere Doğu'dan da asker takviyesi istenmiş ve bu güçleri koordine etme görevi Erzincan mutasarrıfı Aslan Bey'e verilmiştir. Aslan Bey ise Ağrı'nın Eleşkirt (Zêdkan) kazası müdürü Mehmet Bey (Sürmeli Memed Paşa)'den 200 kişilik bir kuvvetle operasyona destek vermesini istemiştir (Altunay Şam, 2010: 73). Bunun üzerine Sivas'ta, Fırka-i Islahiye'ye destek vermek amacıyla toplanan Kürt İsmail Paşa'nın askeri güçlerine katılan Sürmeli Mehmet Paşa ve süvarileri 1865 yılının Eylül ayında Osmaniye'de Derviş Paşa liderliğindeki Osmanlı fırkası ile birleşmiş ve Kozana doğru hareket etmişlerdir. Kısa süre içinde Kozan bölgesinin ileri gelenlerinden Ahmet Ağa, Kütahya Valiliğine atanmak suretiyle bölgeden uzaklaştırılmıştır. Kozanoğlu Yusuf Ağa ise Sivas'a sürgün edilmek üzere derdest edilmiştir. Bu sırada ortaya çıkan kolera salgını Osmanlı ordusunu zayıflatmıştır. Ahmed Cevdet Paşa ve Derviş Paşa, Kürt İsmail Paşa ve güçlerini Kozan'da bırakarak Feke bölgesine çekilmeye karar vermiştir. Bunu fırsat bilen Kozanoğlu Yusuf Ağa taraftarları Osmanlı

ordusunun yolunu kesmiş ve Yusuf Ağayı kurtarmışsa da Gürleşen halkı Yusuf Ağa'yı tekrar yakalamış ve nizami güçlere teslim etmiştir. Tekrar kaçmaya çalışan Yusuf Ağa vurularak öldürülmüştür (Altunay Şam, 2010: 75).

Halkın yaşam biçimine doğrudan müdahale anlamına gelen bu olaya tanıklık eden halk ozanları arasında ünlü Türk halk ozanı Dadaloğlu ve Kürt dengbêji Evdalê Zeynikê'nin adı öne çıkmaktadır. Bu iki ozan -karşı taraflarda yer alsalar da- Kozanoğlu isyanını ele alan şiirler yazmış ve kilamlar bestelemiştir. Eldeki veriler de bu ozanların olay sırasında orada bulunduklarını desteklemektedir. Saim Sakaoğlu, Taha Toros'u kaynak göstererek bazı yaşlıların 1865 yılında Dadaloğlu'nun yaşlılığına şahit olduklarını ifade etmiştir. Sakaoğlu'na göre Dadaloğlu -kesin olmamakla beraber- 18. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş ve 19. yüzyılın son çeyreğinde vefat etmiştir (Sakaoğlu, 1986).

“ ...

Derviş Paşa yaktı yıktı illeri/ Soldu bütün yurdumuzun gülleri

Karalar giydik de attık alları/ Altınımız geçmez akça tunç oldu ...” (Falay, 2020: 43-65).

Dadaloğlu'nun Fırka-i Islahiyye'nin komutanı Derviş Paşa'nın zorunlu iskân politikasına tepki olarak dile getirdiği aşağıdaki dizeler de ünlü halk ozanının sefer sırasında ve sonrasında hayatta olduğuna işaret etmektedir:

" ...

Belimizde kılıcımız kirmani

Taşı deler mızrağımın temreni

Hakkımızda devlet etmiş fermanı

Ferman padişahın dağlar bizindir

Dadaloğlu'm yarın kavga kurulur

Öter tüfek dahlumbazlar vurulur

Nice koç yiğitler yere serilir

Ölen ölür kalan sağlar bizindir.”(Sakaoğlu, 1986: 111).

Zorunlu iskân politikalarının uygulanması sırasında Osmanlı fırkasına destek veren Kürt silahlı güçlerinin bir kısmını idare eden Sürmeli Mehmet Paşa'nın himayesinde olan Dengbêj Evdalê Zeynikê'nin, Kozan yolculuğu öncesi, yol güzergâhında bulunan Dersim (Tunceli), olayın gerçekleştiği yer olan Kozan ve Sürmeli Mehmet Paşa'nın ölümü sonrasında üretmiş olduğu kilamlar günümüze kadar söylenegelmektedir

1.1.1. Sefer öncesi/ Heyla Wayê

Eleşkirt kaza müdürü Mehmet Bey, halk arasındaki adıyla Sürmeli Mehmet Paşa, harekâta Doğu cephesinden katılacak olan askeri güçleri organize etmek üzere görevli Erzincan mutasarrıfı Aslan Bey'in isteği üzerine kendi kontrolü altındaki bölgelerden asker toplamaya başlamıştır. Sürmeli Mehmet Paşa, kendi kontrolü altındaki bölgelerden topladığı süvarilerle önce Dersim'e gidecek, orada Dersim bölgesinden toplanan Kürt süvari birliklerine katılacak, daha sonra da Erzincan'a doğru yoluna devam edecektir. Sürmeli Memed Paşa, sefere çıkmadan önce askerlerine moral vermek amacıyla dengbêjî Evdalê Zeynikê'den bir kılâm/şarkı söylemesini istemiştir. Bunun üzerine Evdal aşağıda bir kısmı verilen kılâmı dillendirmiştir:

"...

Ezê li diharê Kela Elajgirê diketim ha li beyara

Hela mêzekin li leşkerê qerenîzamiyê û li refê siyara

Çarsid xortê eşîretê berê xwe daye xerîbiyê

Rebê alemê, Mîrê Mîra sihûda wana bişixûlîne li pêş neyara..."(Aras, 2013: 81).

Kılâmın tercümesi şöyledir:

"...

Eleşkirt Kalesine vardım ki orta yerdedir

Hele şu karanizamiye askerine bakın, süvari takımına

Aşîretin dört yüz askeri yönünü gurbete vermiş

Alemlerin rabbi, beyler beyi düşman karşısında onlardan yana şans getirsin.."

Kılâmın ilk dizesinde adı geçen Elajgir (Eleşkirt) Kalesi'nin bugünkü Toprakkale köyünde yer alan kale olduğu anlaşılmaktadır. Zira bugünkü Eleşkirt ilçe merkezi, 1925'te alınan bir kararla, Zed(i)kan köyünün adı değiştirilmek suretiyle ortaya çıkmıştır. Toprakkale, Osmanlı Devleti zamanında, 1687 yılında ilçe statüsü kazanmıştır (Eleşkirt Tarihi Bilgileri, <http://www.eleskirt.gov.tr/eleskirt-ilcemiz>). Kozan seferinin yapıldığı yıllarda Toprakkale'nin bir toplanma merkezi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

İkinci ve üçüncü dizeler, sefere çıkmak üzere toplanmış olan silahlı aşîret mensuplarına işaret etmektedir. Üçüncü dizede yer alan, "çarsid xortê eşîretê" (dört yüz aşîret genci) ifadesinin kabaca bir sayı olduğu anlaşılmaktadır. Son dize ise bir dua niteliğindedir. Evdal, âlemlerin rabbi, şahlar şahından askerlere yardımcı olmasını ve düşman karşısında şanslarının yaver olmasını dilemektedir.

Evdal'ın bu tavrı, savaş öncesi çeşitli etkinliklerle askerlere moral verme geleneğinin Kürtler arasında coşkulu şarkılar söyleyerek gerçekleştiğini göstermektedir.

1.1.2. İlk Durak Dersim ve "Dêrsim e Xweş Dêrsim e" Kılâmı

Yapılan hazırlıklardan sonra yola çıkan Kürt yiğitlerinin ilk durağı Dersim'dir. Evdal'ın Dersim üzerine bestelediği bu kilamın varlığı, bu askeri birliğin orada bir süre konakladığını göstermektedir. Zira belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Sürmeli Mehmed Paşa komutasındaki Kürt askeri birliği Erzincan'daki askeri birliğe katılacaktır. Yol güzergâhında bulunan Dersim'de birkaç günlüğüne çadırlar kurulmuştur. Evdal, kısa bir gözlemden sonra ileride meşhur olacak Dêrsim e Xweş Dêrsim e (Dersim'dir Güzel Dersim'dir) kilamını burada üretmiştir. Şarkının zaman içerisinde kısmen unutulduğu veya değiştirildiği söylenebilir. Kürtçe kilamlardaki bu unut(ul)ma, değiştirme ve/veya tahrifatların temel sebepleri arasında dengbêjlerin okuma-yazma bilmemesi ve buna bağlı olarak kilam/şarkıyı yazmak yerine hafızada tutmayı yeğlemesi başta gelmektedir. Ayrıca, hem sanatçı hem de dinleyicilerin şarkıları yazılı olarak kayıt altına al(a)mamış olmaları; hafızasının ezberleme-hatırlama-unutma potansiyeli ve buna bağlı olarak her dengbêjin canlı performansın aksamaması adına kilama eklemeler yapması veya kısaltma yoluna gitme zorunluluğu; ses kayıt teknolojilerinin yokluğu, erişimin çok sınırlı olması vb. olarak sıralanabilir (Çifçi ve Öztürk, 2020: 35-40).

Yukarıda anılan sebeplerden dolayı aynı dengbêjin aynı kilamı çok farklı varyantlarla ve yorumlarla seslendirdiğine şahit olmak mümkündür.*Nitekim Evdalê Zeynikê'nin ardılları olarak kabul edebileceğimiz Şeroyê Biro, Reso, Şakiro, Hecî Sinan gibi dengbêjler bu kilam/şarkıyı çok farklı varyasyonlarla yorumlanmıştır. Aynı kilam bazı kayıtlarda "Mîro" veya "Wey Dil" "Çiyayê Dêrsim" olarak da geçmektedir. Bunun sebebi kilamın belli bir başlık altında üretilmemiş olmasıdır. Bu nedenle başlık olarak bazen ilk bir-iki sözcük; bazen sıkça tekrarlanan bir söz veya söz gurubu tercih edilmektedir. Ahmed Aras'ın 1966'da Evdalê Zeynikê'nin o zaman 65 yaşındaki torunu Emerê Zeynikê'den derlediği "Dêrsim e Xweş Dêrsim e" adlı kilam/şarkının bir kısmı şöyledir:

"...

Dêrsim e xweş Dêrsim e

Avê çeman û kaniyan tê bi ser me de gimegim û zimezim e

Xaliq Rebî min li Dêrsima Jorî tişteke nedî,

Hatim Dêrsima Jêrî rastî sê zeriya hatime

Din av wan de, yeka enî deqa bejn zirava rû bi xala bisk şekirî

Minê bala xwe berdayê ewê ji gava din da bi awirên xwe ez kuştîme..." (Aras, 2013: 83).

Kilam/şarkının tercümesi aşağıdaki gibidir:

"...

Dersim'dir, güzel Dersim'dir

Akarsuların ve çeşmelerin suyu üstümüze (kulağımıza) gürül gürüldür

Yaradan Allah'im, ben Yukarı Dersim'de bir şey görmedim,

Aşağı Dersim'e vardım üç sarışına (güzele) rastladım

Aralarından alını benli, ince belli, gamze yüzlü, zülüfleri taralı olanı

Dikkatimi çekti, deminden beri bakışlarıyla beni öldürdü..."

*Örnekler için bakınız: https://www.youtube.com/watch?v=Bld8K6FVMFc&ab_channel=SesMedia,

Kilam/şarkının Şakiro tarafından yapılan yorumunda daha fazla ayrıntıya yer verilmektedir. Bu üç güzelden birinin Türk, birinin Acem (Fars/İrani), diğerrinin ise Kürt (o zamanki yaygın kullanımıyla “Kurmanç”) olduğu belirtildikten sonra her birinin dış görünüşü ve karakteriyle ilgili tasvirlerle yer verilmiştir. Dengbêj, en çok Kürt (Kurmanç) olana ilgi göstermekte, kadınla diyaloga girmektedir. Kilam/şarkının tamamı göz önüne alındığında Şakiro’nun birden fazla şarkının sözlerini bir kilamda birleştirdiği anlaşılmaktadır.**

Aynı kilam/şarkı, dengbêj Teyibo tarafından “Çiyayê Dêrsim” adıyla tamamen farklı bir yorumla seslendirilmiştir. Teyibo, kilam/şarkının başında bu şarkının yapılış hikâyesine yer vermektedir. Buna göre, sabah saatlerinde, Dersim’de konaklayan Kürt süvarilerinin yakınlarından bir grup Berivan (süt sağıcısı) geçmektedir. Sürmeli Memed Paşa, Evdalê Zeynikê’ye dönerek “*Evdal, dengbêjliğine övünüp duruyorsun; eğer söyleyeceğin kilam/şarkı ile Dersimli bu kız ve gelinleri durdurabilirsen (etkileyebilirsen) demek ki gerçekten iyi bir denbêjsin.*” diyerek Evdal’ı tahrir etmiştir. Evdal, bunun üzerine Paşa’nın izniyle “Çiyayê Dêrsim” (Dersim Dağı) şarkısını doğaçlama olarak bestelemiş ve söylemiştir (Dengbêj Teyibo, <https://www.youtube.com/watch?v=4Gp0f0MawvA>). Sonuç olarak kilamda Kozan seferi veya savaşla ilgili herhangi bir yorum yapılmamış, kilam “aşk” teması etrafında örülmüştür. Bize göre, kilam/şarkının “aşk” teması etrafında işlenmiş olmasının altında yatan gerçek neden, Evdal’ın Sürmeli Memed Paşa’nın Toprakkale’deki tavsiyesine uyarak Kürt süvarilerin moralini yüksek tutmaya özen göstermiş olmasıdır. Kilamda ayrıca dönemin giyim-kuşamı, Dersim’in etnik ve sosyolojik yapısı ile ilgili bilgilere de ulaşmak mümkündür. Dersim’in doğal ve beşeri güzellikleri bu kilam ile gözler önüne serilmiştir. Zaten, Sürmeli Memed Paşa’nın ölümünden önce Evdal’ın çoğu kilamında öne çıkan temel duygu doğa ve insan sevgisidir. Evdal’ın kilam/şarkılarında âşıklar, çeşmeler, akarsular, kuşlar, dağ taş dile gelmekte ve hayatın yaşamaya değer olduğu her fırsatta ifade edilmektedir (Karacan ve Başar, 2015: 59). “Dêrsim e Xweş Dêrsim e” kilam/şarkısı da bu minvaldedir.

1.1.3. Kozan Savaşı ve Sonrasında: Xozan/Wey Xozanê

Evdalê Zeynikê, eşlik ettiği Kürt süvarileriyle beraber 1865 yılının bahar aylarında İskenderun’a gemiyle ulaşan Osmanlı ordusuna -o zamanki adıyla Fırka-i Islahiyye- katılmış ve yaz aylarında da Kozan bölgesine varmıştır (Halaçoğlu, 1996: 35-37). Bölge, Serhat bölgesinin tam aksi bir iklime sahiptir. Aşırı sıcak ve nemlidir. Kürt gençleri bu iklime alışmakta zorlanmaktadır. Ancak Sürmeli Memed Paşa, savaşın bütün zorluklarına, olumsuz iklim koşullarına, kolera salgınına ve yakın çevresindeki kişilerin bütün tavsiyelerine rağmen Kozan bölgesinde kalmakta ısrar etmiştir.

** Bu kilamın farklı versiyonları için bakınız: Şakiro, “Wey Dil”, https://www.youtube.com/watch?v=Bld8K6FVMFc&ab_channel=SesMedia., https://www.youtube.com/watch?v=zSRZrDLyEm8&ab_channel=SesMedia.

Bu yüzden birçok Kürt süvarisinin ölümüne sebep olmuştur. Rivayetlere göre, kendisinin ölümüne sebep olan yılan saldırısı da yine onun inadı yüzünden gerçekleşmiştir. Sürmeli Memed Paşa, etrafındakilerin telkinlerine kulak asmayarak çadırını su içmek için vadiye inen yılanların yol güzergâhı üzerin kurmuş ve bunun bedelini de canıyla ödemiştir. Kendisi dev bir yılanın saldırısında yaralanmış, birkaç gün sonra da ölmüştür. Bu trajedi Evdalê Zeynikê'nin kilamlarına da yansımıştır. Öyle ki Evdal, Sürmeli Memed Paşa'nın ölümünden sonra kimsenin himayesi altında dengbêjlik yapmayacağını belirtmiştir (Aras, 2013: 93). Kilamın başka bir varyantında Paşa, Evdal'dan Kozan'a inip askerlerin durumuna bakmasını istemiştir. Kozan'a inen Evdal, sadece askerlerin hastalıktan perişan olduğunu değil aynı zamanda atların da aşırı sıcaktan dolayı telef olduğunu veya ölmek üzere olduğunu gözlemlemiş ve bu durumu Paşa'ya aktarmıştır (Kilamên Evdalê Zeynikê, "Wey Xozanê", <https://www.dailymotion.com/video/x5efeoc>).

Evdal, himayesinde olduğu Sürmeli Mehmed Paşa'nın eşi Eyşan Xanim'in ağzından hem bölgeyi ve iklimi tasvir etmiş hem de Paşaya yönelik bazı sitemlerde bulunmuştur:

"...
 Eyşan Xanimê digo Surmeli Memed Paşa mala te mirat be!
 Mi ji te ra nego berê van xorta mede Xozanê
 Bi ro hedûriya mi tune bi destêgermê û germistanê
 Şevê nahevîbim ca ji destê qêrinê çeşelan û van wawîka
 ...
 Xwedê tu xirab bike şewitiya Xozanê îro li devê dehlê
 Bayê samê li mi rebenê hatiye qira siwara li me anî
 Ezê neminim mîna qira wî salê..." (Ömer ve Şahin, 2019: 240).

Kilamın Türkçe tercümesi şöyledir:

"...
 Eyşan Hanım, "Ocağın sönsün Sürmeli Memed Paşa!" diyordu,
 Ben sana, bu gençlerin yönünü Kozan'a verme, demedim mi?
 Gündüzleri sıcaktan dayanamıyorum,
 Geceleri çakal ulumalarından
 ...
 Allah'ım yanasıca Kozan'ı sen yıkasın (ki o) sazlığın ağzındadır
 Samyeli rüzgârı süvarilerimizin kökünü kazıdı
 Ben öleyim, geçen senelerdeki kıran (hastalıktan toplu ölüm) gibi..."

Kilam/şarkıdan hareketle, askerlerin bir sazlık/bataklık bölgeye çadır kurdukları anlaşılmaktadır. Bölge yerleşim yerlerine uzak ve kurt, çakal gibi yabani hayvanlarla doludur. İklim olarak yaz aylarında gündüzleri aşırı sıcak ve nemlidir. Kilamda geçen bu bilgiler Meteoroloji Genel Müdürlüğü'nün verdiği bilgilerle de paralellik göstermektedir (<https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim-siniflandirmalari.aspx?m=KOZAN>). Şarkıya göre Kozan yerleşim yeri olarak yamaçtadır. Dönemin Kozan sancağı bugünkü Kadirli ve ilçesi ve Osmaniye

ilini de içine alan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır. Arka tarafında Gavur Dağı (bugünkü adıyla Nur Dağı) ve Kürt Dağı (Çiyayê Kurmênc) uzanmakta, ön tarafı ise ovaya bakmaktadır.

Kilamın devamında, bu iklim şartlarından dolayı askerlerin savaşmadığı, dört yüz Kürt süvarisinden üç yüz kadarının sabahtan öğlene kadar at üzerinde can verdiği ifade edilmektedir. Tarihi belgeler, kilam/şarkıya paralel olarak, o dönemde ortaya çıkan kolera salgınının bu ölümlerin asıl sebebinin olabileceğini göstermektedir (Halaçoğlu, 1996: 36). Çünkü kolera salgının ortaya çıkmasıyla büyük zayıyat veren Fırka-i Islahiyye'nin komutanı Cevdet Paşa, Kürt İsmail Paşa kumandasında bir kısım askeri Kozan (o zamanki "Sis") merkezinde bırakıp Feke'ye doğru geri çekilmiştir. Bu sırada, Kozan beylerinden Yusuf Ağa'nın sürgün yolunda firar ettiğini haber alan fırka yöneticileri, isyan bölgesinde kalan Kürt İsmail Paşa'ya yardım etmek üzere, sağlam kalan askerlerden, Sürmeli Memed Paşa (Eleşkirtli Mehmet Bey) komutasında bir süvari birliği teşkil etmiştir. Bu birlik, Kozan'a vardığında Kozan'da bir süre kalmış ancak Yusuf Ağa ve kuvvetleri ile doğrudan savaşa girmemiştir. Fırka-i Islahiyye birlikleri bölgeye varmadan önce Yusuf Ağa, Gürleşen köylüleri tarafından yakalanarak nizami birliklere teslim edilmiştir. Gece firar girişiminde bulununca da askerler tarafından vurularak öldürülmüştür (Altunay Şam, 2010: 75). Yine yukarıdaki son dizeden ("Ben öleyim, geçen senelerdeki kıran gibi...")hareketle Serhat bölgesindeki halkın 1865'teki kolera salgınından önce de ölümcül salgın hastalıklara maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

Aras'ın Dengbêj Reso'dan derlediği ve Evdalê Zeynikê'den derlendiği anlaşılan "Wey Xozanê" adlı kilam/şarkıda, Sürmeli Memed Paşa'nın eşi sitemlerine devam etmekte ve savaşa götürülen dört yüz askerden sadece yetmiş kadarının sağ salim evine dönebildiğini dile getirmektedir. Bu kilam/şarkıya göre, Kozan'da vefat edenler arasında Dihare köyünden Sultanê Alo; Şam(i)ya köyünden Temo'nun babası- Feqî Elyê Pîrî ve Misûrya köyünden Bavê Xakî (Haki'nin Babası)'nin adları öne çıkmaktadır (Aras, 2013: 90). Aynı kilam/şarkının Güneş ve Şahin tarafından derlenen varyantında (Güneş ve Şahin, 2019: 240) Sürmeli Memed Paşa da eşiyle diyaloga girmekte ve Kozan'a geldiği güne lanet okumaktadır. Çünkü Kozan'da ölen Feqî El(i)yê Pîrî -Emerê Zeynikê'nin söylediği kadarıyla-Sürmeli Memed Paşa'nın imamı, aynı zamanda eşinin ahiret kardeşidir (Aras, 2013: 154). Dengbêj Teyîbo, Sürmeli Memed Paşa'nın ölüm haberini alan Çerkez Ömer'in -Kürt gelenek ve göreneklerine aykırı bir şekilde- hemen yan mahallede düğün yapmaya kalkışmasını çatışma gerekçesi olarak dile getirmektedir (Dengbêj Teyîbo, "Şerrê Çerkeza û Mîreka Zarê Sûrmelî Memed Paşa û Mala Çerkez Omer", <https://www.youtube.com/watch?v=FuoL-iDJz8E>).

Evdal'ın Kozan ile ilgili söylediği ve Heciyê Cindî ve Emînê Evdal tarafından 1928-1936 yılları arasında Ermenistan'da derlenen kilam/şarkının başka bir varyantında, Serhat bölgesi ile Kozan bölgesinin iklim koşulları karşılaştırıldıktan sonra "Senem" adlı atın süvarisi Qeymez adındaki Ezidi Kürt yiğidin ölümünün verdiği üzüntüden bahsedilmektedir (Cindî ve Evdal, 2008: 243). Emerê Zeynikê'ye göre, bu kilamda "Qeymez" lakabıyla adı geçen kişi aslında Evdalê Zeynikê'nin amcası Reso'dan başkası değildir. Reso, aynı zamanda Sürmeli Memed Paşa'nın sık danıştığı "akıl" adamlarından biridir. Evdal, amcası Reso ve Sürmeli Memed Paşa'nın

ölümünden sonra, amcasının atına (Senem) binerek Antep, Urfa, Diyarbakır ve Bitlis üzerinde Ağrı'nın Dutax (Tutak) bölgesindeki köyüne ulaşmayı başarmıştır (Aras, 2013: 154). Emerê Zeynikê'nin verdiği bilgi doğru kabul edilirse Sürmeli Memed Paşa'nın süvarileri arasında Êzidi inancına sahip Kürtlerin de yer aldığı hatta Evdal'ın da Ezidi inancını yaşadığı ileri sürülebilir.

Bayazıt'ın aktardığı bilgilere göre, Adana-Kozan- Amanos hattındaki küçük çaplı isyanların bastırılmasından sonra bölgenin ileri gelenlerinden olan Ömer Ağa ve Ahmet Ağa, Fırka-i Islahiyye komutanları ile temasa geçmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda Fırka-i Islahiyye komutanları tarafından Ömer Ağa ve yakınlarına bazı memuriyetlerin verileceğine dair söz verilmiştir. Onlar da tekrar isyan etmek yerine Fırka-i Islahiyye'ye bağlılıklarını bildirmişlerdir. (Bayazıt, 2008: 128). Bu bilgi ve belgeler Sürmeli Memed Paşa'nın yılan saldırısı, Kürt süvarilerinin çoğunun ise koleradan öldüğüne dair kilam/şarkılardaki doğruluk payının yüksek olduğuna işaret etmektedir.

Sonuç

Tarihin her döneminde yaşanan toplumsal olaylar, özellikle de savaşlar, halkın günlük yaşamında çeşitli tahribatlara yol açmıştır. Bu durum şarkılara da konu olmuştur. Halkın gösterdiği yoğun ilgiden dolayı sanatsal/edebi/müzikal eserler şeklinde sözlü tarih olarak hafızalara kazınmıştır. Kürt müziği ile özdeşleşmiş olan dengbêjler, yakın bir zamana kadar, patronaj sistemi içerisinde mir, bey, ağa vb. otoritelerin himayesinde sanatlarını icra etmişlerdir. Deyim yerindeyse patronun her anında yanında olan dengbêjler, savaş öncesi, savaş sırasında ve sonrasında yaşanan olaylara tanıklık etmiş ve ürettikleri kilam/şarkılarla bu olayları Kürt sözlü tarihine not olarak düşmüşlerdir. Bu çalışmada, örnek vaka olarak Evdalê Zeynikê'nin “Kozanoğlu İsyanı” adıyla tarihe ve hafızalara kazınan Kozan (Xozan/Sîs) harekâtı ile ilgili olarak söylediği kilamlar ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti, 1865 yılında Kozan-Gavur Dağı-Kürt Dağı (Çiyayê Kurmênc) dağ silsilesinde yani bugünkü Amanoslarda, yarı göçebe olarak yaşamını sürdüren Kürt ve Türkmen aşiretlerini yerleşik hayata zorlama, “eşkıyalık” olaylarına son verme, vergi toplama, askere alma ve dolayısıyla kendi iktidarını pekiştirmek amacıyla “Fırka-i Islahiyye” (Islah Ordusu) adı altında örgütlediği askerlerle bölgeye intikal etmiştir. Fırka-i Islahiyye birliklerine Ağrı'nın Toprakkale (şimdiki Eleşkirt) ilçesinden Sürmeli Memed Paşa da resmi kayıtlara göre yüz yetmiş, kilam/şarkıya göre dört yüz civarında Kürt süvarisi ile katılmıştır. Evdalê Zeynikê de Sürmeli Memed Paşa'nın dengbêji olarak bu sefere tanıklık etmiştir. Evdal, sefer öncesinde Eleşkirt'te, yol güzergâhında olan Dersim'de ve savaş alanı olan Kozan (Xozan)'da çeşitli kilamlar bestelemiştir. Bu kilam/şarkılar, daha sonraki yıllarda çeşitli dengbêjler tarafından farklı şekillerde yorumlanmışsa da söz ve içerik bakımından şarkıların özü korunmuş ve bugüne kadar gelmeyi başarmıştır. Kozanoğlu isyanı ve isyanın bastırılması ile ilgili resmi kayıtlar, Evdalê Zeynikê'nin kilamlarıyla kısmen örtüşmektedir. Bu kilamlar, Kürt sözlü tarihinin kayıt altına alınması, yazılı belgelerle karşılaştırılması ve tarihin doğru okunması açısından oldukça önemli sözlü kaynaklardır. Buradan hareketle Kürt müziğinde, özellikle de dengbêjlerin kilamlarında

tarihsel olayların izine rastlamak mümkündür. Dengbêjlerin kilamları üzerinde yapılacak ayrıntılı çalışmalar, Kürt müziğinin, tarihinin, özellikle de son iki yüz yılının, yeniden yorumlanmasına katkıda bulunacaktır.

KAYNAKÇA

- Altunay Şam, E. (2010). Adana Eyaleti'ne Bağlı Kozandağı Eşkîyalık Olayları ve Alınan Tedbirler (1864-1865). Perspectives on Ottoman studies, E. Causevic, N. Moacanin, V. Kursar (Ed.) Berlin: Lit Verlag (pp.65-80).
- Aras, A. (2013). Şairê Kurda yê efsanevî Evdalê Zeynikê. İstanbul: AKYAD Yayınları.
- Assmann, J.(2001). Kültürel bellek. Ayşe Tekin (Çev). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bayazıt, B. S(2008). 1865-1866 Kürt Dağı, Cebel-i Bereket Kozanoğulları isyanı ve güneydeki aşiretlerin iskânları.Kahramanmaraş: Ukde Yayınevi.
- Babayiğit, M. V. (2020). Kürtçe, Türkçe ve İngilizce Atasözlerinde Azim, Başarı, Çalışkanlık, Kararlılık ve Tembellik İfadeleri. International Journal of Kurdish Studies, 6(2), 245-257.
- Babayiğit, M. V. (2021). Semantic and Modal Analysis of Some Verbs in Kurdish, Turkish and English. International Journal of Kurdish Studies, 7(1), 123-139
- Cîhanî, P. (2013). Şîroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî. Çapa 2. Stenbol: Weş. Nûbihar.
- Cindî, H., Evdal, E.(2008). Folkloru Kurmanca. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Çifçi,T., Öztürk, S. (2020).Guhertin û tehrîfat di kilamên dengbêjan de: Mînaka “Ez gul im gula di zinêr de, Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (UMS'20), 35-41.
- Dengbêj Teyibo, “Şerrê Çerkeza û Mîreka Zarê Sûrmelî Memed Paşa û Mala Çerkez Omer”, <https://www.youtube.com/watch?v=FuoL-iDJz8E> Erişim tarihi: 18.03.2022.
- Eleşkirt Tarihi Bilgileri, <http://www.eleskirt.gov.tr/eleskirt-ilcemiz> (10.10.2021)
- Falay, N. (2020). Adana'nın 18. Yüzyıl ve sonrasında sosyoekonomik yapısı, Journal of Applied and Theoretical Social Sciences, 2(2), 43-65.
- Güneş, Ö.; Şahin, İ. (2019). Antolojiya dengbêjan 1 Dengbêj Reso. 2. Baskı. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Gürür, Z. (2014). Dengbêjî di peywenda patronajê de. (Teza Lisansa Bilind). Zanîngeha Mardin Artuklu Enstitûya Zimanên Zindî Makezanista Ziman û Kultura Kurdî. Mêrdîn.
- Halaçoğlu, Y. (1996). “Fırka-i İslahiyye”, TDV İslam Ansiklopedisi. C. 13.<https://islamansiklopedisi.org.tr/firka-i-islahiyye> . Erişim Tarihi: 12.01.2022.

Hamelink, W., Barış, H.(2020). Kürt halk ozanları dengbêjlerin gözünden sınırlar ve devlet. Kürt Çalışmaları Bahar Akademisi (içinde). Güllistan Yarkın (Haz.). İstanbul: İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları.

<https://www.mgm.gov.tr/iklim/iklim-siniflandirmalari.aspx?m=KOZAN>

Işık, A. (2009). Sözlü tarih ve Kürtlerde sözlü tarih çalışma örnekleri, Toplum ve Kuram, 2, 175-194.

Izady, M.R. (2011). Kürtler, bir el kitabı. Cemal Atila (çev.). 3. Baskı. İstanbul: Doz Yayıncılık.

İhsanê Muşî, “Wey Xozanê”, Kilamên Evdalê Zeynikê, <https://www.dailymotion.com/video/x5efeoc> Erişim tarihi: 15.12.2021.

Karacan, H., Başar, R. (2015). Di kilamên Evdalê Zeynikê de “hezkirina jîyanê û daxwaza mirinê”, International Journal of Kurdish Studies, 1(2), 56-69. <https://doi.org/10.21600/ijoks.106017>

Kasarcıyan, A. "Sisli [Kozanlı] Sahak Mnatsagan Kasarcıyan'ın (1840-1912) Biyografisi", <https://www.houshamadyan.org/tur/haritalar/adana-vilayeti/siskozan-sancagi/sesler/asodkasarcıyan2kisim.html> (Erişim Tarihi: 10.10.2021)

Kevirbirî, S. (2009). Filîtê Quto: 20 kilam 20 qewimîn. İstanbul: Weşanên Do.

Ong, W. J. (2010). Sözlü ve yazılı kültür. Sema Postacıoğlu Banon (Çev.). 5. Basım. İstanbul: Metis Yayınları.

Pariltı, A. (2006). Dengbêjler: Sözün yazgısı. İstanbul: İthaki Yayınları.

Sakaoğlu, S. (1986). Dadaloğlu. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Shiloah, A. (2002). Kürt Müziği. Kürt müziği, dansları ve şarkıları (içinde). Mehmet Bayrak (Haz.). Cilt 1. Ankara: Özge Yayınları.

Sokolov, Y. M. (2009). Folklor: Tarih ve kuram. Yetke Özer (Çev.). Ankara: Geleneksel Yayınları.

Şakiro, “Mîro-Wey Dil”, https://www.youtube.com/watch?v=zSRZrDLyEm8&ab_channel=SesMedia. Erişim tarihi: 12.01.2022

Şakiro, “Wey Dil”, (versiyon 2.), https://www.youtube.com/watch?v=Bld8K6FVMFc&ab_channel=SesMedia,

Şeroyê Biro, “Dêrsim e Xweş Dêrsim e”, https://www.youtube.com/watch?v=-41mySVNDqk&ab_channel=%C5%9Eeroy%C3%AABiro-Topic Erişim tarihi: 12.01.2022

Talay, F. (2002). Mezopotamya'da Müzik. Kürt Müziği, Dansları ve Şarkıları (içinde). Cilt 1. Mehmet Bayrak (Haz.). Ankara: Özge Yayınları.

Teyîbo, “Kilamek ji Evdalê Zeynikê: Çiyayê Dêrsim”, (Arşivleyen: Cemal Kılıç),
<https://www.youtube.com/watch?v=4Gp0f0MawvA> 13.03.2022.

Article

International Journal of Kurdish Studies

8 (2), pp. 191 - 226

<http://www.ijoks.com>

SSCB'nin Türkiye Kürtlerine Yönelik Politikası, 1945-1960

Ali BAŞARAN¹

Received: May 21, 2022

Reviewed: July 12, 2022

Accepted: July 14, 2022

Öz

Bu çalışmanın amacı 1945-1960 yılları arasında SSCB yöneticilerinin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasını tespit etmektir. Bu amaç doğrultusunda arşiv belgeleri, fotoğraflar, haritalar, videolar ve Türkçe, Rusça, İngilizce eserlerden veriler toplanmıştır. SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasının değişiminin başta gelen nedenin II. Dünya Savaşı'ndan SSCB'nin muzaffer olarak çıkması olduğu hipotezi verilerle sınanmıştır. Muzaffer SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasını Türkiye'den talepleri ve SSCB-Batı mücadelesinin etkilediği tespit edilmiştir. SSCB ile Batı arasında İran, Yunanistan, Irak, Suriye'deki rekabetin seyrine bağlı olarak SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasının tatbikinde anılan ülkelerden istifade etme durumu ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak SSCB'nin talepleri sonrası T.C. yöneticileri Türkiye'yi Batı safına yönlendirmiştir. SSCB'nin taleplerinden vazgeçmesine karşın Türkiye Batı safında yer almayı sürdürmüştür. Bu nedenlerle SSCB'nin Türkiye ve diğer ülkelerdeki Kürtlerden Türkiye ve Batı aleyhine yararlanmaya çabaladığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: SSCB, Türkiye Kürtleri, SSCB'nin talepleri, Piedmont kaidesi

Recommended citation:

Başaran, A. (2022). SSCB'nin Türkiye Kürtlerine Yönelik Politikası, 1945-1960. *International Journal of Kurdish Studies* 8 (2), 191-226, DOI:<https://doi.org/10.21600/ijoks.1119502>

¹Assoc.Prof.Dr. Karabük University, Türkiye, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1870-2495>, alibasaran3@gmail.com

USSR's Policy Towards the Kurds of Türkiye, 1945-1960

Abstract

This study aims to determine the policy of the USSR toward the Kurds of Türkiye between the years 1945-1960. For this purpose, data were collected from archival documents, photographs, maps, videos, and Turkish, Russian, and English works. The study tests the hypothesis that the main reason for the change in the USSR's policy towards the Kurds of Türkiye was the victorious emergence of the USSR from World War II. It has been determined that the demands of the victorious USSR from Türkiye and the USSR-West struggle influenced the policy of the USSR towards the Kurds of Türkiye. Depending on the course of the rivalry between the USSR and the West in Iran, Greece, Iraq and Syria, the situation of benefiting from the countries has emerged in implementing the USSR's policy towards the Kurds of Türkiye. As a result, after the demands of the USSR, the rulers of the Republic of Türkiye directed the country toward the West. Despite the USSR's renunciation of the demands, the rulers of the Republic of Türkiye continued to remain in the Western camp. For these reasons, it has been determined that the USSR tried to take advantage of the Kurds in Türkiye and other countries against Türkiye and the West.

Keywords: the USSR, the Kurds of Türkiye, the demands of the USSR, Piedmont Principle

Giriş

1945-1960 arası SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasının şekillenmesine tesir eden iki ana etkenden ilki II. Dünya Savaşı'nın son yılında SSCB'nin Türkiye'den talepleri diğeri, II. Dünya Savaşının muzaffer ülkeleri arasındaki güvensizliğin zamanla Soğuk Savaş olarak adlandırılacak vetireye dönüşmesidir. Soğuk Savaş'ın Kürtlere tesirine dair konfigürasyon yazılı, görüntülü yayınlarda sıkça tekrarlanmaktadır. Bu konfigürasyonu Adnan Çelik'in makalesi örneğinde çözümleme önerisinde² fayda vardır.³

“Üç Dünya arasında dört parçaya bölünen Kürdistan'daki direniş hareketleri de böylesi zorlu bir denge içerisinde yol almaya çalışan bir konum içindeydi. Reel-politik gündemini Birinci Dünya ile İkinci Dünya arasındaki çelişkiye, kurtuluş teolojisini Üçüncü Dünya'nın gelecek ufkuyla bağlayan Kürt ulusal hareketleri, 1950'lerin başından 1980'lerin başına kadarki sürede bu üç dünya arasında mekik dokuyacak ve kendi kurtuluş özlemlerine derman arayacaktı. Birinci Dünya'ya dair umutları 1955'teki Bağdat Paketi ve 1975'teki Cezayir Anlaşması ile ulus-devletler

² “Yapısökümü denemesi” anlamında kullanılmıştır.

³ “... Cornell, yapısökümün zorunlu olarak ötekilerle etik bir ilişkiyi varsaydığını iddia eder; yapısöküm bizden, sadece ötekileri öteki olarak tanımamızı/kabul etmemizi değil, fakat ayrıca onlara ve onların perspektiflerine de açık olmamızı ister. Böylece, yapısöküm, hem kendi inançlarımızı sorgulamamız hem de ötekilerin bakış açılarını ve durumunu anlamamız anlamında, etik bir zorlayıcılık/buyruk içerir. ...” (Balkin, 2004: 325-326). <https://youtu.be/SGbt6r7Dzf0?t=261> “Jacques Derrida'nın yapısöküm kavramı ne anlama geliyor?” erişim 17 Mart 2022. https://youtu.be/Xg_DF6TxYp0 “Jacques Derrida ve Yapısökümü” erişim 17 Mart 2022.

altında kalan Kürtlerin; İkinci Dünya'ya dair sempatileri birçok defa büyük hayal kırıklıkları yaşamalarına rağmen Berlin Duvarı'nın yıkılışına ve hatta SSCB'nin dağılışına kadar sürdü. ...” (Çelik, 2022: 58).

Adnan Çelik, “Üç Dünya ...” ile Batı Bloğu, Doğu Bloğu ve Üçüncü Dünyayı kastettiğini belirtmektedir. “... dört parçaya bölünen Kürdistan'daki ...” ifadesiyle İran, Irak, Suriye ve Türkiye’de Kürtlerin yaşadıkları toprakları ifade etmektedir. Kürtlerin 4 parçaya bölünmesi Osmanlı devleti iradesi dışında gerçekleşmiştir. Bölünmeye bazı Kürtler de destek vermiştir. Kürtlerin bölünmüşlüğü Kürtleri zayıflatmış, yaşadıkları toprakları yöneten devletlerin politikalarından daha fazla etkilenmelerine sebep olmuştur.⁴

Adnan Çelik’in “... Kürdistan'daki...” ifadesinin coğrafi sınırları belirsizdir. Kürtçülerin büyük birleşik Kürdistan için birleştirilmesi öngörülen toprakların sınırının belirsizliğinden mütevellit Kürdistan adeta Turan⁵ gibi ya da vaat edilmiş topraklardaki büyük İsrail gibi büyük ve belirsiz bir ülkeye sanki lebensraum’a dönüşmüş, her türlü iddia ve eylemin meşru zeminine tekabül ettirilmiştir. Adnan Çelik’in “... direniş hareketleri ...” ifadesi aşikâr değildir. Hangi hareketleri direniş hareketleri içinde görmektedir. Uluslararası hukuktaki “ulusal kurtuluş hareketi”⁶ni mi kastettiği belirgin değildir. “Direniş hareketleri” hangileridir? “Direniş hareketleri” ile Teline Ter Minassian’ın “azınlık⁷ eylemcileri” aynıysa, Teline Ter Minassian “azınlık eylemcileri”ni Yakın Doğu’da komünizmin ayrılıkçı ajanları olarak teşhis etmiştir (Forestier-Peyrat, 2019: 48). “... Kürt ulusal hareketleri ... ” ile “... direniş hareketleri ...” aynı mıdır? “... kurtuluş özlemi ...” ile kastedilen nedir?

Adnan Çelik’in sayfa 59’daki “... Kürtlerin sömürge Kürdistan’ı özgürleştirme programlarının ...” ifadesinde I. Dünya Savaşı sonrası Arapların, Türklerin, Kürtlerin tabi olduğu devletleri, zaman ayırt etmeden T.C.’yi de zımnen sömürgeci kapsamına dahil etmektedir. Kürdistan adı önüne eklenen sömürge sıfatı ile uluslararası hukuktaki sömürge terimini mukayese etmek gerekir.⁸ Piko-

⁴ Bu parçalanma süreci ve sonrasında hem Türkler hem de Kürtler olumsuz etkilenmiştir. BBİ, Üçüncü Fransa Cumhuriyeti ve SSCB’nin Kürtleri T.C.’ye karşı harekete geçirmesi ya da olasılığı Türklere ve Kürtlere olumsuz aksetmiştir.

⁵ Ziya Gökalp’in dizeleri “Vatan ne Türkiye’dir Türkler’e ne Türkistan / Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir Turan”.

⁶ Uluslararası hukuk açısından bkz. (Pazarcı, 2003: 348-349).

⁷ Türkiye’de azınlıklar Lozan Sulh Muahedenamesi Fasil III Akalliyetlerin (Ekalliyetlerin) himayesi (md. 37-45) başlığında belirtilmiştir. Kürtler azınlık olarak kabul edilmemiştir.

⁸ Uluslararası hukuka göre sömürge, self-determinasyon için bkz. (Pazarcı, 2003: 142-143). “... Sömürge rejimi altında bir topluluk oluşturma uygulanan uluslararası hukuka göre ölçütü ise, ana ülke ile sömürge ülkesi arasında ayırım gözetici bir statünün varlığı olmaktadır. ...” (Pazarcı, 1989: 11). Self determinasyon hakkı için bkz.

Sazanov'un razı olduğu harita Osmanlı ülkesinde yaşayan milletleri Türkleri, Kürtleri, Arapları, Ermenileri müstemleke hukukuna⁹ tabi tutmayı hedeflemiştir. Adnan Çelik'in sayfa 78'deki "... Vanly, Kürtlerin Birleşmiş Milletler'in sömürgecilğe karşı çözümünü desteklediğini söylüyordu fakat Vanly'e göre Kürt mücadelesinin durumu daha da zordu, "öyle ki Kürdistan sömürge olarak tanınmanın avantajına bile sahip değildi." ..." ifadesini irdelemek gerekir. Üç Dünya, Kürdistan'ı uluslararası hukuka göre sömürge statüsünde değerlendirmemiştir. Adnan Çelik'in sayfa 77'de alıntıladığı "... BM'nin prensiplerinde ve Bandung Konferansı sonuç bildirgesinde belirtilen halkların self-determinasyon hakkı, Kürtlerin de en temel hakkı ve talebidir" ..." ifadesi ile BM ilkeleri ve Bandung Konferansı sonuç bildirgesi ile karşılaştırıldığında, BM ilkelerinin ve Bandung Konferansının sonuç bildirgesinin Kürtlere self-determinasyon hakkını tanıdığı şüphelidir.¹⁰ Sömürge rejimi altında bir topluluğun varlığını, yokluğunu belli eden önemli bir gösterge hukuki ve iktisadi değerlerin aktarımıdır. Anavatan ile müstemleke ayırımı hukuk kuralları, haklar ve uygulama farkıyla belirir. Irak'ın sömürgecisi BBI Irak'ı, Suriye'nin sömürgecisi Üçüncü Fransa Cumhuriyeti Suriye'yi anavatan olarak nitelemekten T.C.'de anavatan hukuku, müstemleke hukuku ayırımı yoktur. Oysa Avrupa Ekonomik Topluluğu andlaşması dahil AB müktesebatında anavatan ile denizaşırı (sömürgeler) ayırımı vardır.¹¹ Anavatan ile müstemlekedeki uygulanan iktisat politikaları farklılaşır. Müstemleke idaresi anavatana kaynak, refah aktarımıyla görevlendirilir.

Adnan Çelik'in sayfa 58'de vardığı diğer bir sonuç "... Birinci Dünya'ya dair umutları 1955'teki Bağdat Paktı ve 1975'teki Cezayir Anlaşması ile ulus-devletler altında kalan Kürtlerin ..." ifadesinde geçen Birinci Dünya tabirinin Büyük Britanya İmparatorluğu (BBI) ve Üçüncü Fransa

(Taşdemir, 2003: 33-52). "... Devlet uygulamalarına baktığımızda Soğuk Savaş dönemi boyunca devletlerin toprak bütünlüğü ilkesine üstünlük tanındığı görülmektedir. Sömürgeci olmayan ortamlarda self determinasyon ilkesi ülkesel bütünlük ilkesine tabi kılınmıştır. ..." (Taşdemir, 2016: 663).

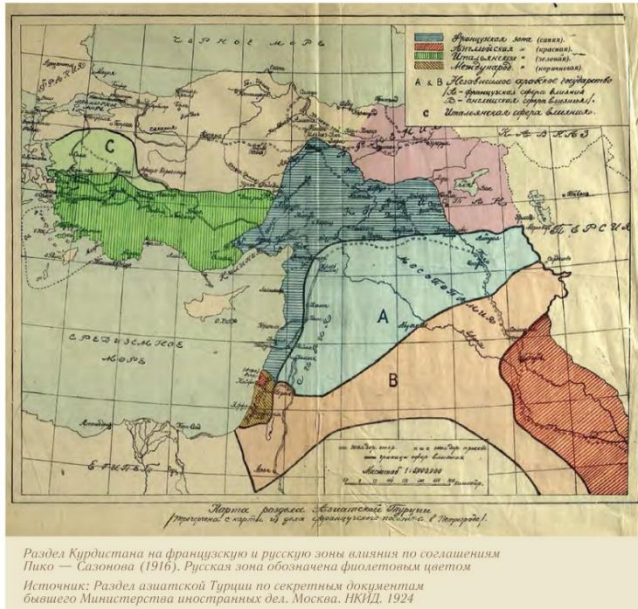
⁹ Müstemleke hukuku anavatan hukukundan farklıdır. Anavatanda geçerli hukuk kuralları ile müstemlekelerde geçerli hukuk kuralları aynı değildir. Herkes eşit değildir, müstemleke aleyhine imtiyazlı gerçek ya da tüzel kişiler belirlenir.

¹⁰ "... ulusal kurtuluş mücadele dalgasına dahil olmak ..." s. 58, Bandung Konferansı (The Asian-African Conference) Türkiye Kürtlerini kapsayıp kapsamadığı aşikâr değildir. Sonuç bildirgesinde BM Şartı'nın ilke ve amaçlarına saygı, bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı, başka ülkelerin iç işlerine müdahale ya da engellemeden imtina yer almıştır. (Selected Documents of the Bandung Conference, 1955), s. 35. 24 Ekim 1970'te mutabakatla kabul edilen 2625 (XXV) "BM Andlaşması'na Uygun Olarak Devletlerarasında İşbirliğine ve Dostça İlişkilere İlişkin Uluslararası Hukuk Bildirisi"ne yansıyan İkinci ve Üçüncü Dünyanın Self-Determinasyon anlayışı için bkz. (Taşdemir ve Özer, 2017: 23-24)¹¹ <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf> T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma, Ankara, 2011.

¹¹ <https://www.ab.gov.tr/files/pub/antlasmalar.pdf> T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Birliği'nin İşleyişi Hakkında Antlaşma, Ankara, 2011.

Cumhuriyetini de kapsadığı malumdur. Anılan devletlere umut bağlandığı iddiası gerçekçi görünmemektedir. BBI ve Üçüncü Fransa Cumhuriyeti müstemleke Irak ve Suriye'de Kürtlerin beklentilerini karşılamamışken Kürtlerin 1955'e kadar Birinci Dünyadan umutlarının olduğuna dair iddiası ispata muhtaçtır. Kürtlerin İkinci Dünya'dan beklentisi de şüphelidir. SSCB'nin Kızıl Kürdistan ve Mahabad yönetiminin kurulması ve dağıtılmasında¹² etkinliği belirgin iken İkinci Dünya'nın bayrak ülkesi SSCB'den beklentisi muammadır. "... bu üç dünya arasında mekik dokuyacak ..." ifadesinde irade belirtmektedir. Ancak Kürtler, uluslararası politik durumun değişimine tabi olarak gayri iradi savrulmuştur. Taline Ter Minassian'ın tespitlerine göre SSCB azınlıkları kullanmıştır. "... Kürtlerin; İkinci Dünya'ya dair sempatileri ... Berlin Duvarı'nın yıkılışına ve hatta SSCB'nin dağılışına kadar sürdü. ..." Bu ifadede belirsizlikler vardır. Hangi Kürtler, sempatisi olan Kürtlerin oranı, SSCB'ye sevgilerinin mahiyeti nedir vb.

Harita 1: Piko-Sazanov'un razı olduğu harita, 1916

Kaynak: K. V. Vertyayev ve L. M. Ravandi-Fadai, "Kurdy i Kurdistan v Doneseniakh Russkikh Diplomato i Voyennykh (1732–1917)," in Kurdy. Legenda Vostoka, ed. N. G. Usova (Moskva, 2018), 385–409, 406.

Rİ Dışişleri Bakanı Sazanov'un 1916'da razı olduğu harita Kürtler açısından dikkat çekicidir.¹³ Piko ve Sazanov'un anlaştıkları haritada Kürtlere ayrılan bağımsız bir alan görünmemektedir. Osmanlı karşısında Kürtlerin desteğine talip Rİ Kürtlere

vaatlerini haritaya yansıtmamıştır. Bu haritaya göre Osmanlı yönetimindeki Kürtler farklı devletlerin tabiiyetine girecekti. Bu durum aslında Rİ'nin Kürtleri birbirinden ayırıştırması anlamına geliyordu. Rİ gibi BBI ve Üçüncü Fransa Cumhuriyeti de Devlet-i Aliyye'den kopardıkları topraklarda Kürtlere vaatlerini, Kürtlerin taleplerini gerçekleştirmemişlerdir. Irak ve

¹² Adnan Çelik'in "... 1946'da Mahabad'da İkinci Dünya'nın stratejik öncelikleri ..." s. 58, ifadesinin örtük anlamı 1946'da İkinci Dünya'nın varlığıdır. Ancak 1946'da İkinci Dünya henüz oluşmamıştı.

¹³ Harita altındaki Rusça açıklamanın çevirisi "Kürdistan'ın Picot-Sazonov andlaşmaları (1916) uyarınca Fransız ve Rusya nüfuz bölgelerine bölünmesi. Rusya'nın bölgesi mor renkle işaretlenmiştir." dikkate değerdir.

Suriye'nin bağımsızlaştırılması sonrasında BBİ ve Üçüncü Fransa Cumhuriyeti'nin tesiri süregiderken Kürtlerin yaşamına olumlu yansımamıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında ise Irak ve Suriye'de 1950'li yıllarda Batı ile Doğu Bloğunun mücadelesi Kürtleri olumsuz etkilemiştir. SSCB Irak ve Suriye'de kendine müzahir yapılar oluşturmaya çabalamış, Irak ve Suriye yönetiminden hoşnutsuz Kürtler nedeniyle bir nebze olsa da başarılı olmuştur. Adnan Çelik'e göre;

“... Soğuk Savaş'ın en azından ilk on yılında (1946-1956) Türkiye'deki Kürtler hariç İran, Irak ve Suriye Kürtlerinin siyasal alanda büyük oranda bu üç ülkedeki komünist partilere teveccüh ettiğini söylemek mümkün. Talin Ter Minnasian'ın Ortadoğu'daki komünist partilerin kuruluşunda azınlıkların rolünü ve azınlıklar arasından gelip Sovyet ütopyasının, Komintern'in “seyyar militanları” olarak görev üstlenenleri ele aldığı çalışmasından¹⁰ ilhamla söylersek bu on yıllık dönemde İran, Irak ve Suriye'deki Kürtler de adeta komünizmin çerçileri durumundaydı. Bu dönemde, Cegerxwîn'den Qedrîcan'a, Hejâr'dan Goran'a, Osman Sebrî'den İbrahim Ahmed'e birçok Kürt şair ve yazar komünist partiler içinde siyaset yapmakta, Kürtlerin kurtuluşunu enternasyonal mücadele ve onun öncüsü durumundaki Sovyet komünizminde görmektelerdi.” (Çelik, 2021: 44-45).

Sovyet ütopyasının Kürtleri Komintern'in “seyyar militanları”na dönüştüren nedenleri anlamak gereklidir. Öncelikle BBİ ve Üçüncü Fransa Cumhuriyeti daha sonra Irak Krallığı, Irak Cumhuriyeti, Birinci Suriye Cumhuriyeti ve İkinci Suriye Cumhuriyetinin, Kürtlerin beklentilerini karşılamaması Kürtleri SSCB'ye yöneltmiş olmalıdır. Buna ek olarak SSCB fiilen Kürtleri kazanmaya çabalamıştır.¹⁴ Minassian'a göre SSCB'nin milliyetler politikası Kürtler dahil azınlıkların SSCB'ye cazibesini artırıyor ayrıca SSCB sınırdaşı ülkelerdeki azınlıkları fiilen kullanabiliyordu;

“... Dilsel veya dinî yanıyla ulusal kültürün (biçim itibarıyla ulusal, içerik itibarıyla sosyalist bir kültürün) teşviki, böylece sınırın öte yakasındaki “kardeş azınlık” açısından (“cumhuriyet”e sahip bir millet örneğinde) potansiyel olarak çekici bir “yurt” modeli sunuyordu. İkincisi, olanaklı olduğunda, Sovyet hükümeti komşu devletlerdeki etnik sorunları kurcalıyor ve SSCB'deki milliyetler politikasını bir dış politika aracı olarak kullanıyordu. Hiç kuşku yok ki bu strateji, yalnızca 1944-1946 arasında İran'da Azerilere ve Kürtlere değil, Stalin Türkiye'den Kars ve Ardahan ile ilgili yayımlacı milliyetçi talepleri ortaya attığında, Ermenilere yönelik olarak da uygulandı. ...”(Minassian, 2019: 58).¹⁵

¹⁴ “... KUTV müfredatı da öğrencileri yurtdışında legal ve illegal çalışmaya hazırlamaya yönelik bir “gizli” eğitim içerir. Öğrencilerin çoğu gerçekten de yurtdışına geri döner ve (Suriye-Lübnan Komünist Partisi için Halit Bektaş örneğinde olduğu gibi) orada genel olarak yerel komünist partilerin yöneticileri arasında yer alır; ...” (Minassian, 2019: 89-90).

¹⁵ “... 1945 Haziran'ında Eçmiyazın'da (Eçmiyazın) bütün dünyadaki Ermeni cemaatinin mümessillerinden mürekkep bir kongre toplandı. ... Bazı Türk toprakları üzerindeki Rus taleplerini desteklemek üzere Stalin'e bir telgraf çekildi. Bunda şöyle deniyordu:

"Geçen dünya harbinde milletimizin uğradığı haksızlığı tamir şekil ve vasıtalarını Sovyetler Birliği'nin devlet ve siyaset işlerindeki bilgisinden beklemekteyiz." (Smith, 2019: 126). Toplantı ve telgrafın SSCB idaresinden bağımsız olamayacağını değerlendirmekteyim.

SSCB'nin, Irak ve Suriye'de Batı tesirini azaltıp kendi nüfuzunu arttırma politikası gereği yönetim karşıtı Arap ve Kürtlere süregelen desteği Soğuk Savaş sırasında artmıştır. Etienne Forestier-Peyrat 20. yüzyılda Rusya ile Kürtlerin ilişkilerini 3 döneme ayırmıştır. II. Dünya Savaşını 3'üncü dönemin başlangıcı olarak işaretlemiştir. Etienne Forestier-Peyrat'ın ayırımını esas alırsak II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasını Batı-SSCB mücadelesi içine yerleştirmemiz gerekir. Erişilen veriler, Peyrat'ın iddiasını teyit etmektedir. SSCB'nin 25 Ağustos 1941'de İran'ın kuzeyini işgalinin, Mahabad Cumhuriyetine desteğinin, II. Dünya Savaşı sonrası Türkiye, İran ve Irak'ta yaşanan Batı-SSCB mücadelesinin SSCB-Kürt ilişkilerinin zeminini oluşturduğu kanısındadır (Forestier-Peyrat, 2019: 47). Batı-SSCB mücadelesi SSCB'nin Türkiye'ye yönelik politikasını aynı zamanda Batı'nın Türkiye Kürtlerine yönelik politikasını şekillendirmiştir.

Çalışma iki ana başlığa, ilk ana başlık ise iki alt başlığa ayrılmıştır. İlk alt başlık altında II. Dünya Savaşı'nın SSCB'nin Türkiye Kürtleri politikasına tesiri açıklanmıştır. İkinci alt başlık altında savaşın müttefikler lehine sonuçlanacağının belirginleşmesinden itibaren SSCB'nin İran ve Türkiye Kürtlerine yönelik politikası açıklanmıştır. İkinci ana başlık altında 1953'te SSCB'nin iddialarından vazgeçmesi sonrası Batı-SSCB mücadelesi Yunanistan, Irak, Suriye'de süregiderken SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikası tahlil edilmiştir.

Tercih edilen adlandırmaya ilişkin açıklama yapmakta yarar vardır. Adlandırmanın karmaşaya yol açmaması için anılan tarihte devletlerin, kişilerin ya da kurumların kendi tercih ettikleri adları ya da resmi adları tercih edilmiştir. Örneğin Irak'ın anıldığı tarih "Irak Krallığı" dönemine isabet ediyorsa "Irak Krallığı", anılan tarih krallığın yıkılması sonrasına isabet ediyorsa "Irak Cumhuriyeti" tercih edilmiştir. Aynı şekilde Almanya'nın anıldığı tarih "Üçüncü Reich"a isabet ediyorsa "Üçüncü Reich" tercih edilmiştir. Ülke ile hükümet arasında da ayırma gidilmiştir. Örneğin Irak, Suriye, Türkiye ülkeye atfen kullanılırken devletlerin resmi adları örneğin T.C. Türkiye ülkesinin hükümetine atfen kullanılmaktadır. Örneğin "... T.C.'yi Kürt isyanı çıkartmakla korkutmuştur. Sovyet Gizli Servisi NKVD'nin Türkiye sorumlusu Mihail Baturin anılarında II. Dünya Savaşı sırasında SSCB'nin Türkiye'nin Üçüncü Reich safında savaşmasını engellemek amacıyla Kürtleri gerekirse isyana zorlayabileceği konusunda T.C.'ye gözdağı vermeye çabaladıklarını belirtmiştir. ..." ifadesinde "T.C." hükümete "Türkiye" ise ülkeye atfen kullanılmıştır.

Geçerlik ve güvenilirliğin makul düzeyde sağlanabilmesi için nitel çalışmaların üç temel aşaması olan verilerin toplanması, verilerin kaydedilmesi ve sonuçların yorumlanıp, raporlandırılmaları aşamalarında hassasiyet gösterilmiştir. Elbette olayların, olguların oldukları şekilde aktarılmalrı araştırmanın sonuçlarının sıhhati bakımından ayrı bir önem arz eder. Bunun temini ancak geçerlik ve güvenilirliğin sağlanmasıyla mümkündür. Mümkün olduğunca ilgili tüm verilere önyargısız erişilmeye çabalanmıştır. Bu araştırmada mümkün olduğunca arşiv kayıtları, andlaşma nüshaları, fotoğraflar, videolar, haritalar, verilerin asıllarına erişilmiştir. Veriler tasnif ve tasvir edilmiştir. Verilerin güvenilirliği teyit edilmiştir. İki veri arasında tutarsızlık (rakam, tarih ya da tercüme farklılığı, olayın tespit, tanı ve yorumuna ilişkin fark) görüldüğünde, mümkünse asıl kaynağa ulaşılmış ya da aynı konuda bir üçüncü veri bulunmuştur. Tutarsızlığa çözüm bulunamaması durumunda tutarsızlık açıklanmış ya da genelde kabul gören görüş benimsenmiştir. İncelenen olaylar yorumlayıcı geçerlikle (interpretive validity), olabildiğince tüm unsurları ifade edilmiştir. Genellenebilir geçerlik, (iç gerçeklik, generalizability validity) araştırma konusundan elde edilen bulgu ve sonuçların benzer diğer araştırmalarla doğrulanabildiği görülmüştür. Araştırma değerlendirmeci geçerlik kıstaslarını karşılamıştır. Literatüre ve insan yaşamında karşılaşılan sorunların çözümüne katkısı vardır. Yorumlama ve raporlandırma aşamasında araştırmacı yanlılığı ve yanlılığının makaleye yansımaması için konuyla ilgili eserleri bulunan başka araştırmacılarından yardım alınmış, görüşleri alınıp yazılan taslak metin güncellenerek çalışmaya son şekli verilmiştir. Bu surette nitel araştırmalar için hayati olduğunun bilinciyle lakin sağlanması, ölçülmesi güç olan geçerlik ve güvenilirlik önşartlarına riayet edildiği sonucuna varılmaktadır.

1. 1945-1953 Arası SSCB'nin Türkiye Kürtlerine Yönelik Politikası

II. Dünya Savaşı sırasında SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikası savaşın seyrinden etkilenmiştir. SSCB, T.C.'nin Üçüncü Reich safında savaşa katılmasını önlemek için Kürtlerle T.C.'yi korkutmayı denemiştir. II. Dünya Savaşı'nın müttefikler lehine sonuçlanacağı belirginleşince SSCB, müttefikleriyle müzakerelerde kendi lehine Türkiye'den kazanımlar elde etmeye çabalamıştır. SSCB, Türkiye'den taleplerinin T.C. hükümetince kabulünü temin için Kürtleri harekete geçirmeye çabalamıştır. T.C., SSCB'nin taleplerine mukavemet için Batı desteğini gözlemiştir. Batı ile SSCB ilişkilerinin Üçüncü Reich tehlikesinin giderilmesinden sonra rekabete dönüşmesi Türkiye'nin yararına olmuştur. Türkiye'nin Batı safında yer alması nedeniyle

SSCB, Batı'ya karşı İran, Irak ve Suriye'de Kürtleri destekleme genel politikasına uygun olarak Türkiye Kürtlerine yönelik politikasını şekillendirmiştir.

1.1. II. Dünya Savaşı'nın, SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasına tesiri

SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikası II. Dünya Savaşı öncesi ile sonrasında farklılaşmıştır. II. Dünya Savaşı öncesi SSCB Türkiye Kürtlerine destek vermemiş, bunun karşılığında T.C. de SSCB yönetimindeki Türklere, Müslümanlara destek vermemiştir. 17 Aralık 1925 tarihli Türkiye-SSCB Muahedenamesinin¹⁶ ikinci maddesi “Taraflı âkideynden her biri diğerine karşı her gûna tecavüzden içtinabeylemeği taahhüt eder. ...” cümlesiyle başlamaktadır. Bu cümle T.C.’nin SSCB’de yaşayan Türklerin, Müslümanların isyanlarına, SSCB’nin de Kürtlerin isyanlarına destek vermemeyi zımnen kabul ettiği şeklinde yorumlanabilir. Çünkü imzalandığı yıl Şeyh Said isyanı yaşanmıştır.

SSCB, II. Dünya Savaşı sırası ve sonrasında neden Türkiye tarafına karşı her gûna tecavüzü planlamıştır? SSCB’nin Türkiye politikasıyla birlikte SSCB’nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikası II. Dünya Savaşıyla değişmiştir.¹⁷ Bu değişimin biri biriyle bağlantılı üç etkeni tespit edilmiştir. İlki SSCB, T.C.’nin Üçüncü Reich-Büyük Alman İmparatorluğu safında savaşa katılımını önlemek için, T.C.’yi Kürt isyanı çıkartmakla korkutmasıdır. Sovyet Gizli Servisi NKVD’nin Türkiye sorumlusu Mihail Baturin anılarında II. Dünya Savaşı sırasında SSCB’nin Türkiye’nin Üçüncü Reich safında savaşmasını engellemek amacıyla Kürtleri gerekirse isyana zorlayabileceği konusunda T.C.’ye gözdağı vermeye çabaladıklarını belirtmiştir. Baturin anılarında, “Görevimiz Türkleri Sovyetlere karşı savaşın felaketle sonuçlanacağına ikna etmektir. Birkaç ayda bunu başardık” diye yazmıştır. “Tanınmamak için derviş kıyafeti giyiyor, sokakta tatlı satıcısı ya da hırpaniler gibi dolaşıyordum. Kars’taki istihbarat merkezimiz Kürtlerin yaşadığı yerlere molla kıyafeti giymiş ajanlar gönderiyordu. Gerekliğinde Türklerin cephe gerisinde ayaklanma çıkaracaklardı. ...” (Başlamış, 2010). Aslında T.C. uzun yıllardır SSCB’den

¹⁶ Muahedename metni için bkz. <http://ua.mfa.gov.tr/files.ashx?77814> erişim 24 Ocak 2022.

¹⁷ Burcu Özdemir’e göre Montrö Sözleşmesi ve Sadabat Pakti’nden hoşnut olmayan SSCB II. Dünya Savaşı öncesi 1937’de Kürtlerle iletişime geçmiştir (Özdemir, 2017: 131).

şüpheleniyordu, T.C.'nin daha SSCB ile Üçüncü Reich arasında savaş başlamadan önce 1940'ta SSCB'nin Kürtler politikasından kuşkulandığına dair arşiv kaydı vardır.¹⁸

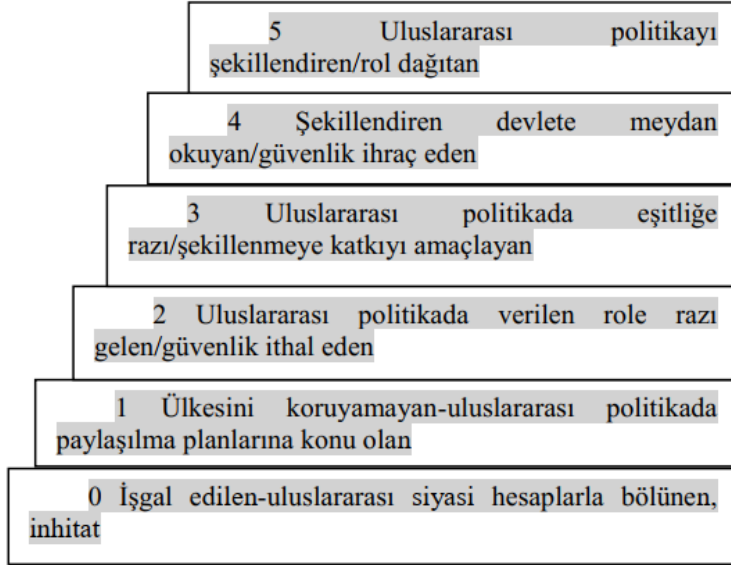
SSCB neden birkaç ayda T.C.'yi korkutabilmiştir sorusunun cevabı hükümeti oluşturanların yaşadığı tecrübelerdir. Rİ, I. Cihan Harbinde Kürtleri Osmanlı hükümetine karşı hazırlamışsa da Kürtlerin bir kısmı Osmanlı safından ayrılmamıştır. Ancak Cumhuriyet öncesi ve sonrası Kürt isyanları yaşanmıştır. İsyanlar nedeniyle T.C. SSCB'nin 1920'li, 1930'lu yıllardaki Kürdoloji faaliyetlerinden özellikle Ermenistan SSC'deki Kürdoloji faaliyetlerinden kuşulanmıştır.¹⁹ Tarihi tecrübelerden başka T.C.'nin korkusunun bir diğer nedeni II. Dünya Savaşı sırasında SSCB'nin 1941'de İran Şâhenşâhî (Şeyhinşah) devleti ülkesini işgaliyle Türkiye'nin doğu vilayetlerine kolayca tesir imkânına kavuşmasıdır. 25 Ağustos 1941'de Kızıl Ordu birliklerinin İran Şâhenşâhî devleti topraklarına girmesi sonrası Türkiye'nin kuzeydoğu sınırından başka Türkiye'nin doğu sınırı da SSCB tehlikesine açık hale gelmiştir.

SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasının değişiminin ikinci etkeni II. Dünya Savaşı'nın müttefikler lehine sonuçlanacağını belirginleşmesiyle SSCB'nin uluslararası politikadaki statüsü ve rolünün yükselmesidir. Şekil 1'de gösterilen devletlerin uluslararası politikadaki yeri ve rolü sıralamasında SSCB'nin uluslararası politikadaki statüsü ve rolü 5'inci aşamaya yükselmişken T.C.'nin statüsü ve rolü gerilemiştir. Türkiye II. Dünya Savaşı öncesi çevresindeki ülkelere tesir edebilen, çevresini şekillendirebilen statüde iken II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Türkiye'nin statüsü gerilemiştir. Türkiye'nin statüsü ve rolü ikinci hatta birinci aşamaya kadar gerilemiştir. Türkiye'nin uluslararası politikadaki statüsü ve rolü 1945'teki SSCB taleplerinden 1991'e kadar ikinci aşamada kalmıştır.

¹⁸ Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi 571 36185 142709 34 Yakın Doğu SSCB politikası, SSCB'nin Kürtleri Türkiye'ye karşı isyana teşviki. 1940-02-27.

¹⁹ Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivinde 25 Şubat 2022 itibarıyla başlığında "Kürt Konferansı" geçen 17 belge bulunmaktadır. Dikkat çeken arşiv belgelerinden birisi "Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi 571 34993 138022 98 Erivan'da yapılan Kürt Konferansı hakkında Litvinov'a Moskova Büyükelçimiz'in yazdığı mektubuna karşılık verilen cevap. 1935-01-26" tır. Konferans öncesi ve sonrasına ilişkin bilgilendirmeler vardır. T.C. yöneticilerinin Kürt Konferansını dikkatle takip ettiği anlaşılmaktadır.

Şekil 1: Devletlerin uluslararası politikadaki statüsü ve rolü

Kaynak: (Başaran, 2018: 17).

Türkiye'nin uluslararası politikadaki statüsünün birinci aşamaya gerilemesinin göstereci II. Dünya Savaşı sırasındaki konferanslarda Türkiye'nin de paylaşılacak ülkeler muamelesi görmesidir.²⁰ II. Dünya Savaşı'nın SSCB ve müttefikleri lehine neticeleneceği belirginleştğinde savaş sonrası siyasi ve iktisadi dünyanın şekillenmesine yönelik müttefikler arası müzakereler başlatılmıştır. SSCB ve BBİ 09 Ekim 1944'te Moskova Konferansı'nda Romanya, Yunanistan, Yugoslavya, Macaristan, Bulgaristan'ı takriben paylaşmıştır. Bu müzakerelerde savaş sonrasındaki uluslararası sistemde Türkiye'nin yeri ve rolü de gündeme gelmiştir. İsmail Köse bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Aynı gün Başkan Roosevelt'e gönderilen ortak telgrafta, yüzdeler anlaşmasından bahsedilmeyerek Macaristan ve Türkiye dahil Balkan devletleri konusunda bir uzlaşya varılmaya çalışıldığı iletildi. ..." (Köse, 2015: 246).

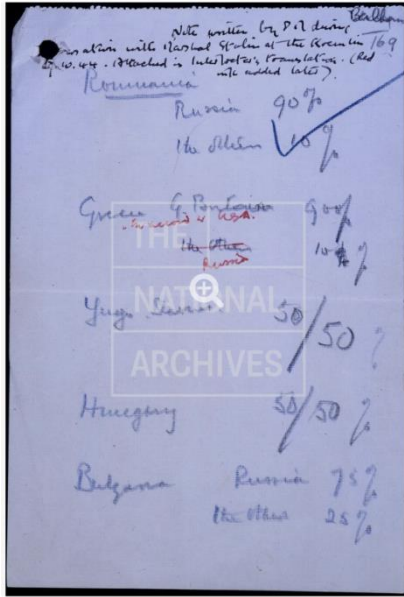
²⁰ İhsan Sabri Çağlayangil'in anılarında geçen ifadeler önemlidir. "... Dışışleri Bakanlığım sırasında zaman zaman Ana Muhalefet Partisi Başkanı İsmet İnönü'ye dış politika hakkında bilgi verirdim. Her gidişimde bana özenle iki şey sorardı. 1. Boğazlar konusunda bir gelişme var mı? 2. ABD ve Sovyetler arasındaki barış görüşmeleri. ... Paşam ben her gelişimde bana hep bu iki soruyu özenle ve öncelikle soruyorsunuz. Niçin?" İnönü bu soruma şu cevabı verdi: "Süper devletlerin anlaşması bizim için savaşmaları kadar tehlikelidir. Eğer onlar anlaşabilirlerse dünyayı nüfuz bölgelerine ayırırlar, kabak da bizim başımıza patlar." (Çağlayangil, 1990:320).

Ekran alındısı 1: Churchill'in Moskova'ya gelişi, 1944

Kaynak: https://youtu.be/MGi_WqnQVy4?t=95 erişim 13 03 2022.

Arşiv belgesi 1: Moskova Konferansındaki paylaşım

Kaynak: <https://images.nationalarchives.gov.uk/assetbank->

nationalarchives/action/viewAsset?id=58732&index=0&total=2&view=viewSearchItem “Stalin’s tick on Churchill’s note written at the Kremlin on 9 October 1944, dividing up the Balkans into spheres of influence” erişim 26 Ocak 2022.

RF 70 yıl sonra 2015’te dahi Türkiye’nin paylaşımı müzakerelerini meşrulaştırmaya çabalamıştır. “... Bu tür talepler savaşı galip bitiren bir ülke için normal siyasi-diplomatik uygulamalardandı ve tarihi haksızlığı telafi etmek ve kendisi için hayati önem taşıyan Karadeniz Boğazları bölgesinde güvenlik garantisi tesis etmek için ortaya çıkan bir imkândı. ...” ifadesi özellikle dikkat çekicidir. Hazal Yalın “Büyük Anayurt Savaşı 1941-1945” başlıklı 2015’te basılan ansiklopediden Üçüncü

Reich'in teslimi sonrası 17 Temmuz 1945-2 Ağustos 1945 arası gerçekleşen Potsdam Konferansı'nda²¹ Türkiye'nin paylaşımına dair görüşleri aktarmıştır:

“... Sovyetler Birliği, Potsdam Konferansında, ilişkilerin normalleştirilmesinin ve bir ittifak anlaşmasının imza edilmesinin şartları olarak, Türkiye'nin (I. Dünya Savaşı'na kadar Rusya bünyesinde bulunan) Ermenistan ve Gürcistan topraklarının bir bölümünü geri vermesini, Karadeniz Boğazlarının Türkiye ile ortak savunulmasını ve bu amaçla askeri üslerin hem Türk, hem de Sovyetler tarafından kullanılmasını talep etmişti. Bu tür talepler savaşı galip bitiren bir ülke için normal siyasi-diplomatik uygulamalardan ve tarihi haksızlığı telafi etmek ve kendisi için hayati önem taşıyan Karadeniz Boğazları bölgesinde güvenlik garantisi tesis etmek için ortaya çıkan bir imkândı. ... Ancak Batılı güçlerin (bunlar daha önce, Yalta Konferansında, Karadeniz Boğazları ile ilgili Konvansiyon'un SSCB'nin menfaatlerini gözeterek gözden geçirilmesine mutabık olduklarını ifade etmişlerdi) tam desteğine yaslanan Türkiye'nin uzlaşmaz tutumu, onun tarafından gündeme getirilen meselelerden hiçbirini Sovyetler Birliği yararına çözmeye izin vermedi. ...” (Yalın, 2021: 210).²²

“Büyük Anavatan Savaşı 1941-1945” başlıklı eser RF Savunma Bakanı başkanlığında bir redaksiyon heyeti tarafından hazırlandığından 2015'teki RF resmi görüşünü yansıttığı kanaatine varılabilir. Buna göre RF Savunma Bakanlığı, Türkiye II. Dünya Savaşı'na fiilen girmediği halde sanki Türkiye'ye karşı savaş kazanmışçasına SSCB taleplerini meşrulaştırmıştır. Eserin hazırlandığı tarihte eseri hazırlayan, RF Savunma Bakanlığının, imkân olsa Türkiye'den aynı taleplerde bulunacağı intibai edinilmektedir.

Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sırası ve sonrası uluslararası politikadaki statüsü ve rolünün gerilemesi SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasına tesir etmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında SSCB'nin 1941'de İran Şâhenşâhî devleti topraklarını işgaliyle SSCB, Türkiye'ye doğudan komşu olmuşken 5 Eylül 1944'te SSCB'nin Bulgaristan Krallığına savaş ilânı sonrasında SSCB askerlerinin Bulgaristan Krallığı topraklarını işgaliyle Türkiye'nin hem doğusu hem batısı muhtemel SSCB saldırısına açık hale gelmiştir. Yüzdeler Anlaşmasıyla BBİ, Bulgaristan Krallığında SSCB nüfuzuna razı gelmekle SSCB'nin Bulgaristan'daki varlığı sabitlenmiş ancak Türkiye'nin doğusundaki, SSCB'nin İran Şâhenşâhî Devletindeki varlığının istikbali belirsizliğini korumuştur. Türkiye'nin doğu sınırında SSCB'nin 1945-1946'da Mahabad Kürt yönetimi²³

²¹ <https://youtu.be/mM3ocXGvONM?t=27> “Potsdam Conference and Parade (1945)” erişim 13 Mart 2022. Stalin, Churchill ve ABD Başkanı Truman ile bir araya geldiği 23 Temmuz 1945 tarihli oturumda Kars'ı Ermenistan SSC, Ardahan'ı ise Gürcistan SSC için istediklerini beyan etmiştir (Arslan, 2022: 477).

²² Hazal Yalın “Velikaya Otechestvennaya voyna 1941–1945 godov” v dvenadsati tomakh, Glavnaya redaktsionnaya komissiya General armii S. K. Shoygu, Moskva Kuchkovo pole 2015, s. 592.'den tercüme etmiştir.

²³ Tam adının “Özerk Mahabad Cumhuriyeti” olduğu “Özerk Azerbaycan Hükümeti” toprakları içinde yer aldığı İran Şâhenşâhî Devleti'nin diğer topraklarını kapsamadığı, harita 2 ve harita 4'teki geniş sınırları kapsamadığı da iddia edilmiştir.

kurulmasına desteği Türkiye'nin SSCB'nin askerleriyle ya da Türkiye'deki Kürtleri kullanarak zarar verebilme endişesinin yerindeliğine delalet eder.

SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasının değişiminin üçüncü etkeni II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında yaşanan SSCB-Batı rekabetidir. SSCB ile Batı, Doğu Avrupa ve Balkan ülkelerinin paylaşımı üzerinde takriben uzlaşsa da Türkiye ve İran üzerindeki nüfuzun paylaşımında uzlaşmamıştır. SSCB ile Batı belirgince mutabakata varamadan SSCB 1945'te Türkiye'den toprak ve üs talep etmiştir. 5 Şubat 1945 tarihinde başlayan Yalta Konferansı²⁴ sonucunda da Türkiye'nin durumu belirsizliğini sürdürmüştür. T.C. ile ABD hükümeti arasında 23 Şubat 1945'te imzalanan andlaşmanın²⁵ tarihi ve içeriği açısından yorumundan ABD'nin andlaşmada geçen ifadeyle Türkiye'nin "mülki tamamiyeti ve hükümlerlik haklarını" desteklediği çıkarılabilir. İmzalanan andlaşmaların hazırlık süresini gerektirdiğini hesaba katarsak Yalta Konferansından önce ABD'nin Türkiye'yi paylaşmamaya meyyal olduğu çıkarılabilir. Bu halde muzafferlerin görüşmeler dizisinde Türkiye'nin statüsü ve rolünün belirsizliğini sürdürmelerinde menfaatleri olduğu sonucuna erişilebilir.

Türkiye'ye dair belirsizliğin süregittiği 1945'te²⁶ SSCB'nin Türkiye'ye dair hedefleri Kürtlere yönelik politikasını etkilemiştir. Yalta Konferansı sonrası 19 Mart 1945'te Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i kabul eden SSCB Dışişleri Bakanı Molotov, bir muhtıra okuyarak, Sovyet Hükümetinin, 17 Kasım 1925 tarihli Türk-Sovyet Saldırmazlık Pakti'nı feshettiğini bildirmiştir.²⁷ Fesih sebebi olarak andlaşmanın günün şartlarına ve harbin getirdiği değişikliklere uymaz hale geldiğini, esaslı tadiller gerektiğini ileri sürmüştür (Erkin, 1987: 146). Ardından SSCB, 7 Haziran

²⁴ <https://youtu.be/sGalZTP1sT8?t=54> erişim 13 03 2022.

²⁵ "11 Mart 1941 Kanununda Derpiş Edilen Yardıma Müteallik Esaslara Dair Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Arasında Anlaşma" andlaşma metni için bkz. <http://ua.mfa.gov.tr/files.ashx?81110> erişim 27 Ocak 2022.

²⁶ "10 Şubat 1945: ABD, İngiltere ve Sovyetler liderlerinin Yalta Konferansı'nda Stalin, Boğazlar konusunu gündeme getirdi: Montreux Sözleşmesi'nin olayların gerisinde kaldığını, Rus menfaatleri de hesaba katılarak bu sözleşmenin değiştirilmesi ve herhalde Türkiye'ye Rusya'nın boğazını sıkma imkânı verilmemesi gerektiğini söyledi. Roosevelt ve Churchill, temelsiz Rus iddialarına karşı çıkmadılar ve şöyle bir karara varıldı: "Sovyetler Birliği Hükümetinin Montreux Sözleşmesine ilişkin olarak yapacağı öneriler üç dışişleri bakanının gelecek Londra toplantısında ele alınacak ve bakanların görüşleri hükümetlerine bildirilecektir." En açık hakları çiğnemeye doğru gidilirken Türkiye'nin fikri bile alınmadan kapalı kapılar ardında karar alınıyordu." <https://www.ismetinonu.org.tr/lozan-ve-sonrasinda-sinirlar-ve-bogazlar/> erişim 25 Şubat 2022.

²⁷ Feridun Cemal Erkin "... ihbar tarihi gelmeden ve bu konuda, diplomatik teamül vechile, bir nota dahi gönderilmeden, bir konuşma sırasında sözle yapılmış fesih kararına şaşmamak elden gelmiyordu." (Erkin, 1987: 146).

1945'te, 1921'de Türkiye'ye bırakılan Kars, Ardahan ve Artvin'in iadesini ve ortak savunma için Boğazlar'da SSCB'ye üs verilmesini talep etmiştir. Aydın Akyüz'e göre SSCB'nin "dostluk ve saldırmazlık" andlaşmasının yenilenmesini Kars ve Ardahan'ın Ermenistan SSC ve Gürcistan SSC'ye iadesi şartına bağlaması sonrasında, Suriye'de 1944'te açılan Sovyet temsilciliğine²⁸ bağlı büronun temsilcileri ile Kürtler görüşmüştür.²⁹ SSCB temsilcileri "Türkiye Kürdistanı"nda hemen silahlı mücadeleye girişme şartıyla Kürt ulusal mücadelesine diplomatik destek verebileceklerini belirten Molotov imzalı siyasi bir belgeyle, ilki Şam'da (8 Mayıs 1945), ikincisi Beyrut'ta (5 Eylül 1945) olmak üzere, ileri gelen Kürt aydınlarından oluşan bir heyetle iki görüşme ..." yapmıştır. Aydın Akyüz'e göre Sovyet temsilcilerinin Kürtlerle görüşmesi SSCB'nin Kars ve Ardahan'ı alma çabasıyla bağlantılı olmalıdır (Akyüz, 2018: 71-72).

1.2. SSCB-Mahabad Kürt Yönetimi İlişkileri ve SSCB'nin Türkiye'den Talepleri

SSCB'nin Türkiye'ye sınır ülkelerdeki Kürtlere yönelik politikası ile SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikası II. Dünya Savaşı sonrası ilişkilendirilmiştir. SSCB'nin politikasına T.C.'nin tepkisinden, T.C.'nin önlemlerinden tüm Türkiye Kürtleri olumsuz etkilenmiştir. T.C.'nin önlemleri T.C. ile Türkiye Kürtleri arasındaki mesafeyi arttırmış, Türkiye Kürtlerinin bir kısmı SSCB'ye yönelmiştir.

SSCB, Türkiye'ye taleplerini bildirdiği yılda, SSCB askerleri İran Şâhenşâhî devleti topraklarında iken SSCB'nin desteğiyle Kürtlerin Mahabad'da Kürt yönetimi ilan etmeleri T.C.'yi kaygılandırmıştır. Yalçın Küçük 1945'te Türkiye'nin doğu sınırında ve batı sınırındaki cereyanların kaynağını SSCB'nin Türkiye'den talepleri olarak değerlendirmiştir.

"Ankara'nın, Mahabat'ta ilan edilen minyon Kürt Cumhuriyeti'ni, Moskova'nın Ankara'dan toprak istemesi biçiminde algıladığından artık hiç kuşku duymuyoruz. Türk yöneticileri, Doğu sınırına bitişik topraklarda, üstelik kendi topraklarında akrabaları bulunan kavimler tarafından,

²⁸ SSCB Suriye'yi bağımsız bir devlet olarak 22 Temmuz 1944'te tanıdı. Sovyet diplomatik temsilciliği hakkında Minassian'ın verdiği bilgiler değerlidir. Aydın Akyüz'ün Kürtlerin görüştüğünü belirttiği yetkili konsolos Ruben Aharonov olsa gerektir. "...Eylül 1944'te, D. Solod, SSCB'nin Suriye ve Lübnan büyükelçisi olarak atandı. ..." "Komünist basında coşkuyla duyurulan Beyrut'ta ve Şam'da Sovyet temsilciliğinin kuruluşu, daha 1944'ten itibaren, komünist propagandanın yükselişi olasılığı ile karşı karşıya kalan Fransız ve İngiliz yetkililerde güçlü kaygılar doğurdu. ...". "... Özgül olarak azınlık sorunlarına dönük Kürt-Ermeni ilişkileri Ofisi, konsolos Ruben Aharonov ve başka iki Sovyet Ermenisi tarafından yönetiliyordu. ..." (Minassian, 2019: 313-314, 316).

²⁹ Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi 571 35679 140791 119 "Beyrut'ta yayınlanan Jour Nouveau-Roja NÜ isimli Kürtçe gazete ve Suriye ile Lübnan'ın Kürt ve Ermeni meselelerini aleyhimize kullanmak istemeleri". 1944-05-19 tarihli arşiv belgesinden başka 1945 yılı arşiv kayıtlarında Suriye'de SSCB'nin Kürtlere yönelik faaliyetlerinin takip edildiği anlaşılmaktadır.

Moskova yanlısı otonom cumhuriyetler ilan edilmesini, bunu hemen izleyen zamanda da, Batı sınırında, Elenler Ülkesi'nde komünistlerin öncülüğünde bir iç savaşın patlamasını, hem panikle ele alıyordu ve hem de bunu yeni bir dünya savaşı için değerlendiriyordu.” (Küçük, 2004: 273).³⁰

İsmail Beşikçi SSCB'nin Türkiye'den talepleri ile alakalandırmadan SSCB'yi Mahabad'da³¹ yeni bir yönetim ilanının ve yeni yönetimin yıkılmasının müsebbibi olarak değerlendirmiştir (Beşikçi, 1990: 110).³² Hüseyin Yeşil'e göre ise Mahabad yönetimi ABD ve BBİ emperyalistleri tarafından desteklenip yönlendirilen İran Şâhenşâhî devleti tarafından yıkılmıştır (Yeşil, 2020: 51, 121-122). SSCB'nin Mahabad'a desteğinin hedefi ile yaşananlar halen tamamen anlaşılamamıştır.³³

Mahabad'da SSCB'nin desteğinde³⁴ oluşturulan yönetimin Kürtler açısından niteliği ve amacı, bir muhtar cumhuriyet mi, bir bağımsız cumhuriyet mi olduğu konusu açık değildir. Kadı³⁵ Muhammed 15 Aralık 1945'te üç SSCB subayının da katılımıyla “Kürt Halkının Hükümeti”ni³⁶

³⁰ Yalçın Küçük'e göre 1944'de Büyük K... için hazırlık başlamıştı. “... Türkiye'yi de ilgilendiren ve en azından birisinin Türk istihbaratı tarafından bilindiğini düşünebileceğimiz iki önemli gelişme ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisi, Irak, İran ve Türkiye'deki Kürt şefleri arasında bazı öngörüşmelerden sonra, 1944 yılı Ağustos ayında, Dalenper Dağı'nda bir konferansın toplanmasıdır. Bu konferansa, Komala Kasım Kadri'yi, Irak Kürtleri Şeyh Ubeydullah'ı ve Türkiye Kürtleri de Molla Gazi Vahab'ı yolluyordu. Sonuçta, kürdolojide, Peyman-i Se Sınur adıyla bilinen, "Üç Sınır Paktı" anlamındadır, bir anlaşma imzalanıyordu. Buna göre üç devletin Kürtleri her durumda imkanlarını birleştirmeyi, karşılıklı yardımlaşmayı taahhüt ediyorlardı; amaç, Büyük K... idi.” (Küçük, 2004: 276).

³¹ Daha önce bu şehrin adı “Savuçbulak” (tatlı çeşme anlamında Türkçe bir ad) idi. Savuçbulak adı Rıza Şah dönemi Parsi tarih yazımı doğrultusunda Mahabad ile değiştirilmiştir. Mahabad Parsi-Azarkeyvani mitik tarihinde ilk peygamberdir.

³² İsmail Beşikçi'nin ifadesi “... Kuruluşunda da yıkılışında da Sovyetler Birliği önemli bir etkidir.”

³³ 1946 yılı Mart ayının sonlarında Tebriz'deki görüşmede Mirza İbrahimof “Kürtlere, kendilerine özgü bir Hükümet kurmaları için kim izin verdi?” diye sormuş, “Her şey Yarmakof'a anlatılıp açıklanmıştı.” cevabı verilmiştir (Jr. Aegleton, 1989: 182).

³⁴ SSCB'nin desteği oldukça geniş yelpazededir. Teşkilatlanma, tavsiye, matbaa temini, silah, cephane, kamyon, radyo vericisi, vd. bkz. (Göktaş, 1991: 28, 40, 46). Hüseyin Can SSCB'nin desteğini farklı değerlendirmiştir. “... kültürel alandaki dayanışmayı Sovyetler Birliği'nin güya “işgalci” amacını gizlemek için gerçekleştirdiği değerlendirmesini yapmaktadırlar. ... olguları çarpıtmaya ne kadar çalışırlarsa çalışsınlar, Sovyetler'in Mahabad'a yönelik kültürel alandaki katkılarını ortadan kaldırmaz.” (Can, 2021: 134).

³⁵ Bazen “Gazi Muhammed” bazen “Kadı Muhammed” olarak anılır. Eşine göre “Kadı” unvanı doğrudur: “... Kürt Cumhuriyeti Başkanı olmadan önce Mahabad'da 'kadı' yani 'hâkim, yargıç' olarak görev yapıyordu. ...” Kaynak: Konu: Mahabad Kürt Cumhuriyeti'nin kurucusu Kadı Muhammed'in idam edilmesinin 71'inci yıl dönümüne ilişkin gündem dışı konuşması Yasama Yılı: 3 Birleşim: 80 Tarih: 03.04.2018 <https://www.tbmm.gov.tr/Milletvekilleri/UyeGenelKurulKonusmalariDetay?eid=68408> erişim 13 Mart 2022.

³⁶ Yeni yönetimin ilan tarihi, siyasi niteliği ve adı hakkında araştırmacılar arasında ittifak yoktur. Archie Roosevelt yeni yönetimin 15 Aralık 1945'te üç SSCB yetkilisinin de katılımıyla “Kürt Halkının Hükümetini” ilan ettiğini belirtmiştir (Roosevelt, 1947: 257). Jr. Aegleton 17 Aralık 1945 günü Mahabad Adliye Sarayına Kürt bayrağı çekildiğini belirtmiştir (Jr. Aegleton, 1989: 150). Yönetimin şekli, bağımsız bir cumhuriyet mi, federe bir cumhuriyet mi, mahalli bir idare mi olduğu açık değildir. Hassanpour bağımsızlık iddiasının olmadığı görüşündedir (Hassanpour, 1994: 4). Adlandırma da farklıdır, Kürdistan Cumhuriyeti, Mahabad Cumhuriyeti, vd. Bkz. (*Kurdish Human Rights Project / Human Rights and the Kurds in Iran*, 2009: 3). Pamela Urrutia ve Ana Villellas ise ilan edilen ve sonra içi doldurulmaya başlanan yönetimin tam yetkili olmaya talip olduğu görüşündedir (Urrutia ve Villellas, 2012: 8). “Şu anda özerk Kürt Cumhuriyeti kurulmuştur.» Kadı Muhammed'in bu sözleri meydana doldurmuş olanların büyük

ilan etmiş ve Mahabad'a Kürt bayrağı çekilmiştir.³⁷ "Kürt Halkının Hükümetini" ilanından 3 gün önce SSCB denetiminde 12 Aralık 1945'te İran Azerbaycanı'nın özerkliğini Azerbaycan Ulusal Meclisi kabul etmiştir. "Kürt Halkının Hükümeti"nin ilanından yaklaşık 40 gün sonra Kadı Muhammed 22 Ocak 1946'da törenle Özerk Kürt Cumhuriyeti'ni ilan etmiş, törende SSCB'nin maddi ve manevi desteğine teşekkür etmiştir. 22 Ocak 1946'dan önce Kürtlerin amaç ve niyetlerinden haberdar olan Sovyet Siyasi Komiseri Yarmakof Tebriz'den gelip töreni seyretmiştir (Jr. Aegleton, 1989: 178). 17 Mart 1946 tarihli Türkiye gazetelerinin birinci sayfalarında Kürt Cumhuriyetine dair haberler yer almıştır (Magomedovich, 2015: 207). SSCB kendi desteğiyle kurulan³⁸ Mahabad yönetimi ile yine SSCB desteği ile kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti arasında 23 Nisan 1946'da andlaşma imzalatılmıştır (Roosevelt, 1947: 258). Bu andlaşma T.C.'nin tedirginliğini arttırmıştır. Çünkü T.C.'ye göre Kürt yönetimi isyancı birlikler için bir üs olabilir. T.C.'ye göre yarı bağımsız bir Kürdistan, Irak, Suriye ve Türkiye'nin iç güvenliğini tehdit çabasıydı (Hassanlı, 2011: 298).³⁹

Araştırmacılar arasında SSCB'nin Mahabad yönetimine desteğinin amacına dair mutabakat yoktur. Rusya arşivlerinden (<https://rusarchives.ru/>) evraklara erişilemediğinden dönemin SSCB yöneticilerinin amacının ne olduğu tespit edilememektedir. 1946'daki SSCB devlet görevlilerinin

sevgi gösterileriyle karşılandı." (Jr. Aegleton, 1989: 154). H. Yeşil'e göre "... Yine Mahabad'ın Azerbaycan'dan ayrılıp bağımsızlık ilan etmesi diye bir sorun ise yoktur. ..." (Yeşil, 2020: 116).

³⁷ "Velikaya Otechestvennaya vojna 1941–1945 godov" v dvenadtsati tomakh, Glavnaya redaktsionnaya komissiya General armii S. K. Shoygu, Moskva Kuchkovo pole 2015" adlı eserde Mahabad'da yaşananların aktarılması dikkat çekicidir. Çekilen bayrak ile Mahabad bayrağı olarak çeşitli kaynaklarda belirtilen bayrak aynı değildir.

Флаг курдской
Мехабадской республики

<https://youtu.be/k-WnohWNbJ4?t=650> adresinde Mahabad'a çekilen bayrağı kocası Ma'man'ın getirdiği kumaşlar ve nakışla hazırladığını öne süren kişinin belirttiği <https://youtu.be/k-WnohWNbJ4?t=657> adresinde görülen bayrak ile S. M. Ivanov ile V. M. Magomedkhanov'un eserinde belirttiği bayrak aynı değildir (Ivanov ve Magomedkhanov, 2018: 309). Bayrak belki sonra değiştirilmiştir.

³⁸ Zhigalina Ağustos 1945'te kurulan İran Kürdistanı Demokrat Partisine SSCB desteği açık olmakla birlikte Mahabad yönetimine SSCB desteğine dair desteğin şüpheli olduğunu belirtir. Özellikle Molotov'un Kürtlere güvenilemediğinden bahseder. 17 Aralık 1945'deki yönetim ilanını anayasaya uygun olduğu için desteklendiğini belirtir (Zhigalina : 2011: 29-31).

³⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı kayıtlarında Mahabad yönetimine dair evraka rastlanmamıştır.

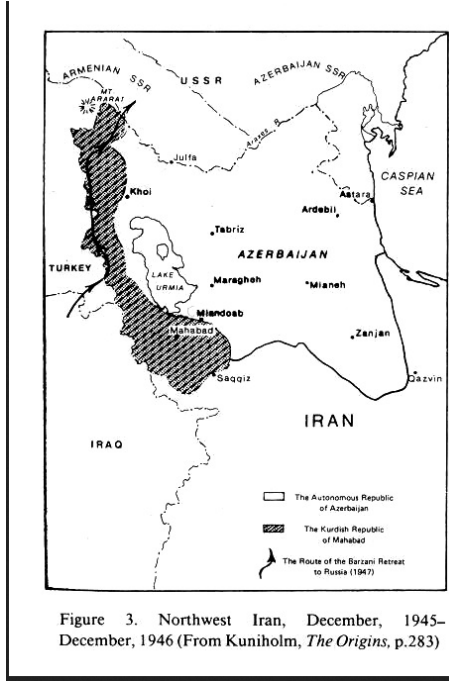
faaliyetleri ve SSCB gazetelerindeki yazılardan belki bir sonuca erişilebilir. SSCB'nin Türkiye'den taleplerini T.C.'ye kabul ettirmesinin bir aracı olma olasılığı yüksektir.

1946'da Kürtlere ilişkin SSCB Dışişleri Bakanlığı ve temsilciliklerinin faaliyetleri artmış, SSCB gazetelerinde Kürtler desteklenmiştir. 1946 Mart ayında SSCB diplomatik birimleri SSCB Dışişleri Bakanlığına sunulmak üzere Maku Konsolosluğu görev alanındaki Kürt aşiret reislerinin gücüne ilişkin rapor hazırlamıştır. 5 Mayıs 1946'da SSCB Ankara Büyükelçiliği mensupları da bir rapor hazırlayıp SSCB Dışişleri Bakanlığına iletmıştır. 5 Mayıs 1946 tarihli SSCB Büyükelçiliği raporuna göre T.C. "Kürt Milli Hükümeti"ni endişeyle karşılamış, "Türkiye Kürdistanı'nda" muhtemel bir ayaklanmayı önlemek için TBMM 1945 Aralığında Tunceli ilinin yönetimine dair Aralık 1935 tarihli kanunun yürürlük süresini uzatmıştır. SSCB Büyükelçiliği raporunda dikkat çeken ifade; " ... Türk propagandası(nın) ... hiçbir anlamı yoktur. Kürt nüfus içinde milli bağımsızlık düşüncesi genişlemektedir ve bu düşüncenin taşıyıcıları Kürt aydınlarıdır." (Hassanlı, 2011: 297-299)⁴⁰ şeklindedir. SSCB yönetimi 1946'da SSCB gazetelerinde Kürtleri destekler nitelikte yazılar yayınlamıştır. 15 Haziran 1946'da Trud gazetesi İ. Vasilyev'in "Türkiye'de Kürt Sorunu Var mı" başlıklı yazısını yayınlamıştır. Yazıda dikkat çeken değerlendirme "... Hürriyetsever halkların faşizmi yenmesinden sonra bütün halkların kendini idrak etme süreci güçlenmiştir. ..." (Hassanlı, 2011: 300) şeklindedir. SSCB yöneticilerinin Mahabad yönetimine desteğini hürriyetsever halklara SSCB yönetiminin gönülden desteğinin nişanesi olarak tevil edilebilir mi sorusunun cevabı siyah ya da beyaz değildir. Taline Ter Minassian'ın görüşü "... Sovyet hükümeti komşu ülkelerdeki etnik sorunları kurcalıyor ... bu strateji, yalnızca 1944-1946 arasında İran'da Azerilere ve Kürtlere değil, Stalin Türkiye'den Kars ve Ardahan ile ilgili yayılmacı milliyetçi talepleri ortaya attığında, Ermenilere yönelik olarak da uygulandı. ..." şeklindedir.

⁴⁰ Rapordaki tespitlerin doğruluğunu sonraki yıllarda yaşananlar göstermiştir. Şöyle ki; Osmanlı devleti döneminde genelde Kürt aşiret reisleri, T.C. döneminin başında ağalar, şeyhler yönetime karşı harekete geçmişken 1960'lı, 1970'li, 1980'li yıllarda Türkiye'de SSCB rejiminden mülhem yeni bir rejim kurma hayaliyle Türkçe eğitim görmüşlerin harekete geçtiği görülür. SSCB rejiminden mülhem kurulacak bir rejimin Kürt toplumundaki ağa, şeyh vb. unvan ve işlevleri ortadan kaldıracak olması ağa ve şeyhler ile okumuşların işbirliği halinde T.C. yönetimine başkaldırı hareketini imkânsızlaştırmıştır. Okumuşlar her ne kadar Marksizm, Leninizm'den, SSCB rejiminden ilham alsada uygulamada SSCB'nin Mahabad'da ve Mustafa Barzani örneğinde olduğu gibi ağalar, şeyhler ile hareket ettiği görülür.

Mahabad yönetiminin haritası irdelendiğinde Ermenistan SSC'ye sınırdaş olduğu görülür. Haritaya göre Türkiye ile İran arasında Mahabad yönetimi giriyor, Türkiye'nin İran ile sınırdaşlığı ortadan kalkıyor, Türkiye'nin güney Azerbaycan'a erişimi engelleniyordu. Bu halde Türkiye ile Türkistan arasında bir ülke daha giriyordu. SSCB vesayetindeki Mahabad yönetimi coğrafyası SSCB'ye bir sonraki adımda Basra Körfezine inme imkânı sunuyordu.

Harita 2: Mahabad yönetimi sınırları

Kaynak: Bruce Robellet Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East: Great Power Conflict and Diplomacy in Iran, Turkey, and Greece*, Princeton, 1980, s. 283.

https://www.iranicaonline.org/uploads/files/azerbaijan_5_fig3.jpg erişim 11 Mart 2022.

Harita 3: Archie Roosevelt'in 1947'de yayınladığı Mahabad yönetimi sınırları

Kaynak: (Roosevelt, 1947: 249).

Northwestern Iran, 1946

This content downloaded from
193.140.8.18 on Wed, 11 May 2022 08:57:52 UTCHarita 4: Ivanov ve Magomedkhanov'un 2018'de yayınladığı Mahabad yönetimi sınırları⁴¹

Kaynak: (Ivanov ve Magomedkhanov, 2018: 321).

Yalçın Küçük'e göre Türkiye'nin doğudan ve batıdan sarılması temin edilmiştir. T.C. 1946'da Türkiye'nin doğu sınırında SSCB destekli Mahabad yönetiminden endişe ederken Türkiye'nin batı sınırlarında da SSCB tesiri artmıştır. Türkiye'nin batı sınırında SSCB himayesinde Bulgaristan Halk Cumhuriyeti kurulmuşken Türkiye'nin diğer batı sınırı komşusu Yunanistan'da süregiden iç savaşla SSCB'ye müzahir bir yönetimin kurulması tehlikesi tezahür etmiştir.

⁴¹ Haritadaki alanın tümüne Mahabad yönetiminin hâkim olamadığı, çizilen haritanın propaganda amaçlı olduğu değerlendirilmektedir. Mahabad yönetiminin hakimiyetinin Mahabad kentinin çevresiyle kısıtlı kaldığı, Türkiye'yi Güney Azerbaycan'a bağlayan sınırın bir zamanlar Kürt toprağı olduğunu göstermek amaçlı, maksatlı haritalar üretildiği şüphesi doğmaktadır. 1947'de çizilen, Archie Roosevelt'in yayınladığı haritanın gerçeğe daha yakın olma ihtimali yüksektir. Hmid Sadeghi ve Masumeh Hoseini'nin eserinin 33'üncü sayfadaki haritaya göre SSCB kırmızı renkle işaretlenen alanda, BBI mavi renkle işaretlenen alanda kontrolü sağlamıştır. Mahabad, Saqqız, Serdeşt ve Bane civarı SSCB, BBI ya da İran Şâhenşâhî devleti kontrolü dışında kaldığından Mahabad yönetimi kontrol dışındaki bu alanda ilan edilmiştir.

ABD, 1945-1946'da İran'ın SSCB nüfuzuna girmemesine çabalamış aynı şekilde ABD, Türkiye ve Yunanistan'ı 1947'den itibaren açıkça SSCB'ye karşı yanına çekmiştir. Aralık 1944'te Yunanistan'da başlayan iç savaş SSCB, Bulgaristan Halk Cumhuriyeti, Arnavutluk Halk Cumhuriyeti, Yugoslavya Federal Halk Cumhuriyeti'nin⁴² desteğiyle süregiderken 12 Mart 1947'de Truman⁴³ SSCB tehdidindeki ülkelere yardımı önermiştir. ABD, Türkiye ve Yunanistan'da kendine müzahir bir yönetime kavuşmuştur.⁴⁴

Türkiye'nin doğusunda ve batısında Batı-SSCB mücadelesi SSCB'nin Kürtler politikasına tesir etmiştir. SSCB'nin Batı karşısında ileri ya da geri adım atması Kürtleri etkilemiştir. SSCB ile İran Şâhenşâhî devleti, SSCB'nin askerlerini İran'dan çekmesi, kuzey İran petrollerini SSCB ile İran Şâhenşâhî devletinin ortak işletmesi, ortaklığın %51 hissesinin SSCB'ye ait olması konusunda 4 Nisan 1946'da andlaşma imzalamıştır.⁴⁵ Bu andlaşmaya riayetden SSCB askerlerini 9 Mayıs 1946'ya kadar İran'dan çekmiştir.⁴⁶ İmzalanan andlaşmanın İran meclisince tasdik edilmesi gerekiyordu. BBI'nin kışkırtmasıyla güney İran'daki kabileler hükümete karşı cephe almıştır. Andlaşmanın tasdiki tehlikeye girince SSCB İran'a baskıya başlamıştır. ABD 20 Eylül 1947'de İran meclisinin SSCB ile akdedilen petrol andlaşmasını tasdik etmemesi halinde İran Şâhenşâhî devletinin toprak bütünlüğünü koruyacağı hususunda teminat vermiştir. Bunun üzerine meclis 22

⁴² "... Moskova, Yunan çetelerinin idaresini Tito düşmanı kimselere verince Yugoslavya vaktiyle asiler için pek mühim bir kuvvet teşkil eden yardımını derhal kesti ve Yunan hükümetlerinin, kuzey Yunanistan'da asilere karşı Amerikan yardımıyla giriştiği mücadeleyi kolaylaştırmış oldu." (Smith, 2019).

⁴³ <https://www.trumanlibrary.gov/library/public-papers/56/special-message-congress-greece-and-turkey-truman-doctrine> erişim 13 Mart 2022. <https://youtu.be/AV41VcyB8iA> erişim 13 Mart 2022.

⁴⁴ "... Ayrıca 1946'da Truman Doktrini ile Türkiye'ye askeri ve ekonomik yardımın BATI BLOKU'NUN KURALLARINA UYULMASI şartı ile gelmesi ile Hasan Âli Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı'ndan alınmasını (1946) da bu yukarıda belirttiğim bilgiler dahilinde değerlendirmek gerekir." <https://www.hurriyet.com.tr/rifat-serdaroglu-nun-mektubu-11637642> erişim 11 Mart 2022. Özdemir İnce, Hürriyet Gazetesi, 13 Mayıs 2009. Rifat Serdaroglu Truman doktrinin tarihini yanlış belirtmiştir. Tanıl Bora da Rifat Serdaroglu gibi Hasan Ali Yücel'in görevden alınmasını Türkiye'de anti komünizmin yükselişine bağlıyor. <https://youtu.be/1qiYpOVFBmU?t=600> Hasan Âli "Yücel'in Türkiye'ye kazandırdıkları | "Bir kütüphane çevirmişler"" erişim 11 Mart 2022.

⁴⁵ Andlaşma metni için bkz. (Yeşil, 2020: 69-70).

⁴⁶ SSCB askerlerinin İran'dan çekilmeye başladığını 24 Mart 1946'da Birleşmiş Milletlere bildirmiştir. H. Yeşil 1942'deki anlaşmaya göre SSCB'nin askerlerini çektiğini belirtir (Yeşil, 2020: 53-57). 24 Mart 1946'da Stalin ve Genelkurmay Başkanı A. Antonov SSCB ordularının İran'ı terki emrini imzaladılar (Hassanlı, 2011: 288). Yakub Gazi İbragim 27 Nisan 1946'da tüm Sovyet birliklerinin İran sınırlarının dışına çıkarıldığını belirtir. İsyancıların bir subayı olan Ebu El Hasan Tafrishyan anılarında bu olayları şöyle anlatır: «Sovyet ordusu daha önce cumhuriyet birliklerinin emrine verdiği ağır silahları geri çekilirken yanında götürdü. İsyancıların ordusunda sadece İran birlikleriyle savaşırken ele geçirilen silahlar kaldı». Sonuç olarak, cumhuriyet ordusu neredeyse hiç yardım almadan kaldı. Gazi Muhammed ile yapılan görüşmelerin ardından İran birlikleri Kürdistan topraklarına sevk edildi (İbragim, 2011: 24).

Ekim 1947'de andlaşmayı tasdik etmemiş, sadece iki komünist milletvekili andlaşmanın tasdiki yönünde oy vermiştir.

SSCB'nin askerlerini çekmesi sonrası Mahabad yönetimi İran Şâhenşâhî devleti ordusunun 16 Aralık 1946'da Mahabad'a girmesiyle dağıtılmıştır (Zhigalina, 2013: 86). Mahabad yönetiminin komutanı Mele Mustafa Barzani Mahabad'dan SSCB'ye kaçmıştır.⁴⁷ Mahabad yönetiminin komutanı Mele Mustafa Barzani'nin 1949'da Bakü Radyosu'nda (Azerbaycan SSC'de) yaptığı bir saatlik konuşma Kürt ayrılıkçılığının dirilişinin tetiğini çekmiştir. Barzani konuşmasında İran, Türkiye ve Irak'taki Kürtlerin özgürlüğü ve Kürdistan'ın birliği çağrısında bulunmuştur (Hassanpour, 2005: 417).⁴⁸ Barzani'nin radyodan hitap ettirilmesi ve hitabın içeriğini o günlerdeki SSCB'nin Kürtler politikasından ayrı görülemez.

Mahabad'da ve İran Azerbaycan'ında (Güney Azerbaycan) yaşananlar Rİ ve SSCB'nin hatta RF'nin yayılma yöntemini hatırlatmaktadır. Önce mahalli güçler desteklenir, merkezi idareye isyan ettirilir sonra mahalli güçlere muhtariyet kazandırılır ardından doğrudan ya da dolaylı olarak başkente (Moskova ya da St. Petersburg) bağlanır. Muhtariyet kazandırılan ya da bağımsızlaştırılan ülkenin merkeze bağlanması genelde diğer hükümetlerin rızasıyla, gizli pazarlıklarda varılan mutabakatla sağlanır. T.C. Rİ'nin Osmanlı dönemindeki özellikle Karadeniz çevresindeki yayılma vetiresini bildiğinden ve yaşananlar unutulmadığından daima temkinliydi.⁴⁹ T.C. Rİ'nin I. Cihan Harbi öncesi ve sırasında Kürtlere yönelik faaliyetlerini unutmamıştır (Günay, 2017a: 49-68) (Günay, 2017b: 61-80).

SSCB desteğiyle Mahabad'da Kürt yönetiminin kurulduğu yılın baharında SSCB, Türkiye'den taleplerde bulunmuştur. SSCB'nin 1945'teki yazılı talepleri sonrası T.C. yöneticileri, Osmanlı yöneticilerinin Rİ korkusundan müttefik arayışı tepkisini hatırlatan, SSCB'ye karşı müttefik arayışına girmiştir. Feridun Cemal Erkin anılarına "Hükümetten aldığımız emir üzerine Birleşmiş Milletler Konferansının kapanmasından sonra yeni durumu İngiliz müttefiklerimizle görüşmek

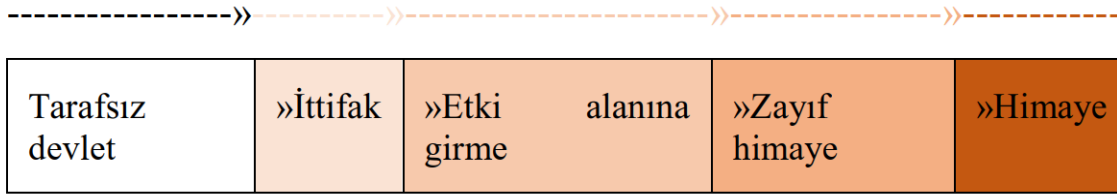
⁴⁷ Barzani kendi ifadesine göre 1944'ten itibaren SSCB gizli servisi ile temastaydı. 12 yılı SSCB'de geçti. Asla bir Sovyet adamı olmadı (Zhigalina, 2013: 9, 134).

⁴⁸ Barzani'nin çağrısı ile SSCB yönetiminin bir yıl önce, 1946 ve 1947'de Türkiye sınırına yakın Kürtleri kötü şartlarda SSCB içlerine naklini karşılaştırmak gerekir.

⁴⁹ "İsyanın başından Rumların en büyük destekçisi Rusya oldu. İsyanın hemen bütün organizasyonu 1814'de Rusya'nın Odessa şehrinde kurulan Filiki Eteryâ örgütü üyelerince gerçekleştiriliyordu.7 Ayrıca, isyanın lideri konumuna getirilecek olan ve İstanbul'un tanınan Fenerli Rum ailelerine mensup Aleksandr İpsilanti, Rus Çarı'nın yaveriydi." (Örenç, 2011: 8).

üzere Londra'ya gittik.” cümlesini yazmıştır (Erkin, 1987: 148). BBİ'nin yetersizlikleri Yunanistan ve Türkiye'ye yardımlarını kesme noktasına getirince BBİ çözüm arayışına yönelmiştir. BBİ hükümeti 21 Şubat 1947 tarihli notalarında Nisan 1947'den itibaren kendi yetersizliği nedeniyle Yunanistan ve Türkiye'ye yaptığı mali yardımını durduracağını ABD'ye bildirmiş, ABD hükümetinden bu iki ülkeye verilecek yardımı üstlenmesini rica etmiştir (Şamiloğlu, 1991: 239). Bu halde Türkiye'nin hamisi BBİ, T.C.'yi bilgilendirmeden, rızasını aramadan Türkiye'nin hamiliğini ABD'ye önermiştir (Şamiloğlu, 1991: 240). Bu olay Türkiye'nin o yıllarda SSCB yönetiminin taleplerine karşı ne kadar zayıf olduğunun göstergelerindedir. Türkiye, Rİ'ye karşı Osmanlının Avrupa devleti/devletlerince himayesine benzer şekilde tekrar bir nevi korunan ülke statüsüne gerilemiştir (Başaran, 2018:14-15). Ömer Kürkçüoğlu'na göre “... 1952-1964 arasında, Türkiye'nin Batı'ya bağlılığı tam bir kesinlik kazanmıştır. ...” (Kürkçüoğlu, 2007: 233).

Şekil 2: Uluslararası politikada güvenlik ilişkileri

Kaynak: (Başaran, 2018: 12).

SSCB'nin talepleri dolayısıyla T.C.'nin bulduğu çözümün, ABD himayesine sığınılmasının sistemde (devlet, toplum ve ekonomi) olumlu ya da olumsuz sonuçları gözlenmiştir. M. Kemal Atatürk'ün kurduğu sistem kısmen dönüşüme uğramıştır. SSCB'nin talepleri T.C.'yi güvenlik ithaline yöneltmiştir. T.C.'nin dış politikası, iç politikası, bölgesindeki, uluslararası politikadaki durumu etkilenmiştir. Oktay Sinanoğlu'na göre SSCB talepleri sonrası Türkiye adeta sömürgeleştirilmiştir.⁵⁰ ⁵¹ Özellikle eğitime ilişkin hususlar dikkat çekicidir.⁵² ABD'nin T.C. vatandaşlarını ABD'ye cezbederek ya da Türkiye'de müesseseler kurarak ABD menfaatlerine muti

⁵⁰ https://youtu.be/z4J4_jpd3mw?t=27 erişim 27 Ocak 2022.

⁵¹ <https://youtu.be/xQonk2Wn7Rs?t=2> erişim 27 Ocak 2022.

⁵² “27.02.1946 Tarihinde Kahire’de İmza Olunan Anlaşma Gereğince Temin Edilen Paraların Kullanılmasına Dair Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri Arasında Anlaşma” özellikle dikkat çekicidir. “... Birleşik Devletler okul ve yüksek öğretim müesseselerine devam etmek arzusunda bulunan Türkiye vatandaşlarının, bu müesseselere devamları Amerika Birleşik Devletleri vatandaşlarını ve bu kabül okul ve müesseselere devam imkânlarından mahrum kılmamak şartıyla, seyahat imkânlarını temin etmek.”

hale dönüştürdüğü iddia edilmiştir. ABD, Türkiye ile arasındaki açık ya da gizli andlaşmalara istinaden üsler ve diğer tesisler kurmuş, ABD'nin Türkiye'deki görünür, görünmez varlığı sürekli artmıştır. Türkiye'deki ABD'li sayısı ABD nüfuzunun artışının göstergesi olarak kabul edilirse, 31 Mart 1957 tarihinde Türkiye'de 3.720 asker, 138 sivil ve 2.167 aile üyesi olmak üzere toplam 6.025 Amerikalı bulunmaktayken 1970'li yılların başında 25.000'e ulaştırılmasına müsaade edilmesi dikkat çekicidir (Kıyanç, 2020: 212).

Türkiye'nin ABD himayesine sığınması sonrası SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasına karşı T.C. ile ABD'nin ortaklığı doğmuştur. T.C. ile ABD ortaklığı nedeniyle ve SSCB'nin çabaları sonucu bazı Türkiye Kürtleri SSCB'ye yönelmiştir. Türkiye'deki bazı Kürtlerin Marksist-Leninist yönelimi T.C.'nin Kürtler politikasına ABD'nin karşı olmaması sonucunu doğurmuştur. T.C. 1940'lı, 1950'li yıllarda Kürtçe eserleri yasaklarken ABD'den, Avrupa'dan tepki çekmemiştir. Yasaklanan eserlerin genelde Şam ve Bağdat'ta basılması dikkat çekicidir.

Ekran görüntüsü 1: 1940-1960 yılları arası Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivinde kayıtlı Kürtçe eserlerin yasaklanmasına dair evraklar

#	Arşiv	Foto	Kutu	Gözet	Sıra	Özet	Tarih
5	Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi	30-15-1-2	120	71	7	Bağdat'ta İbrahim Annet tarafından Kürtçe çıkanan Keroj ve Yedigün Levani adı dergilerin yurda sokulmasını yasaklanması ve revuculanın iptal edilmesi.	22.09.1949
6	Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi	30-15-1-2	125	29	8	İrak'ta yayımlanan Emürürlü adlı Kürtçe yayın Türkiye sokulmasını yasaklanması.	11.04.1951
7	Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi	30-15-1-2	126	70	16	Kürtçe yazdı Mevlit Kitabı'nın yurda sokulmasını yasaklanması.	27.09.1951
8	Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi	30-15-1-2	128	29	13	1938 yılında Şam'da Dr. Kamuran Ali Bedir-Kan tarafından basılan Ertayeba İsmi adlı Kürtçe kitabın yurda sokulması.	14.04.1952
9	Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi	30-15-1-2	129	44	4	Nevdabir ve Hehicil Enem adlı Kürtçe kitapların yurda sokulmasını ve dağıtılmasını yasak edilmesi.	04.06.1952
10	Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi	30-15-1-2	139	42	2	Şam'da basılan Sevrin Azad-Hünyet İntilal adlı Kürtçe dıvanın i. veii. ciltleri ile Kürtçe Alfabe adlı kitabın yurda sokulmasını ve dağıtılmasını yasak edilmesi.	06.05.1955
11	Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi	30-15-1-2	144	90	19	Arap ve Slav harfleri ile yazdı Kürtçe alfabetinin ve Yunanistan'da yayımlanan Yeni İzmir gazetesi ile Aeropolo gazetesinin yurda sokulmasını yasaklanması.	16.11.1956
12	Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi	30-15-1-2	146	27	4	Şam'da yayımlanan Ekinidi adlı Arapça mecmua ile Kahtak Osman Sabirinin yayımladığı Bahoz adlı Kürtçe şiir kitabının yurda sokulmasını yasaklanması.	22.05.1957

Kaynak: <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/OzelArama.aspx> erişim 11 Mart 2022.

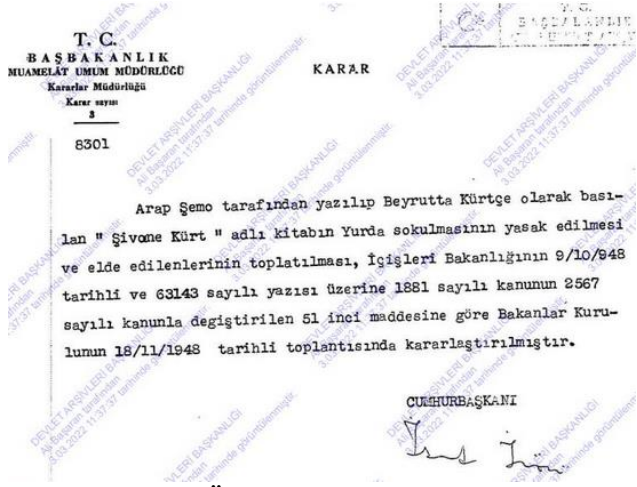
SSCB II. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'de Kürtlerin ayaklanmalarını gericilikle yaftalamışken T.C. ile ilişkileri bozulunca 1946'da SSCB basınında T.C.'nin Kürt politikasını eleştiren yazılar yayımlanmaya başlamıştır. İ. Vasiliev imzasıyla Trud gazetesinde çıkan bir makalede Kürtlere karşı baskıcı bir politika izleyen Türkiye'nin hesap vermesi istenmiştir. Kürtlerin Batılı devletlere karşı duyduğu hoşnutsuzluğu değerlendiren SSCB, Kürtlerin yaşadığı Sadabad Paketi üyesi İran-

Irak-Türkiye'deki Kürtçü hareketi bu hükümetlere karşı yıkıcı güç olarak kullanmaya başlamıştır. Özellikle SSCB'de yaşayan Mele Mustafa Barzani'nin 1958'de Irak'a dönmesi ile başlayan ayrılıkçı Kürtçü hareketlerde SSCB, SSCB sonrasında ise RF'nin izlerini görmek mümkündür (Özdemir, 2017: 131). T.C. SSCB'yi Kürtleri isyana kışkırtmakla suçlamıştır. SSCB Kürtleri yaşadıkları ülkelerde sık sık kullanmıştır (Heper, 2010: 228). Angelika Pobedonotseva Kaya'nın değerlendirmesi önemlidir: "... bölgedeki özgürlük hareketleri, özellikle de Kürtlerin desteklenmesi salt Moskova'nın politikalarının hayata geçirilmesi bağlamında değerlendirilen araçlar olarak ele alınmaya başlandı." (Pobedonostseva Kaya, 2019).

1940'lı yılların ortasından itibaren Kürtçe yayınların Türkiye'ye sokulmasının yasaklanmasına dair cumhurbaşkanı düzeyinde imzalı çok sayıda kararın belgesinin Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi kayıtlarında yer aldığı görülmektedir.⁵³ 1930'lu yıllarda SSCB denetimindeki Erivan Radyosunun Kürtçe yayınlarından şikâyet eden T.C. 1940'lı yıllarda Kürtçe basılı yayınlara karşı tedbir almıştır. T.C. her türlü Kürtçe yayının yurda girmesini yasaklamıştır. Özellikle Arap Şemo tarafından yazılan "Şivone Kürt" adlı kitap dikkat çekicidir. Arap Şemo Ermenistan SSC'de Kürdolojiye katkıda bulunmuştur. 1935'te Erivan'da Kürtçe yayınlanan kitabın Beyrut'ta Kürtçe basılması ilginçtir. SSCB yönetimince Ermenistan SSC haricinde başka ülkelerde de Kürtçe matbuatın desteklendiğinden şüphelenilebilir. Mahabad yönetimine matbaa ve radyo yayın cihazlarının temini SSCB'nin Kürtçe yayıncılığa SSCB sınırları dışında verdiği desteğin bir nişanesidir.

⁵³ Örneğin "Belge Özeti: Abdulaziz Yamülki tarafından yazılan ve 1946 yılında Tahran'da bastırılan Kürdistan ve Kürt İhtilalleri adlı kitabın yurda sokulmasının yasak edilmesi ve elde edileceklerin toplattırılması. Yer Bilgisi: 117 - 52 - 1 Dosya Ek : 52-90 Belge Tarihi : 15.07.1948-00.00.0000" Kurum : 30-18-1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) Dili: Türkçe.

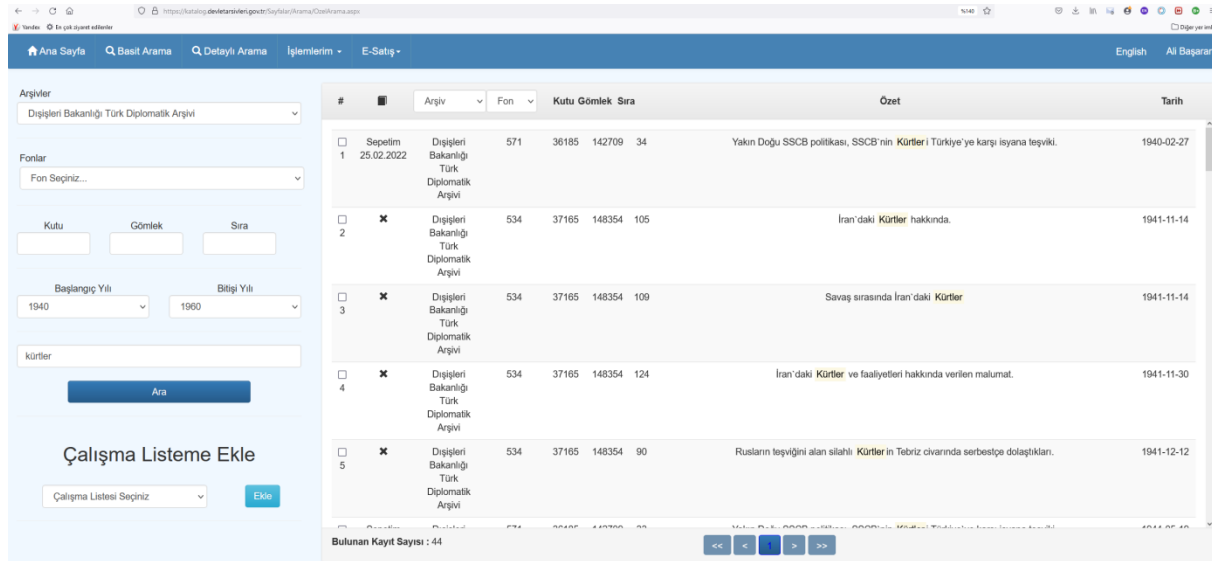
Arşiv belgesi 2: Arap Şemo adlı kitabın yasaklanması

Kaynak: Belge Özeti : Arap Şemo'nun yazdığı Beyrut baskılı Kürtçe Şivane Kürt adlı kitabın yurda sokulmasının yasaklanması. Yer Bilgisi: 117-75-13 Dosya Ek: 52-95 Belge Tarihi: 18.11.1948 Kurum: 30-18-1-2 / Kararlar Daire Başkanlığı (1928-) Dili: Türkçe.

1940 ila 1960 arasında Dışişleri bakanlığı Türk Diplomatik Arşivinde "Kürtler" kelimesi ile aramada 03 Mart 2022 itibarıyla 44 kayda erişilmektedir. Bu kayıtlardan T.C. yönetiminin SSCB'nin Kürtler politikasını dikkatlice takip ettiği sonucu çıkarılabilir.

Ekran görüntüsü 2: 1940 ila 1960 arasında Dışişleri bakanlığı Türk Diplomatik Arşivinde "Kürtler" kelimesi ile araması sonucu

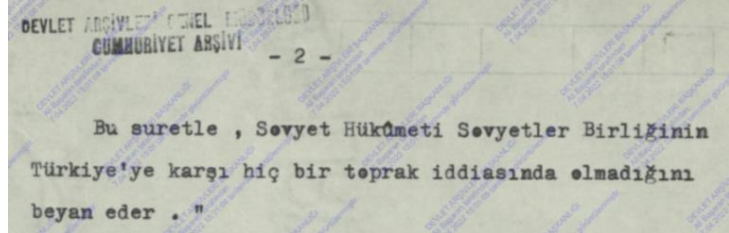
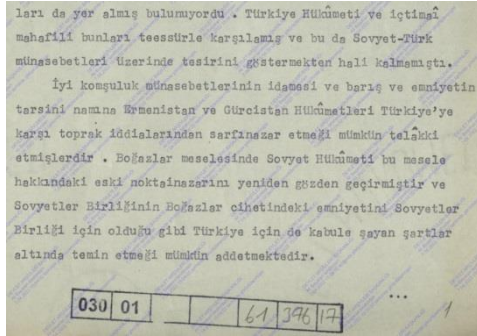

Kaynak: <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/OzelArama.aspx> erişim 14 Nisan 2022.

2. SSCB'nin Türkiye'den Taleplerini Resmen Geri Çekmesi Sonrası SSCB'nin Türkiye Kürtlerine Yönelik Politikası

SSCB Türkiye'den taleplerinden vazgeçince Türkiye Kürtlerine ihtiyacı kalmamış, ilişkilerin talepler öncesi dereceye çıkacağını ummuştur. Kruşçev talepler dolayısıyla ilişkilerin bozulmasının sorumlusu olarak Molotov ve Stalin'i göstermiştir. Kruşçev bir Politbüro toplantısında 1957'de Molotov'u azarlamıştır. "Sen ve Stalin İran ve Türkiye'nin bir düşman yapılmasının sorumlularısınız, bu ülkelerin düşman yapılmasına hiç gerek yoktu, bunlarla geçmişte tam bir mutlulukla iş birliği yapmıştık." (Stone, 2018: 74). İhsan Sabri Çağlayangil anılarında Kruşçev'in ilişkilerin bozulmasında Stalin ve Beria'ya işaret ettiğine değinmiştir.⁵⁴

Arşiv belgesi 3: 30 Mayıs 1953 tarihli Molotov'un okuduğu ve tevdii ettiği metin.

Kaynak: Belge Özeti: Sovyet Rusya Hariciye Bakanı M. Molotov'un Türk-Rus ilişkileri hakkında beyanatına dair. Yer Bilgisi: 61 - 376 – 17 Dosya Ek : E4 Belge Tarihi : 30.05.1953-00.00.0000 Kurum : 30-1-0-0 / Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü Dili: Türkçe.

Stalin'in ölümü ya da öldürülmesi sonrası SSCB taleplerinden vazgeçse de SSCB-Türkiye ilişkilerinin önceki dereceye⁵⁵ çıkamamasının birkaç nedeni vardır. Öncelikle Türkiye'nin uluslararası politikadaki yeri ve rolü değişmişti, artık T.C. Batı'ya bağımlı dış politika izlemek durumundaydı. 1950'li yıllarda SSCB-Batı mücadelesi İran, Irak, Suriye ve Yunanistan da

⁵⁴ ""Benim çocukluğumda sizin mandalinalarınız, lokumunuz, Kayseri pastırmanız gelirdi buralara. Komşuluğumuz son derece yakın ve iyi ilişkiler içinde sürerdi. Şimdi bir Amerika tutturdunuz gidiyorsunuz. ... Kruşçef güldü: "Sizden Kars'ı, Ardahan'ı istemiyoruz. Böyle bir şey, bugün için yok. Bunları Stalin istedi. Bu fikirde Stalin'in fikri değil, Beria'nındı. O da göreceğini gördü. Görüyorum ki o zaman Rusya'yı yöneten Stalin'in bu dediğine inanınız. Haklısınız. Şimdi de Rusya'yı ben yönetiyorum. Benim söylediklerime neden inanmıyorsunuz? Ben Stalin'e karşıyım. Kendisini hiç sevmem. Stalin beş milyon kişiyi öldürmüştür. ...". (Çağlayangil, 1990: 323).

⁵⁵ Siyasi ve iktisadi ilişki türlerinin kartezyen koordinat sistemindeki yeri ve 1923-1991 yılları arası siyasi ilişkilerin derecesi için bkz. (Başaran, 2019: 235).

süregiderken T.C. Batı'yı desteklemiştir. Bu ülkelerde Batı ile SSCB'nin nüfuz mücadelesi Kürtleri olumsuz etkilerken, Türkiye-SSCB ilişkileri de olumsuz etkilenmiştir.

1953'te Stalin'in ölümünün/öldürülmesinin ardından SSCB'nin İran, Irak, Suriye ve Mısır politikası değişmiştir. Anılan ülkelerde, İran dışında SSCB'ye müzahir yönetimlerin kurulmasıyla SSCB'nin Batı emperyalizmi karşıtı, devrimci, ayrılıkçı, Kürtçü oluşumları destekleme gerekçesi ortadan kalkmıştır. SSCB kendine müzahir ülke yönetimlerine diplomatik destek, silah tedariki, askeri eğitim, iktisadi yardım, öğrenci kabulü vb. uygulamalara yönelmiştir.

1950-1960 yılları arası Türkiye'nin doğu ve güney sınırlarında Batı ya da SSCB destekli yönetim değişiklikleri yaşanmıştır. Batı ile SSCB Türkiye'nin doğu ve güney sınırlarını oluşturan ülkelerde İran, Irak ve Suriye'de kendilerine müzahir yönetimleri iş başına geçirmek ya da iş başında tutmak için mücadeleye girişmiştir. Mısır'da da aynı politika izlenmiştir. Mısır Krallığı 23 Temmuz 1952'de darbeyle devrilmiş, 18 Haziran 1953'te Mısır Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Mısır'dan sonra İran'da darbe yaşanmıştır. İran Şâhenşâhî devletinin SSCB nüfuzuna gireceği öngörüsüyle 19 Ağustos 1953'te Türkiye'nin doğusunda İran Şâhenşâhî devleti başbakanı Musaddık'a yönelik BBI darbe gerçekleştirmiştir.⁵⁶ “Norman Darbyshire'a göre, İngiltere'nin -MI6'in- Musaddık'ı devirmek istemesinin ana nedeni, hükümetinde Komünist Partisi Tudeh'ten sadece bir bakan olmasına rağmen, onun eninde sonunda Sovyet etki alanına gireceğinden kuşulanılmasıydı.”⁵⁷ “Darbyshire'a göre, Musaddık'ın kaderi göreve geldiği gün belli olmuştu. “İngiltere'nin çıkarına bir anlaşma imzalasaydı da (petrol şirketi ile) Musaddık'ı devirmek isteyeceklerdi. Rusya'nın İran'ı etkisi altına almasını önlemek için er ya da geç ondan kurtulmayı düşüneceklerdi. Ben bunun böyle olacağından eminim” diyor.”⁵⁸

SSCB-Batı mücadelesi ile Türkiye, İran ve Irak yönetimlerinin ayrılıkçı Kürtçülere karşı mücadelesi birbirine karışmıştır. 24 Şubat 1955'te Bağdat'ta Başbakan Adnan Menderes ile Nuri Said Paşa'nın Bağdat Paketi'nin kuran Türkiye-Irak Karşılıklı İşbirliği Andlaşmasını imzalamasına Mısır Cumhuriyeti ve SSCB olumsuz tepki göstermiştir. SSCB Dışişleri Bakanı Molotov Bağdat Paketi'nin Batı sömürgeciliğinin dirilişi olduğunu belirtip NATO'nun Ortadoğu'ya kadar uzandığını

⁵⁶ Darbenin öncüsünün, planlayıcısının BBI mi ABD mi olduğu konusu apaçık değildir. CIA'nın lider MI6'nın tetikleyici olduğu da iddia edilmektedir.

⁵⁷ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53810694> erişim 04 Mart 2022.

⁵⁸ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-53810694> erişim 04 Mart 2022.

iddia etmiştir (Öztürk, 2010: 60).⁵⁹ 3 Kasım 1955'te kuruluşu tamamlanan Bağdat Paketi'nin SSCB'ye karşı oluşturulmasının yanında Türkiye, İran Şâhenşâhî devleti ve Irak Krallığı'na Kürtçü ayrılıkçılığa karşı ortak mücadele imkânı sunmuştur. SSCB, İran'da 1953'te kaybetmiş, 1955'te Irak'ta da kaybetmiş ancak 1956'da Batı'ya karşı Mısır'ı kazanmıştır. Süveyş Kanalı buhranı sırasında, 29 Ekim 1956'da İsrail'in Mısır Cumhuriyetine saldırısı sonrası 5 Kasım 1956'da SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı Nikolay Aleksandroviç Bulganin BBİ başbakanına ve IV. Fransa Cumhuriyeti başbakanına Mısır'a saldırının durdurulması için Londra, Paris ve Tel Aviv'e roketle saldırmaya kararlı olduğunu bildirmiştir (Ömer Kürkçüoğlu, 2007). Süveyş Kanalı buhranı sonrası SSCB'nin Mısır Cumhuriyetindeki nüfuzu artmıştır (Kürkçüoğlu, 2007: 94).

SSCB 1956'da Mısır Cumhuriyeti'nin müzaheretini kazanmasının ardından Suriye Cumhuriyetinin de müzaheretini kazanmıştır. Suriye Cumhuriyeti'nin savunma bakanı Halit El-Azm'in Temmuz 1956'da Moskova'da imzaladığı andlaşmalarda SSCB'nin 500 milyon USD'lik iktisadi ve askeri yardımı öngörülmüştür. 17 Ağustos da genelkurmay başkanlığına gençken Fransız Komünist Partisi üyesi olan Albay Afif El-Bızri getirilmiştir (Armaoğlu, 2019: 387). Suriye Cumhuriyeti'ni SSCB'ye yakın yöneticilerin yönetmeye başlaması nedeniyle II. Dünya Savaşıyla SSCB'nin kuzeyden tehdidine maruz kalan Türkiye'nin artık SSCB'ye müzahir Suriye'den yani güneyden de SSCB tehlikesine maruz kalması durumu ortaya çıkmıştır. Suriye Cumhuriyeti ile T.C. arasındaki hasmane vaziyet nedeniyle SSCB Başbakanı Bulganin'in 10 Eylül 1957 tarihli mektubuna, Başbakan Menderes'in 30 Eylül'deki cevabında T.C.'nin ne Suriye Cumhuriyetine ne de başka bir ülkeye saldırı niyetinde olmadığı belirtilmiştir (Kürkçüoğlu, 2007: 109). Ekim ayında T.C.-SSCB gerilimi ve Suriye buhranı şiddetlenmiştir. Kruşçev 9 Ekim'de "Eğer savaş patlak verirse, biz Türkiye'ye daha yakınız ve siz değilsiniz. Silahlar ateş almaya başlayınca roketler uçacak ve o zaman düşünmek için vakit çok geç olacak" demiştir. 11 Ekim'de "aradaki mesafeye rağmen" ABD'nin müttefiki ve dostu Türkiye'ye karşı NATO içinde yüklenmiş olduğu taahhütleri "hafife alamayacağı" ABD tarafınca belirtilmiştir (Armaoğlu, 2019: 389).

⁵⁹ Aslında BBİ Musaddık'ın Sovyetler eksenine kaydığını bahane ederek ABD'yi kendi çıkarları yönünde darbe yapmaya tetiklemiştir. Ajax Darbesi CIA tarafından yapılmış, MI destek vermiştir. Churchill'in en önemli sorunu petrolün millileştirilerek elinden çıkarılmasıydı (Kinzer, 2003). Stephen Kinzer eserinin 145-146'ncı sayfalarında Churchill'in Truman'ı nasıl ikna ettiğini, 156-157'nci sayfalarında ise Churchill'in Eisenhower'ı bu konuda yönlendirmeye çalıştığını açıklamıştır.

SSCB BM'de Suriye Cumhuriyeti yönetimini desteklerken ABD T.C. yönetimini desteklemiştir (Kürkçüoğlu, 2007: 110, 91). T.C.'nin Suriye Cumhuriyeti yönetiminin politikalarına aşırı hassasiyeti Suriye Cumhuriyeti yönetimini SSCB'ye itmiştir (Kürkçüoğlu, 2007: 127-128). Suriye Cumhuriyeti yönetimi ile T.C. arasındaki güvensizlik sonrası T.C.'ye müzahir Irak Krallığı yönetiminin de devrilmesiyle SSCB, Türkiye Kürtlerine yönelik politikasını uygulayabileceği bir ülke daha kazanmıştır.

SSCB, 1956'da Mısır Cumhuriyeti ve 1957'de Suriye Cumhuriyeti'nin müzaheretini kazandıktan sonra 1958'de Irak Krallığı'nın darbeye maruz kalması sonrası kurulan Irak Cumhuriyeti'nin de müzaheretini kazanmıştır. 14 Temmuz 1958'de Irak Krallığı'nda askeri darbe sonrası SSCB'nin darbecilere desteği yeni Irak yönetimini SSCB'ye yöneltmiş, Irak Cumhuriyeti 24 Mart 1959'da Bağdat Paktından ayrılmıştır (Bostancı ve Karaca, 2018: 147). Darbe sonrası Mustafa Barzani SSCB'den Irak'a yönlendirilmiştir. Ömer Kürkçüoğlu'nun tespiti dikkate değerdir: "Bağdat Paktı, SSCB'ni "çevreleme politikası"nın yeni bir uygulaması, SSCB'nin etrafında kurulmakta olan "güvenlik koridoru"nun yeni bir halkası olarak düzenlenmişti. Oysa, Pakt, bu noktada da beklenenin tam tersi bir sonuç yaratmıştır." (Kürkçüoğlu, 2007: 70). Irak Cumhuriyeti SSCB'nin önemli bir silah müşterisi olmuştur (Çotu, 2017: 60). Bu sonuç SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasına tesir etmiştir.

Kahire Radyosu'ndan 1957'de 45 dakikalık Kürtçe yayınlar Mısır Cumhuriyetinin Irak Krallığına karşı kampanyasının bir parçası olarak değerlendirilmiştir. Irak Krallığı yönetiminin yapısı ve Bağdat Paktı'nın amaçları teşhir edilmiş, ayrıca milliyetçi Kürt şiirleri ile aralarında Ey Reqîp "Ey düşman" ile Ey Kurdîne "Ey Kürtler" marşları yayınlanmıştır. T.C. radyo yayınlarından dolayı SSCB ve Mısır Cumhuriyetini protesto etmiştir. Mısır Cumhuriyeti yayınların Birleşik Arap Cumhuriyeti üyesi olan Suriye Kürtlerine yönelik olduğunu açıklamıştır (Ağcakulu, 2012: 53). SSCB, Irak'ta vuku bulan 14 Temmuz 1958 gecesindeki askeri darbeden hoşnut olmuştur. Darbe sonrası T.C.'nin Irak Krallığını korumaya yönelik müdahaleye niyetlenmesi üzerine darbecileri koruyan SSCB 24 Temmuz 1958'de Türkiye'ye muhtıra vermiştir. Irak Cumhuriyeti ve Suriye Cumhuriyeti'nde SSCB'nin nüfuzu Türkiye Kürtlerine yönelik politikalarını uygulayabileceği ülkeler arasına anılan ülkeleri de katmıştır. Bağdat Radyosu 1958'de krallığın yıkılmasından sonra komşu ülkelerdeki Kürtleri etkileyen güçlü politik bir araca dönüştürülmüştür (Hassanpour, 2005: 415). T.C. SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik propagandalarından yakınmayı 1958 yılı boyunca

sürdürmüştür. T.C., Bağdat ve Şam radyolarından SSCB'nin tesirinde Kürtlere yönelik propaganda yapıldığını iddia etmiştir (Tellal, 2000: 134).

Türkiye Kürtlerini sosyalizme kazandırma faaliyetleri içinde Erivan Radyosu Kürtçe yayınları önemlidir. 1955 yılından itibaren iki yıl Kürtçe test yayınında haftada bir gün 15 dakika Kürtçe yayın yapılmıştır (Ağcakulu, 2012: 138).⁶⁰ Erivan Radyosu'nun Kürtçe yayınları SSCB'nin o yıllardaki radyo yayınlarının dinlenebildiği coğrafyadaki Kürtlere yönelik politikasının göstergesi sayılabilir.⁶¹ Çünkü her ne kadar Kürtçe yayınların radyo istasyonu Ermenistan SSC'de olsa da SSCB merkezi yönetimi politikasından bağımsız değildi. Bu sonuca Ağcakulu'nun Temur Muradov'dan aktardığı ifadelerden erişmekteyiz:

“Radyoda her şey kontrol ediliyordu. Röportaj ya da makaleler kontrol ediliyordu ki içinde Sovyet politikalarına zarar veren bir şey olmasın. ... SSCB'de şer ve kavga propagandası yasaktı. Kürtlerin Türkülerinin hemen hemen hepsi kavga, kaçakçılık, vurma, öldürme, öç alma üzerineydi. Öyleyse ne vereceğiz bunlar yasak olursa? ...” (Ağcakulu, 2012: 143).

“Reya Teze'nin yasaklandığı zaman da bile, Erivan Radyosu açıktı. Sebebi Radyo Kürdistan'a yayın yapıyordu. Zaten açılış sebebi, Sovyet Siyasetini Kürt dilinde milyonlarca Kürde ulaştırma isteğiydi.

Sovyetlerin bir amacı da Türkiye, İran ve Irak'taki Kürtlerin bağımsızlığını sağlamak ve onun Sosyalist devlet olmasını yani Sovyet bloğuna dâhil olmasını sağlamaktı. Bu durum bizim işimize geliyordu. Radyoda çalışanların bazısının Vatan anlayışı Sovyetlerle sınırlı idi. Bazısının ki ise bütün Kürdistan'a ulaşıyordu.” (Ağcakulu, 2012: 144).

SSCB'nin tüm Türkiye vatandaşlarını sosyalizme kazandırma faaliyetleri ile Türkiye Kürtlerini sosyalizme kazandırma faaliyetlerini ayırmak gerekir. SSCB'nin diğer ülkelerdeki Kürtlere yönelik politikası ile SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasını da karıştırmamak gerekir. SSCB'nin Türkiye'den taleplerinden vazgeçmesi sonrası Türkiye Kürtlerini araçsallaştırdığına dair açıkça verilere erişilememektedir. Bugünkü mevcut verilere göre SSCB'nin resmi taleplerinden vazgeçmesinden sonra araştırılan dönemde Türkiye Kürtlerini doğrudan araçsallaştırma politikası uyguladığına dair bir sonucuna erişemiyoruz. SSCB'nin iç yapısı, milliyetler politikası ile yurtdışına yönelik SSCB politikası arasında bağlantı vardır. Rî tabiiyetinde çok farklı milletlerin bulunması SSCB'nin devlet yapısında tezahür etmiştir. SSCB kurulmadan önce de kurulduktan

⁶⁰ S. 57'de ise 10 dakika olduğu bildirilmiştir.

⁶¹ “... Ancak Erivan Radyosu özelinde bu durum daha çok Sovyet rejiminin politik kurumlarıyla ilişkisi dahilinde gerçekleşmiştir. ... Erivan Radyosu'nun sansür ve kontrolden bağımsız olduğu anlamı çıkarılmamalıdır. ... Bana ağaların, beylerin, Allah'ın adını anmayacaksın dediler. ... ağalar, şeyhler üzerine, işçi sınıfının düşmanları üzerine söylenen şarkılar olduğunu yazıyorlardı. Ya da radyoda kolhozların övülmediği, inek sağanlardan söz edilmediği vs. dile getiriyorlardı ... ” (Elend, 2021: 86-88).

sonra da içeriye ve dışarıya yönelik milliyetler politikasının ayarı hassasiyet gerektirmiştir. SSCB'yi oluşturacak cumhuriyet sınırlarının belirlenmesinde milliyetler gözetilmiştir. Devletler arasında sınırların belirlenmesinde Piedmont kaidesi devletler arasındaki sınırın öte yakasındaki milli bağlar SSCB nüfuzunun komşu devletler içerisinde daha ileriye eriştirilmesi imkânı sunarken, öte yakadaki hükümetlerin de milli bağları SSCB aleyhine kullanmasına imkân sağlamıştır (Martin, 2001: 315). SSCB'nin Gürcistan ve Ermenistan SSC için Türkiye'den toprak talebi bu çerçevede görülebilir. SSCB'de farklı milletlerin yaşaması farklı kültürel ürünlerin oluşumu ve yayılmasına kaynaklık etmiş, bazen SSCB yönetimince teşvik edilirken bazen de kösteklenmiştir. Bu minvalde 1925 tarihli politbüro kararı SSCB sınırlarındaki azınlıklara yönelikti. Daha çok milli okul açılmalı, daha çok milli alan tanımlanmalı, mahalli dilde basın yaygınlaşmalı, devşirme ve milli kadrolar arttırılmalı, Rus şovenizmi ise bastırılmalıydı (Martin, 2001, 315). Kürtçe radyo yayınları, Kürtçe eğitim veren kurumlar, Kürtçe kitaplar ve milli kültüre yönelik diğer yayın ve araştırmalar da bu kapsamda görülebilir.

Sonuç

SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasının II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında değiştiği sonucuna erişilmiştir. II. Dünya Savaşı sırasında T.C.'nin Üçüncü Reich safında savaşa katılmaması için SSCB T.C.'yi Kürtlerle korkutmuştur. SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikası II. Dünya Savaşı sırasındaki konferanslarda Türkiye'ye dair taleplerini Batı'ya açması ve kabul ettirmesi çabasıyla ilişkilendirilmiştir. SSCB taleplerini BBİ ve ABD'ye açıkladıktan sonra BBİ ve ABD karşı çıkmasa da razı da olmamıştır. SSCB taleplerini Türkiye'ye yazılı bildirmesinden sonra SSCB temsilcileri Suriye'de 8 Mayıs 1945 ve 5 Eylül 1945'te Kürtler ile görüşüp Türkiye'ye karşı silahlı mücadele için Kürtleri yönlendirmeyi denemiştir. SSCB'nin 1945'te Mahabad'a tesiri dikkate alındığında SSCB'nin Türkiye'yi taleplerini kabule zorlamasında Kürtlerle işbirliğinin yeterli olmasa da tesirli olacağı sonucu açıktır.

SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasına tesir eden bir diğer vetire Türkiye'nin Batı himayesine girmesidir. SSCB'nin taleplerine karşılık T.C. Batı'dan himaye aramıştır. Önce BBİ sonra ABD'nin etkin himayesine sığınmıştır. SSCB Türkiye'den taleplerinden 1953'te vazgeçse de Türkiye'nin Batı ile güvenlik bağlantıları, NATO üyeliği, T.C.-SSCB ilişkilerinin talepler öncesi seviyeye çıkmasına mani olmuştur.

Batı-SSCB mücadelesinin Türkiye'nin komşularında İran, Irak, Suriye'de ayrıca Mısır'da yaşanması Türkiye-SSCB ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. SSCB, 1956'da Mısır Cumhuriyeti⁶² ve 1957'de Suriye Cumhuriyeti'nin müzaheretini kazandıktan sonra 1958'de Irak Krallığı'nın darbeye maruz kalması sonrası kurulan Irak Cumhuriyeti'nin de müzaheretini kazanmıştır. 14 Temmuz 1958'de Irak Krallığı'nda askeri darbe sonrası SSCB'nin darbecilere desteği yeni Irak yönetimini SSCB'ye yöneltmiş, Irak Cumhuriyeti 24 Mart 1959'da Bağdat Paktı'ndan ayrılmıştır. SSCB'nin Mısır, Suriye ve Irak'ta nüfuz kazanması bu ülkelerden Kürtçe radyo yayınları ve basılı yayınlar T.C.'yi kaygılandırmıştır. SSCB'nin politikalarında propaganda, sesli, basılı yayınlar önemli yer tutmuştur. SSCB'nin Mahabad Kürt yönetimine radyo cihazları ve matbaa temin etmesi bunun bir göstergesidir. Bağdat Radyosu 1958'de Irak Krallığı'nın yıkılmasından sonra komşu ülkelerdeki Kürtleri etkileyen, güçlü politik bir araca dönüştürülmüştür. Bağdat, Şam, Kahire'den Kürtçe radyo yayınları yine Ermenistan SSC'den Kürtçe yayınlar, Kürtçe basılı kültürel ürünlerin Türkiye'ye girişi T.C.'yi kaygılandırmıştır. Türkiye SSCB'yi Kürtçe radyo yayınlarından dolayı protesto etmiştir.

Sonuç olarak T.C.-SSCB ilişkileri yanında Batı ile SSCB'nin İran, Irak, Suriye ve Mısır'daki mücadelesi, SSCB'nin Türkiye Kürtlerine yönelik politikasını şekillendirmiştir.

KAYNAKÇA

- Ağcakulu, A. (2012). Ortadoğu'da Kürtçe Radyo Yayınları: Erivan Radyosu Örneği (1955-1990). Marmara Üniversitesi.
- Akyüz, A. (2018). Sovyetler Birliği'nin Kürt Politikası -II. Marksist Teori, 33, 71–82.
- Armaoğlu, F. (2019). 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1995). Kronik Kitap.
- Arslan, G. (2022). Gürcü Akademisyenlerin “Türkiye'ye Karşı Meşru Taleplerimiz Üzerine” Başlıklı Mektubu ve Sonrasında Yaşanan Gelişmeler. Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 16(32), 475–522.
- Balkin, J. M. (2004). Yapısöküm. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 13(1), 321–332.
- Başaran, A. (2018). Annales Araştırma Yöntemine Göre Türkiye'nin Uluslararası Politikadaki Yeri ve Rolünün Değişimine Rusya'nın Etkisi (1699-2017). İmaj Yayınevi.

⁶² Mısır Cumhuriyeti, Irak Krallığı'na karşı 1957'de “Arapların Sesi” radyosuyla ciddi bir propaganda savaşı başlatmıştır. Kahire Radyosu'nda yayınlanan ve Irak ile İran'da geniş bir dinleyici kitlesi bulan 45 dakikalık Kürtçe program, bu kampanyanın bir parçası idi. Programda Irak Krallığı yönetimin yapısını ve Bağdat Paktı'nın amaçlarını teşhir eden haberler yapıyordu (Ağcakulu, 2012: 53). Propagandaya SSCB desteği muhtemeldir.

- Başaran, A. (2019). İktisadi-Siyasi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Türkiye-Rusya Federasyonu İlişkileri (1992-2000). *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 14(27), 229–260.
- Başlamış, C. (2010, April 16). KGB Kürt ayaklanması çıkaracaktı. *Milliyet Gazetesi*. <https://www.milliyet.com.tr/dunya/kgb-kurt-ayaklanmasi-cikaracakti-1225771>.
- Beşikçi, İ. (1990). *Devletlerarası Sömürge Kürdistan*. Paris Kürt Enstitüsü.
- Bostancı, M., ve Karaca, E. (2018). Bağdat Paktı'na Etkisi Bakımından 1958 Irak Askeri Darbesi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14(27), 123–153.
- Çağlayangil, İ. S. (1990). *Anılarım*. Yılmaz Yayınları.
- Can, H. (2021). *Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinde Kürtler (1917-1956)*. Ceylan Yayınları.
- Çelik, A. (2020). 1960'larda Kürdistan Özgürlük Mücadelesi ve Anti-Sömürgeci Gramerin Oluşumu. *Kürd Araştırmaları Dergisi*, 2, 57–86.
- Çelik, A. (2021). Soğuk Savaş'ın İlk Yıllarında Avrupa'daki Kürt Aktivizmi Kürt Gençlerinin Enternasyonal Öğrenci Ağlarına Katılımı ve Yeni Bir Kurtuluş Ufku Olarak Sovyet Komünizmi. *Kürd Araştırmaları Dergisi*, 6, 41–75.
- Çotu, C. (2017). Rusya'nın Ortadoğu Politikasında Kürtlerin Yeri. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.
- Elend, K. (2021). *Kimliği Terennüm Etmek Erivan Radyosu Kürtçe Yayını*. İletişim Yayınları.
- Erkin, F. C. (1987). *Dışişlerinde 34 Yıl Anılar-Yorumlar*. Türk Tarih Kurumu.
- Forestier-Peyrat, E. (2019). 1940'lardan 1980'lere Kürtlere Yönelik Sovyet Dış Politikası ve Sovyet Kürt Aktivizmi. *Kürt Tarihi*, 38, 46–55.
- Göktaş, H. (1991). *Kürtler II Mehabad'dan 12 Eylül'e*. Alan Yayıncılık.
- Günay, N. (2017a). Rusya'nın Osmanlı Unsurları Üzerindeki Çalışmaları ve 1914 Bitlis Ayaklanması. *Gazi Akademik Bakış*, 10(20), 49–68.
- Günay, N. (2017b). Rusya'nın Osmanlı ve İran Topraklarındaki Ermeniler ve Kürt Aşiretleriyle İlişkisi. *Ermeni Araştırmaları*, 56, 61–80.
- Hassanlı, C. (2011). *Tarafsızlıktan Soğuk Savaşa Doğru Türk-Sovyet İlişkileri 1939-1953*. Bilgi Yayınevi.
- Hassanpour, A. (1994). The Kurdish Experience. *Middle East Report*, 189, 2–7.
- Hassanpour, A. (2005). *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil*. Avesta.
- Heper, M. (2010). *Devlet ve Kürtler*. Doğan Kitap.
- Ivanov, S. M. & Magomedkhanov, M. V. (2018). Krasnyy Kurdistan i Mekhabadskaya respublika. In *Kurdy. Legenda Vostoka* (pp. 300–323). PAO Gazprom Neft'.

- İbragim, YA. G. (2011). Natsional'naya politika SSSR v Irane i yeye vliyaniye na razvitiye demokratcheskogo dvizheniya v Iranskom Kurdistane posle Vtoroy mirovoy voyny. Vestnik Leningradskogo Gosudarstvennogo Universiteta Im. A.S. Pushkina, 4(4), 19–25.
- Jr. Aegleton, W. (1989). Mehabad Kürt Cumhuriyeti 1946. Komkar Yayınları.
- Kinzer, S. (2003). All the Shah's Men: An American Coup and the Roots of Middle East Terror. John Wiley & Sons, Inc.
- Kıyanç, S. (2020). Soğuk Savaş Yıllarında Türkiye'deki ABD Üs ve Tesisleri. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 36(101), 203–252.
- Köse, İ. (2015). Yalta ve Potsdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri. Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 10(19), 241–276.
- Küçük, Y. (2004). Sırlar. İthaki Yayınları.
- Kurdish Human Rights Project / Human Rights and the Kurds in Iran. (2009).
- Magomedovich, M. V. (2015). Iranskiy Kurdistan V Politike SSSR Vo Vtoroy Polovine 1930 – 1940-kh gg. Yeletskiy Gosudarstvennyy Universitet Imeni i. A. Bunina.
- Martin, T. (2001). The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939. Cornell University.
- Minassian, T. T. (2019). Komintern'in Seyyar Militanları Sovyetler Birliği ve Ortadoğu'daki Azınlıklar. Yordam Kitap.
- Norman Stone. (2018). Russia and Turkey in Historical Perspective. Avrasya Dünyası, 72–77.
- Ömer Kürkçüoğlu. (2007). Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası (1945-1970). Barış Kitap.
- Örenç, A. F. (2011). Yunanistan'ın Bağımsızlığı Sürecinde Yok Edilen Mora Türkleri. Uluslararası Suçlar ve Tarih, 11, 5–32.
- Özdemir, B. (2017). Rusya'nın Kürt Politikası: Başlangıçtan 1917'ye. İstanbul Üniversitesi.
- Öztürk, O. (2010). Türkiye-Irak ilişkileri ve Kürt Sorunu (1926-1990). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pazarcı, H. (1989). Uluslararası Hukuk Dersleri II. Kitap. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Pazarcı, H. (2003). Uluslararası Hukuk. Turhan Kitabevi.
- Pobedonosteva Kaya, A. (2019). Barzani ve SSCB: Ölü Doğan Bir İttifak mı? Kürt Tarihi, 38, 14–21.
- Roosevelt, A. (1947). The Kurdish Republic of Mahabad. Middle East Journal, 1(3), 247-269.

- Şamiloğlu, A. R. (1991). Türkiye Açısından Truman Doktrini ve Stalin Diplomasisinin Hataları. *Belleten*, 55(212), 239–256.
- Selected Documends of the Bandung Conference. (1955).
- Smith, B. (2019). Bir Amerikan Büyükelçisinin Sovyet Rusya Hatıraları. *Dorlion*.
- Taşdemir, F. (2003). Ulusal Bağımsızlık Hareketlerinin Güç Kullanmasının Meşruluğu ve Uluslararası Silâhlı Çatışmalar Hukukuna Etkileri. *Liberal Düşünce* 29, 33-52.
- Taşdemir, F. (2016). Uluslararası Hukukta Toprak Bütünlüğü İlkesi, Tanıma Doktrini ve Bir Norm Olarak Ayrılma Hakkı. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 18(3), 644-668.
- Taşdemir, F., ve Özer, A. (2017). Uluslararası Hukuk Perspektifinden Self-Determinasyon ve Ayrılma. *Hukuk Yayınları*.
- Tellal, E. (2000). SSCB-Türkiye İlişkileri: 1953-1964: Uluslararası ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde. *Mülkiyeliler Birliği Vakfı*.
- Urrutia, P., ve Villellas, A. (2012). Reopening the Kurdish Question: States, Communities and Proxies in a Time of Turmoil. *Norwegian Peacebuilding Resource Centre. NOREF Report*.
- Yalın, H. (2021). 1945 Türkiye-SSCB İlişkileri. *Kırmızı Kedi*.
- Yeşil, H. (2020). Bolşevik Bakışla Mehabad Kürt Cumhuriyeti. *Dönüşüm Yayınları*.
- Zhigalina O. I. (2011). Kurdskiy krizis 1945g. i sozdaniye Mekhabadskoy Respubliki. In N. M. Mamedova (Ed.), *Iran I Vtoraya Mirovaya Voyna* (pp. 28–41). *Institut vostokovedeniya RAN*.
- Zhigalina O. I. (2013). Mulla Mustafa Barzani Istoricheskiy Portret. *IV RAN*.

Salim Barakat's Genuine Novelistic Techniques: Sages of Darkness

Aviva BUTT¹

Received: Apr 30, 2022

Reviewed: July 17, 2022

Accepted: July 23, 2022

Abstract

The present study brings to light some of the original novelistic writing techniques that Salim Barakat evolved in his first novel entitled *Fuqahā' al-Zalām* (Sages of Darkness). With this novel, the author laid the foundation for techniques to be used in his subsequent novels. In the absence of an established Middle Eastern or Kurdish tradition of novel writing, Barakat had ample space to develop his own original techniques. He first published *Sages of Darkness* in 1985 in Nicosia Cyprus, and later published a second edition in Baghdad in 1994—with a further overlay of cinematic imagery and use of his own poetics and vocabulary as in his poems of the intervening period. An anthology of Barakat's poems in the original Arabic can now be read online. And there are also English translations in the Anthology of Aviva Butt's book of 20 September 2021 (see the References at the end of this article). A previous article on *Sages of Darkness* published in IJOKS 7 (1) (2022) attempted to establish the genre of Barakat's novel as psychological realism with philosophical and fantastical elements—the first 50 pages were examined. In this study, I will mention the frequent symbolic relationship of the environment to Kurdish life—as seen in the first approximately 120 pages. A completed English translation of *Sages of Darkness*, including the remaining 90 pages underway, will hopefully be published by early next year.

Keywords: Salim Barakat, *Sages of Darkness*, Kurdish novel, techniques in novel writing, development of the Kurdish novel

¹ Corresponding Author, Independent scholar, Tasmania, Australia: avivabutt@winshop.com.au,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4710-4475>

Recommended citation:

Butt, A. (2022). Salim Barakat's Genuine Novelistic Techniques: Sages of Darkness. *International Journal of Kurdish Studies* 8 (2), 227-237, DOI:<https://doi.org/10.21600/ijoks.1111618>

Introduction

Sages of Darkness (1985 Nicosia Cyprus / Baghdad 1994 2nd ed) was Salim Barakat's first novel. He was an acclaimed Arabic poet at that time, and novel writing was in its infancy in Arabic and in general in the Middle East. Therefore, Barakat needed to find a suitable story and plot for his novel and also to develop the novelistic techniques needed to express his themes. He would no longer think in terms of a multi-layered text, but rather in terms of a text with a shift-in-meaning, the shift-in-meaning being a technique that he developed in regard to the vocabulary he had already put to use in his poems. Therefore, his novelistic text could be described not as multi-layered, but rather as "kaleidoscopic."

Thinking in terms of the cinematic: (1) Barakat's title Sages of Darkness sums up the book. It points to the Qur'an, Surah 33:72. And accordingly, his title expresses the idea that the world is full of fools, idiots, and also that there is both darkness and light as a physical phenomenon and symbol in our created world. These underlying themes are intertwined throughout the novel. (2) The story centers around the protagonist Mullah Benav, a Kurdish chieftain who takes on his shoulders the hardships of an Ottoman Kurdish tribe (extended family) and the surrounding community. Drought has brought on agricultural problems, and we soon learn that a decaying political scenario in a modern world presents insurmountable obstacles. To a great extent Barakat manages to supply the reader not only with a detailed description of daily life, but also with an artistic rendition of a miniscule of Kurdish history of the period. (3) And the plot unfolds in five episodes with a brilliant display of cinematic and novelistic techniques that say what Barakat wants to say. This study will focus on Barakat's original techniques. Barakat needed to evolve techniques that would become his "tools of the trade" for not only Sages of Darkness, but also for his forthcoming novels. The uniqueness and originality of his techniques have puzzled academics and so-called orientalisks, and likewise the genre of the novel. My previous article on Sages of Darkness published in IJOKS 7 (1) (2022) attempted to establish the genre of Barakat's novel as psychological realism with philosophical and fantastical elements—the first 50 pages were examined. In this study, I will mention the frequent atmospheric scenic descriptions of vastness,

space, and high places, as well as fantastical scientific explanations. However, the basic genre can be reduced to psychological realism. In the book *Magical Realism and Literature* published as recently as 2020 by a reputable publisher, Cambridge University Press, the co-authors Christopher Warnes and Kim Anderson Sasser perpetuate the erroneous perception that Barakat's novel is "magical realism." To quote: "One of the first fully-fledged magical realist novels in Arabic, *Sages of Darkness* (Syria, 1985), is written by a Kurd." They go on to argue that "its author, Salim Barakat, explores the infringement of the Syrian Arab Republic on Kurdish ancestral land. . . ." As for their argument, it seems that they did not read the book in the original. Moreover, to my knowledge, the 1985 publication of the novel was not published in Syria, but rather in Nicosia Cyprus where the author was living, and it would have been fair to mention that a later edition appeared in 1994.

Some Examples of Barakat's Novelistic Techniques

As the English translation of *Sages of Darkness* has yet to become available, I use long quotations from the first 120 pages of what will be about 220-250 pages when published. As will be shown, Barakat can write straight out suspense, an action driven tale. On the other hand, in keeping with modern stage, he uses fully rounded characters and includes character driven passages. The main protagonist is Mullah Benav. In his "one and only" situation as "mullah," head of an extended family, he must maintain the standards of moral excellence and composure as expected by the community. When an overwhelming problem outside the reach of how things "should be" upsets the ongoing well-being of the community, the Mullah starts talking to his alter ego. Benav's alter ego takes the shape of his much yearned for full-grown son who is wiser than himself and able to cope with the immediate realities of drought and economic hardship when he cannot. Bekas, his son, appears to him on the plateau of a high slope where the crowd have just congregated to bury what they think is the Mullah's deceased infant, ostensibly his newborn son:

He was so startled by his son's familiar voice that the box almost fell from his hand. He wrapped two and gave one to his son. And then, he held out his kerosene lighter and lit the cigarette for Bekas and lit his own. The Mullah's jaw was shaking from the cold, but he managed to speak: "Where have you been?"

"With them. I was with them."

Confused, the Mullah asked: "With whom?" Bekas raised his eyebrows in astonishment, as if his father should know what he meant. But the Mullah raised his eyebrows in turn, in expectation of an explanation.

And then, Bekas said: "Why did you come to this place, O my Father?"

"Why?" The Mullah whispered exasperated. Then he raised his voice: "Your grave is over there. We came to bury you. We buried your pillow, and the deed is done," he paused and inhaled the smoke from his lit cigarette. "That's why I'm here."

And his son informed him with his usual calm: "I'm alive. . . As for the pillow, I don't understand."

Another person who needs "Bekas," is the Mullah's son Kirzo, who is ten years old. Kirzo is the eldest boy of the Mullah's four children from his first wife. He is a wonderful boy who is of course very close to his father, and Kirzo accepts Bekas without querying his status as older brother. When Bekas disappears, Kirzo does not jump to conclusions and assume that his brother has died. On the contrary, the young boy—who is also courageous beyond compare and like the Mullah given to contemplation—wanders in the wilderness so-to-speak and converses with the apparition of Bekas:

Kirzo drew near. For a moment, the boy stared, astounded. Then, he let out a muffled scream: "Bekas, Bekas!"

Bekas raised his pale hands to his face and wiped away the rest of the snow. His face too was pale, his beard without color, bluish. He smiled, or perhaps it seemed so to Kirzo, who now reined in his feelings.

Kirzo whispered: "What are you doing here?"

Bekas said dryly: "And where should I be?"

"At home," the boy replied.

"Why should I be at home?" Bekas gestured towards the white expanse.

Kirzo turned around and was outmanoeuvred by his brother's reply. He chose a simple answer: "Aren't you cold?"

Kirzo was cold. His teeth chattered, and he had put his hands under his armpits to warm them. Bekas didn't turn his pale eyes away from his brother's face, as if awaiting a

tale that the boy had tried to conceal. But Kirzo couldn't make sense of anything, and that was it. Suddenly he remembered the reason for his presence, which loosened his tongue:

"I was supposed to go to the house of Avdei Sarei to tell him that you're dead."

Bekas raised his eyebrows, as if to say, "so?"

So, the boy added: "My father said you're dead." Then, smiling suddenly as if he had solved a riddle, Kirzo said: "Let's go home, you're not dead." But instantly his face revealed how important another question that came to mind: "Why did my father lie, Bekas?"

Bekas replied: "My father doesn't lie, Kirzo. You have to inform my grandfather, Avdei Sarei, urgently. Did you forget?"

The boy's lips went blue: "What should I tell Avdei?"

Bekas replied: "He died. Say to him, Bekas is dead."

Kirzo's shriek hovered over his drawn lips: "You're lying like my father!"

The issue of whether or not the Mullah had lied is of all importance. As Mullah, Benav epitomizes the admirable virtues which are a matter of self-respect to him and respect from his extended family, and the community. Again, the text points back to Surah 33:72, the same verse as did Barakat's title *Sages of Darkness*—the word *Amanah*: "And we offered the Amanah to the Heavens, to the Earth and to the mountains, but they refused the burden and were afraid to receive it. Man undertook to bear it, but he has proved a sinner and a fool."²

As far as Barakat's technique is concerned. It is extremely difficult to write conversation between a protagonist and his alter ego. Barakat does that and writes lengthy such passages successfully. Moreover, when the young boy Kirzo who absolutely identifies with his father takes on Mullah Benav's alter ego as his own, we are witnessing a technique and piece of writing that is original and to my knowledge never done by anybody before and most likely will be too difficult for any other writer, other than Salim Barakat, to attempt in the future.

² Translated by Walid Ahmad Saleh, "Death and Dying in the Qur'an" (2021): 352.

From the Kurdish ballade to Barakat's Kurdish novel: a new novelistic structure

Chapter Two of *Sages of Darkness* has two ongoing stories: (1) the son of Avdei Sarei murders a rival who slanders Avdei and hurts his business as a consequence. This story supplies a colorful glimpse of Kurdish tribal history; (2) and the story of the conception of Bekas in Brina's womb, ongoing and related as a fantastical and highly scientific event. It is the latter unique and original presentation that is of interest, since it has the structure, unity, and continuity of the traditional Kurdish ballade.³ Whereas there is no actual refrain, there is the suggestion of a refrain by the identifying and repetitive description of Barakat's "creature" with the words: "the creature swimming in the sticky albumen." The importance of the "creature" is that it is a vehicle for the perpetuation of Kurdish existence: "They call me a creature, even though I'm their memory." The chapter ends with the conclusion of the ballade:

The creature stopped at the end of the tunnel, with a bump. A soft mass caught and enveloped it, as it sank into luxurious unawareness. The sperm that came from Mullah Benav's extension at last reached Brina's egg, and the embryo that followed would weave, with its red mechanisms, a person called Bekas.

To go back to the tale about Avdei Sarei, father of Brina, Mullah Benav's young wife. His son settled a grievance in context of Kurdish tribal interactions and Kurdish interactions with the State. Martin van Bruinessen briefly describes the background to why at that point in time the young man in Barakat's story could commit a murder and then seek refuge in becoming a smuggler involved in his father's side ventures:

To my surprise I found that the tribes had been shaped deeply by their interactions with the state and almost appeared as products of policies of the states that had been in control of the region. . . . The drawing of new borders separating Turkey, Iraq, and Syria in the

³ See Aviva Butt (2021). *Salim Barakat, Mahmud Darwish, and the Kurdish and Palestinian Similitude: Qamishli Extended*. UK: Cambridge Scholars Publishing.

1920s, for instance, forced nomadic tribes to partially settle and change their migration routes but also offered new economic opportunities in the form of smuggling.⁴

Van Bruinessen quotes a remark made to him that spurred him on to research Kurdish interactions with the State. The remark is intended to contrast the tribal chieftain of those days with today's chieftain: "in the past, the major requirement for a tribal chieftain was that he must be courageous and generous. . . but nowadays only the man who knows how to negotiate with the state can become a chieftain." Van Bruinessen points out that the matter is far more complicated. In context of Barakat's story in times of the inception of modernisation, this could be better put as 'to remain a chieftain might involve skill in negotiating with the authorities, both then and now.'

Barakat's meaningful descriptions of landscape with his own "unimaginative" symbols:

Another technique that Barakat introduces to the secular novel is description of "meaningful" landscape. The first pointed example is when the Ministry of Education sends a teacher to help the village Mullah set up a notebook for keeping records of the village produce and so on:

[The teacher] used horizontal lines to underline names and places, and vertical columns for numbers, arranged like bricks on a wall. The father of Mullah Benav, between one thing and another, saw the white spaces as plateau with mountains on the far side of the village river. And he saw the protests in Lausanne, and the crowds in what looked like the heart of the Kurdish villages.

That is, Mullah Benav's father Hassan Bin Kojarei envisages his daily existence in terms of a very specific landscape. Namely, the vast open spaces leading to the magnificent view provided by two plateaus and a river and mountain range. An important section figuring Kirzo, Mullah Benav's 10-year-old son could be said to be an "Ode to Syria" or "Kirzo's Spiritual Journey through the Desert," a common Middle Eastern symbolism. It is a spiritual journey in an actual

⁴ Martin van Bruinessen (2022): "Foreword: the various manifestations of the Kurdish tribe." English original of a text published as 'ÖNSÖZ: Kürt Aşiretlerinin Muhtelif Tezahürleri', *Tuncay Şur & Yalçın Çakmak*, eds, *Aktör, Müttefik, Şaki: Kürt Aşiretleri*, Istanbul: İletişim.

landscape, a “wilderness.” For Kirzo, who one might imagine would be the next “Mullah,” the landscape offers him that sort of wilderness. When the boy set out on a mission for his distraught father, Kirzo wallowed in independence and took the opportunity to wander and reflect:

At first, Kirzo jogged, heading straight past the house of Avdei Sarei—actually not his grandfather but called “grandfather” out of respect for his stepmother’s father. Then he slowed down and cut through white open spaces on the north side of the western district. He had to walk in a curve to enter alleys where the houses were lined up adjacent to the vast open border. In the distance the houses cut off to the north and scattered, surrounded by the fields of Aleppo up to the Syrian-Turkish border wire.⁵

When Kirzo had gone half the way, his father’s request to hurry no longer weighed on him. “He let his thoughts wander, in that snowy wilderness. . .” And the intensity of his emotions built up.

Conclusion

Salim Barakat’s first novel transitions from his remarkable and modern Kurdish poetry. He writes a remarkable and modern novel. He has done the impossible. Barakat always starts from logic. Thus, from Noah in the Qur’an and Hebrew Bible and others in ancient antiquity who lived for nearly 1,000 years to a theoretically possible further shrinkage to our own approximate one-hundred-year life cycle and then to a life cycle of one day, seems plausible. And, the author accordingly created Mullah Benav’s newborn son Bekas. In any case, Bekas has a profound role to play, as the Mullah’s companion, the Mullah’s alter ego. Not only in the light of the close relationship between father and son is it obvious that Bekas has to be Kirzo’s alter ego, as well but because Kirzo will become the next “mullah.” Bekas carries the baggage of thousands of years of tradition, and the Mullah needs him not only to solve the problem of the Mullah’s lonely situation in life, but also to give Barakat’s protagonist, the bearer of memory—the creature with the dome-shaped head—a chance to produce likenesses, new generations, *ad infinitum*.

⁵ The fields of Aleppo: The area is one of the most fertile in Syria, with wheat fields and orchards covering the plain south of the city. Aleppo is situated on a plateau.

With his first novel, Salim Barakat achieved the impossible. He wrote not just a modern mainstream novel, but also a novel with innovative techniques that have stood him in good stead for his many subsequent novels.

References

- Abdulkarim C. & Saeed I. (2019). The Burden of Colonialism and Alienation in the Modern Kurdish Novel. *International Journal of Kurdish Studies* 5 (2), 373 – 392. DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.530519>
- Ahmadzadeh, H. (2007). “In Search of a Kurdish Novel That Tells Us Who the Kurds Are.” *Iranian Studies* 40 (5): 579-592. Published by Taylor & Francis, Ltd. On behalf of the International Society of Iranian Studies. <https://www.jstor.org/stable/25597416>
- Ahmadzadeh, H. (2011). “Magic Realism in the Novels of a Kurdish Writer, Bakhtiyar Ali.” *Middle Eastern Literatures: incorporating Edebiyat*, 14:3, 287-299. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/1475262x.2011.616713>.
- Barakāt, S. (2018). *al-A'māl al-Shi'riyyah—Salīm Barakāt* [The Poetry Works—Salīm Barakāt]. Beirut: al-Mu'assash al-'Arabiyya lil-Dirāsāt wa-l-Nashr [The Arab Foundation for Studies and Publishing], 2007. <https://www.noor-book.com/en/ebook-الاعمال-الشعرية-سليم-بركات>.
- Barakāt, S. (1994). *Sages of Darkness*. Translated by Matti Peled from the original Arabic (Bison Press, Nicosia Cyprus, 1985): Am Oved Publishers, Tel Aviv (1994)—Afterword by Matti Peled (1994).
- Barakāt, S. (1994). *Fuqahā' al-Zalām / فقهاء الظلام* [Sages of Darkness]. Baghdad: 1st edition, Al-Mada Publishing House.
- van Bruinessen, M. (2022). ‘Foreword: the various manifestations of the Kurdish tribe’. English original of a text published as ‘ÖNSÖZ: Kürt Aşiretlerinin Muhtelif Tezahürleri’, in: Tuncay Şur & Yalçın Çakmak, eds, *Aktör, Müttefik, Şaki: Kürt Aşiretleri* (Istanbul: İletişim, 2022).

- Burç, S. A. (2022). Abstract translated with academia.edu from Metinan Aşireti: Anlatıdan Tarihi Belgelere Bir Aşiretin İzini Sürmek / “Metinan Tribe: Tracing a Tribe from Narrative to Historical.” *Aktör, Müttefik, Şaki: Kürt Aşiretleri, İletişim Yayınları*.
- Butt, A. (2021). *Salim Barakat, Mahmud Darwish, and the Kurdish and Palestinian Similitude: Qamishli Extended*. UK: Cambridge Scholars Publishing: 270 pp.
- Butt, A. (2022). “Salim Barakat’s novel, Sages of Darkness: —Who is Benav’s son Bekas?!” *International Journal of Kurdish Studies* 7 (1): 82-98. DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1028134>.
- Butt, A. (2013). *On Screenwriting and Love and Politics: The Screenplay “Blue Mist.”* Introduction by Gaetano Nino Martinetti (ACS). Strategic Book Publishing and Rights Co. USA.
- Ghobadi, K. (2015). Dissertation submitted to the University of Exeter for the degree of Doctor of Philosophy in Kurdish Studies. *Subjectivity in Contemporary Kurdish Novels: Recasting Kurdish Society*. Available as a library copy and posted on academia.edu.
- Kliger, I. (2010). “Shapes of History and the Enigmatic Hero in Dostoevsky: The Case of Crime and Punishment.” *Comparative Literature* 62:3. University of Oregon. DOI: 10.1215/00104124-2010-012.
- Pollard, Edward B. (1898). “The Prophet as a Poet.” *The Biblical World* 12 (5): 327-332. University of Chicago Press. <https://www.jstor.org/stable/3136580>
- Saleh, W. A. (2021). “Death and Dying in the Qur’an.” *Troubling Topics, Sacred Texts: Readings in Hebrew Bible, New Testament, and Qur’an*, edited by Roberta Sterman Sabbath. Berlin/Boston: Walter de Gruyter: 345-355. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110650617-020>
- Warnes, C., Kim, Anderson S. (2020). *Magical Realism and Literature*. Cambridge University Press.

Other sources:

Qur’ān: Tanzīl min Rabi-l-‘Ālamīn. Diyarbakir Turkey: Great Mosque, 2018.

Web resources:

Psychological Realism in Crime and Punishment (Manual).

<https://www.ipl.org/essay/Psychological-Realism-In-Crime-And-Punishment-PCCQSC6SQU>

Quranic text: https://ar.wikisource.org/wiki/القرآن_الكريم/النص_المشكول

Ethnicity and Identities in Iran: Progress and Equality

*Kameel AHMADY*¹

Received: July 25, 2022

Reviewed: July 29, 2022

Accepted: Aug 06, 2022

Abstract

With worldwide progress, development and diversification come tensions between individual, local, national, and global identities, and the fight for equality and justice and opposition to discrimination. Iran is no different, but little has been written about the historical, current, and future identities of Iran's ethnic groups. This study looks at the Azeris, Kurds, Arabs, and Baloch alongside the Persian ethnic identity, which is predominant in modern Iran and which many claim is upheld politically and socially as the ideal for a future, collective Iranian ethnic identity, promoting discrimination against different ethnic identities. This theory is grounded by conducting and analysing in-depth questionnaires across 13 Iranian provinces in relation to religious, local, and national identities; inter-ethnic cultural borders; hindrances to progressive movements; the purging of certain ethnic cultures; and possible steps to resolve crises. Some data has been extracted from the author's recently published book, *From Border to Border: Comprehensive research study on identity and ethnicity in Iran*. This data presents practical steps to achieving stable, equitable and sustainable cultural, social, economic, legal, and political conditions in Iran, based on the results of questionnaires. Taken into consideration is the realization of economic, socio-cultural, and political justice and indiscriminate social welfare, promoting interethnic solidarity and justice in the media, separating the legal and political systems from religious and ethno-centric thought in acknowledgement of the diversity of religious identities in Iran, and implementing the pending articles of the Constitution.

Keywords: Iran, ethnic claims, Iranian national identity, Persian, Azeri, Kurd, Arab, Baloch, development, justice, minority

¹ Social Anthropologist, University of Kent, MA in social Anthropology, UK, e-mail: kameel.ahmady@gmail.com,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5467-966X>

Recommended citation:

Ahmady, K. (2022). Ethnicity and Identities in Iran: Progress and Equality. *International Journal of Kurdish Studies* 8 (2), 238-272, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1148638>

Introduction

When governments fail to ensure that progress and development are nation-wide and that justice is applied equally to all people groups, tensions will arise, especially as globalisation brings about immense changes to individual, local, national, and global identities. As the population of the planet diversifies, ethnic and national identities diverge and converge, causing tensions and conflicts when certain identities are favoured or discriminated against.

Since the 1979 Revolution, Iran has struggled to solidify a national identity while respecting and honouring the distinctions between the different ethnic identities within its borders. There is a push and pull between modern globalisation processes (including the awareness of the very concept of identity as diffused by the media, as well as the breaking of taboos in relation to gender identity and sexual orientation) and traditional identities (associated with ethnicity, religion, and nationality).

Presently, there is a greater push for a collective national identity. Much of the discourse is centred on the dominant Persian identity, which many feel is being upheld politically and socially as an ideal, to the exclusion of other ethnic identities such as those that were the subject of the research discussed in this article, namely, the Azeris, Kurds, Arabs and Baloch. The discourse is currently justified as an attempt to maintain national unity and the security and political integrity of the country. However, this approach has led to wider gaps between ethnic groups, and between those groups and the Government, as well as to the emergence of identity-seeking political movements and groups.

Accordingly, research focusing on the five abovementioned major Iranian identities addresses different aspects of the issue by applying qualitative and hybrid methods to a study of the elite and the public from various ethnic groups. Moreover, the cultural mosaic in Iranian society, along with the constant, ever-increasing significance of ethnic communities in the development and enhancement of social integrity, has highlighted the concern for the basic notions in this research—

justice and development. This is closely connected to the quality of the collective identities of Iranian ethnic groups and the underlying reasons for their existence.

The spirit dominating contemporary human societies demands democracy and development. This is more prominently observed in multicultural societies where emphasis has been made on interethnic issues and relations between participating social groups and governments.

Research Scope

A branch of the Aryan ethnic group that immigrated towards Iran, originally from Southern Russia, gradually entered the Iranian plateau in the late second and early first millennia BC (Sanie Ejlal, 2005, p. 55). Ever since then, the plateau has frequently been invaded by various ethnic groups. A number of nationalist thinkers² have blamed Arabs for destruction brought about in Iran upon their invasion (Bigdelo, 2001). According to some researchers and historians, however, components of Iranian identity were so culturally powerful that they have remained alive and dynamic despite the domestic diversity and multiplicity of new identities and cultures and invasions by foreign identities. Iranian identity still involves diversity and multiplicity from its variety of constituent discourses. The present identity conditions in modern Iran have been compared, appropriately, with pieces of cloth of various colours sewn together (Shayegan, 2005).

The historical notion of Iranian identity took shape during the ethnic, political, and religious movements in the Sassanid Era, persisted (with ups and downs) through the Islamic Era, was reborn in the Safavid Era, and was manifested as the national identity of Iran in the modern era (Ashraf, 1999). It can be said to have been influenced, to date, by three areas of civilisation: Iranian, Islamic and Western (Kachooyan, 2008).

Different ethnic groups, including the Lur, the Baloch, the Turkmen, Azeris, Arabs, Kurds and Persians, live in Iran today, most of whom arguably reside in regions near the borders, culturally linked to groups in the neighbouring countries. This has turned Iran into a heterogeneous country in terms of social structure, where different ethnic, racial, linguistic, and religious identities live, and similar groups reside across country borders, sometimes turning those borders into wells of crisis. These groups, including Arabs and Kurds in Iraq, Azeris in the Republic of Azerbaijan, and the Baloch in Pakistan, can be considered sources of conflict and crisis (Fuller, 1993).

² Such as Akhundzade, Mirza Aqa Khan Kermani, Sadegh Hedayat and Malek al-Sho'ara Bahar.

Despite the status of Persian as the official language, each Iranian collective identity has its own language(s), dialect(s) and accent(s). There also exist various religions and religious branches among the ethnic groups, yet they have similarities in other aspects, as well as being Shia, which is the official religion (Yusofi, 2001, p. 17).³

On that basis, legislators have included articles in the Constitution to acknowledge cultural differences and to facilitate constant intercultural life. For instance, Article 15 of the Constitution⁴ asserts that local and ethnic languages may be used besides Persian, and Articles 7 and 64–160 directly or indirectly address ethnic groups' and minorities' rights. Moreover, mentions have been made in Articles 24 and 26 of the freedom to establish 'parties' and 'societies', and the freedom of publications and the press.

The social groups in Iran have, throughout history, usually lived next to each other in peace and with little conflict. However, conflicts have appeared between them following the emergence of nation-states and the expansion of identity-seeking movements around the world, on the one hand, and the increase of ethnic marginalisation and discrimination by dominant groups, on the other.

This research investigates five collective identities: Persians, Azeris, Kurds, Arabs, and the Baloch.

Baloch

The Baloch reside in south-eastern Iran and have Aryan roots. As the competition between England and Russia intensified, they adopted settlements in different countries including Iran, India, Pakistan and Afghanistan⁵ (Abdollahi & Hosseinbor, 2002, p. 104).

Relations between the Baloch and central governments have always been accompanied by conflict. In fact, the adopted policies have marginalised this group. A source of conflict is their cultural similarity to the residents of the neighbouring country, which has caused them, for example, to prefer foreign television channels to domestic ones. This has also enhanced an ethnic

³ The following articles of the Constitution can be referred to in that regard: 1, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 12, 13, 15, 16, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 37 and 38.

⁴ 'The Official Language and script of Iran, the lingua franca of its people, is Persian. Official documents, correspondence, and texts, as well as textbooks, must be in this language and script. However, the use of regional and tribal languages in the press and mass media, as well as for teaching of their literature in schools, is allowed in addition to Persian.'

⁵ More than 1.3 million Iranian Baloch live in Sistan and Baluchistan and other Iranian provinces today.

identity (rather than a national identity) and a sense of belonging to a collective identity beyond borders, leading to the potential to seek autonomy (Mozafari, 2012).

Since Balochi is spoken in different countries, there has always been little consensus among linguists on its classification; hence there are multiple proposals in that regard. Some, for instance, have discussed 'Northern and Southern Balochi', while others have identified 'Eastern and Western Balochi'. Some recent views classify the language into three groups: Eastern, Western and Southern. Ignoring these somewhat complicated divisions, the most important – in fact, the best-known – version of Balochi is Rakhshani, which has one of the largest numbers of speakers, in Iran, Pakistan, Afghanistan and Turkmenistan (Tameh, 2017).

All the Muslim Baloch belong either to the Hanafi Sunni majority or to the Twelver Shia minority, and there is no other sect or branch among them. Some of the characteristics that distinguish the Baloch from other ethnic groups are discussed below. Clothing made with a particular embroidery technique known as *suzanduzi* is a very popular cultural work and artistic product by Baloch women.

Azeri

Living in areas neighbouring the Republic of Azerbaijan, Azeris have the same linguistic origin as the Turks. The ambition to unite the Republic and Iranian Azerbaijan and to integrate the territories on the two sides of the Aras River has been a commonly found dream of pan-Turkism since the Soviet era. Most Azeri speakers reside in south-western Iran (in East and West Azerbaijan, Ardabil, Zanjan and Qazvin Provinces) and there are, of course, speakers of Khorasani Turkic in Iran. Most of the Iranian Azeri are Shia Muslims, but there is also a group of them known as Ahle Haqq.

While adhering to national and religious rites, Azeris have preserved their own customs in many areas of culture, and the rituals common among them have gained national popularity in some cases. The mourning processions of the Great Hussainiya of Zanjan, Tabriz, Urmia and Ardabil are among the best-known, and the group is found mourning the Islamic Prophet's family in the month of Muharram. They also commonly practise rituals such as *tashtgozari*, *ta'zieh*, Shah Hussain *guyan*, chest-beating and self-flagellation, where lamentation is carried out in Azeri. The mourning rituals held at Tabriz Historical Bazaar have also been registered nationally. Moreover,

Azerbaijani music is considered to be an important part of this people's cultural identity, Azerbaijani artists have presented unique, creative music, and those who sing their own poems in Azeri are known as the *Ashiq*. To describe Azerbaijan and its heroes, they sing beautiful poetry accompanied by Azerbaijani music in celebrations and mourning ceremonies, thereby appealing to many people. Traditional Azerbaijani clothing is a particular symbol of Azeris, which has come into existence following long cultural, religious, and other processes.

Persian (Persian/Farsi Speakers)

The Persians are Iran's largest ethnic group. They mainly reside in central cities. They are politically dominant; that is, they have gained control over the other ethnic groups as a result of elements of their identity, including their language (Persian) and religion (Shia). Most Persian speakers in Iran are Twelver Shia Muslims, but there are also Persian-speaking Sunni Muslims residing in certain regions near the borders.

Persians live mainly in large Iranian cities, and culturally dominate areas far beyond Iran. Persian is an Indo-European language spoken in Iran, Afghanistan, Tajikistan and Uzbekistan. In fact, it is the official language of Iran and Tajikistan and one of the two official languages of Afghanistan (alongside Pashto). It has also been the official language of India (before the English colonisation).

Kurd

Following Arabs, Persians, and the Turkic peoples, the Kurds are the fourth-largest ethnic block in the Middle East (Olson, 2002, p. 6). They mainly reside in regions close to the borders of four countries: Iran, Iraq, Syria and Turkey (Babayiğit & Dilbaz, 2015; Babayiğit, 2020; Babayiğit, 2021).

Kurdish is a sub-branch of the Indo-European family of languages (Babayiğit & Tanrikulu, 2021), related to Ossetian, Dari, Persian, Tajiki, Tati and Talysh; ancient languages such as Avestan, Sogdian, Khwarezmian and Scythian; and many others (Diakonoff, 2004, p. 439). It is an Iranian language belonging to the North-Western or South-Western family groups (Bruinessen, 1991, p. 35). As all languages have variety dialects. The Northern Kurdish (Kurmanji); Central Kurdish, Southern Kurdish, Gorani and Zaza varieties can be seen within the geographic range (Karacan & Babayiğit, 2017; Karacan & Kaya, 2015).

According to Vali (2018), Kurdish identity is manifested in the differences between it and what defines other dominant identities. It is signified without signifiers, and is present by being absent. Vali regards this identity to be a kind of subjectivity without the requirements for representation/signification in history and politics. There are both Shia and Sunni Muslims among the Kurdish people. If Iranian Kurdish settlements were partitioned into two religious sections, most of the Sunni Kurds could be said to reside in the northern half. There is, of course, another group of Kurds, known as the Yarsani (Kaka'i/Ahle Haqq), who mostly live in certain cities and villages in Kermanshah Province.

Kurds adhere to the practice of national and religious rituals. They celebrate *Nowruz* with utmost glory, and highly value religious customs and feasts such as *Eid al-Adha*, *Eid al-Fitr* and, particularly, the Islamic Prophet's birthday. In some regions, food is made and distributed for free in celebration of religious feasts, including a particular type of soup-like dish known as *âsh*. There are also ceremonies involving *daf*-playing, prayers and particular utterances made by the dervish or in praise of the Islamic Prophet in celebration of his birthday.

In Kurdish settlements, various types of Kurdish clothing can be observed, each in a unique and beautiful form, slightly different from the others. Traditional Kurdish men's and women's clothing includes headwear and footwear as well as ordinary clothes. The designs and applications of each of these components varies by season, type of occupation, lifestyle and ceremony. Although different types of clothing are common in different parts of Kurdistan, such as Hawraman, Saqqez, Baneh, Gogulawa, Gerrus, Sanandaj, Mariwan and Mahabad, they are all the same in that they cover the entire body.

Arab

The Arabic-speaking community is scattered over a vast territory in Asia and Africa, including southern and south-western Iran and parts of Khuzestan Province (Amirahmadi, 1998, p. 32). It should be noted that Iranian Arabs, like Turks, share a common religion, and this undermines the transnational ethnic identity.

The Arabs residing in Iran mostly speak Khuzestani Arabic, a dialect of Mesopotamia Arabic. They are scattered over four provinces, including Khuzestan, Hormozgan, Bushehr and the southern parts of Ilam, but the majority live in Khuzestan and are mostly Twelver Shia Muslims. Of course, there

is also a Sunni Arab minority in Iran, which makes up a very low percentage of the Arab population.

Like any other Iranian people, the Arabs in Khuzestan have their own culture. Following the Arabs in the neighbouring countries, they find *Eid al-Fitr* to be of much greater significance in their public culture. It is celebrated with a large number of norms, behaviours and customs. A tradition common among the Khuzestani Arabs is the *Gargee'an* ceremony, held in Ahvaz on the 15th of Ramadan every year. Another highly important ritual commonly practised by the Arabs is the coffee-drinking ceremony involving pots known as *dallah*, which is held with a great deal of formality.

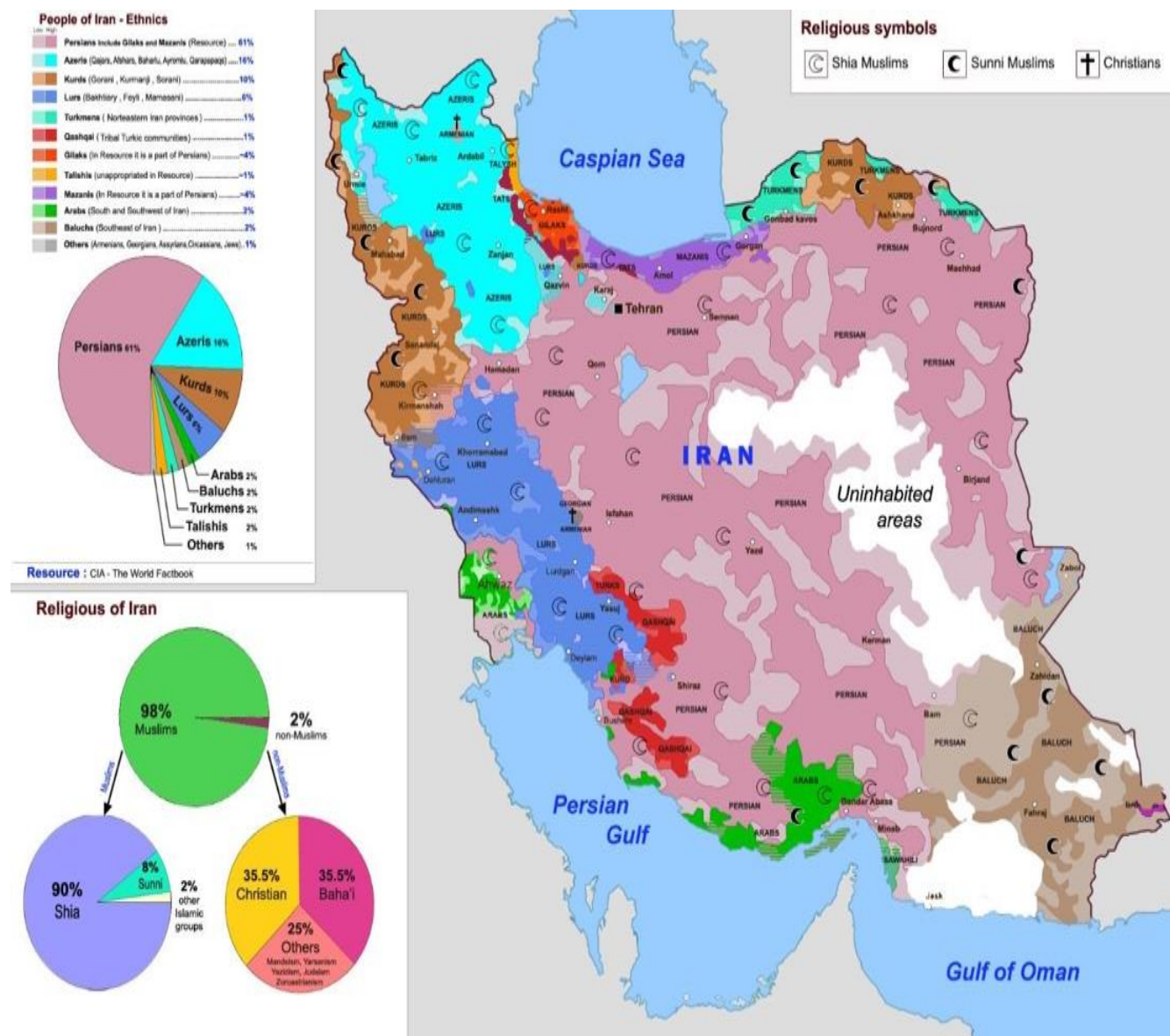

Figure 1. Distribution of ethnic groups and religions in Iran

Data available on the ethnic groups in Iran are insufficiently transparent. For instance, their true populations are inaccessible in censuses, and the Statistical Centre of Iran has simply publicised the provincial populations and features (Table 1).

Province	Capital	2006 Population	2011 Population	2016 Population
Tehran	Tehran	11228625	12183391	13267637
Razavi Khorasan	Mashhad	5515980	5994402	6434501
Isfahan	Isfahan	2399327	4879312	5120850
Fars	Shiraz	4220721	4596658	4851274
Khuzestan	Ahvaz	4192598	4531720	4710509
East Azerbaijan	Tabriz	3527267	3724620	3909652
Mazandaran	Sari	2893087	3073943	3283682
West Azerbaijan	Urmia	2831779	3080576	3265219
Kerman	Kerman	2584834	2938988	3164718
Sistan and Baluchistan	Zahedan	2349049	2534327	2775014
Alborz	Karaj	2053233	2412513	2712400
Gilan	Rasht	2381063	2480874	2530696
Kermanshah	Kermanshah	1842457	1945227	1952434
Golestan	Gorgan	1593055	1777014	1868619
Kurdistan	Sanandaj	1416334	1493645	1603011

Table 1. Populations of some the Iranian provinces based on the 2006, 2011, and 2016 censuses**Aims and Significance of the Research**

Iranian society has long been based upon multi-ethnic, multi-identity life. Some experts argue that any generalising explanation of a multi-ethnic society will be inadequate if it disregards the ethnicity factor. Given the ever-increasing importance of ethnic communities in the formation and enhancement of social consensus, scientific investigation of ethnic groups has received greater attention than before. Along the same lines, many experts maintain that national integrity and identity are rooted in ethnic communities and very old ethnic emotions, as primitive nationalism. Ethnic integrity and identity consensus in a multi-ethnic, multicultural society can bring about peace and fill in ethnic gaps.

The main problem here, which makes this investigation significant, involves describing and explaining Iranian ethnic groups' collective identity.

The efficiency of present-day governments depends on their capabilities of providing development. In societies with multiple identities, the notion of interethnic justice, as well as development, is of great significance, and this is what the present research is focused on. Thus, the formation and extension of a comprehensive understanding of other ethnicities and identities contributes to social solidarity and national integrity. This contrasts the variety of distinctions made between identities and invites civil society, the open minded, identity and cultural activists, and all who care about peace onto a dynamic field and attempts to enhance the multiplicity of cultures rather than eliminate them.

The identity of an individual or a group requires another identity to be distinct from. In that case, identity results from distinction, while distinction and its denotation are artificial, just as identity itself is. Therefore, it is the other identity that is there in the first place and is responsible for formation or development (Grossberg, 1996, p. 93–96).

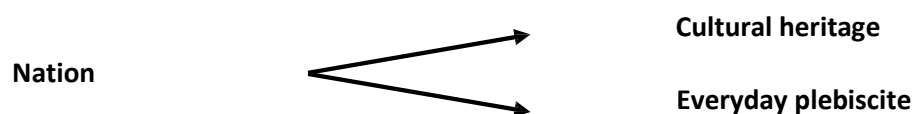
In this research, 'identity' has been employed to mean an awareness of who an individual is and of their social belongings, which assumes an external, collective aspect and may turn into a basis for socio-political relations and actions (Jenkins, 2014, p. 6–20), but is realised mainly through comparison and differentiation between the in-group and the out-group (Brown, 1996, p. 9).

Given the trend in societies toward systems of participative management and the considerations required for observing citizenship principles and establishing civic institutions (Faulks, 2000, p. 197), it can be asserted that the significance of the transformation of societies into participative systems, observing the above principles, is highlighted for two reasons. Firstly, it indicates the individual's self-perception and others' perceptions thereof in society. Secondly, it results from the dynamic identity relationship between the state and the nation (Oldfield, 1990).

Ethnicity Versus Nationality

Ethnicity is a dynamic combination of a real or hypothetical common descent (common historical memory), a common ethnic awareness, symbolic elements, and political-territorial belongings within a social group on which ethnic experience is based (Ashcroft, Griffiths & Tiffin, 1998, p. 84). Anthony Smith enumerates the following components for ethnic identity: human population; common ancestors; historical memory; common culture; specific territory; and correlation and integration of interests.

The words *national* and *nationality* entered the lexicon of social science following the Industrial Revolution and the spread of nationalist feelings. National identity results from an identified unit of land and a state (military-political), characterised as follows by Ernest Renan.

Some scholars name two groups of elements as the components of a nation, i.e., objective elements (territorial) and subjective elements (mythical, memories, beliefs, and cultures) (Alamdari, 2004, pp. 27–30). Ahmad Ashraf also lists a number of factors in the formation of national identity (Ashraf, 1999, p. 139–140).

Giddens (2006, p. 41) expresses the conditions of present-day global and local identities as follows.

Type of identity	Level of Belonging	Time	Place	Effective factors	Place-space relationships
Local	Local	Pre-modernity	Place particularism	Local customs and traditions	Place-space coincidence

Global	Global	Post-modernity	Super-local	Thoughts resulting from modernity	Place-space separation
--------	--------	----------------	-------------	-----------------------------------	------------------------

Table 2. Types of identity according to Giddens

The relationships between levels of collective identity are controversial today against the attitude of ethnic particularism, and media manifestations have turned them into routine facts (Hall, 1997, p. 2002).

Numerous studies have verified the claim that negative images from ethnic groups promote discriminative attitudes, stereotypes and myths of distinction and superiority (see, for instance, Entman & Rojecki, 2000; Graves, 1999). The major alternative for meaning (identity) construction in society involves cultural communities, with religious, national or regional bases, perhaps leading ethnicity to be influenced by religion, nationality and locality (Castells, 2010, p. 87).

Investigation of ethnicity and ethnic relations has not appealed to classic theoreticians, and no explicit concern for these relations can be found in the thoughts of sociologists such as Karl Marx, Émile Durkheim, Max Weber, and Georg Simmel.

Three competitive theoretical perspectives on the formation of ethnic and national identity are discussed below.

Firmly associated with Anthony Smith, the first approach, known as *primordialism*, sees national identity as a natural phenomenon and regards nations as having ethnic cores (Barrington, 2006, p. 13). According to primordialists, evolutionary psychology demonstrates man's successful accordance with the conditions that have taken shape during the prehistoric period (Kaufmann, 2015, p. 194). A fixed cultural formation is assumed there, which has been established by ethnic activists, enabling constant sense-making for generations.

Instrumentalism is the second approach, based on which ethnicity is a resource that is used by the elite to define group identities, regulate group membership and boundaries for making claims to it, and extracting resources (Brown & Langer, 2010, p. 413).

The last approach is *constructivism*. Unlike primordialism, constructivism is focused on processes that help ethnic groups to emerge. It contains elements of both the primordialist and the instrumentalist approaches (Brown & Langer, 2010, p. 413). Constructivism argues that national identity is a social construction, like other group identities, including those listed by primordialists as indicators of national identity.

Issues that have been addressed in regard to ethnic groups include political ethnocentrism (Motyl, 2000), ethnic identity-seeking, ethnicity politicisation with respect to internal colonialism, the cultural division of labour (Hechter, 1975), and the role of communication in the development of ethnic awareness (Sidamami, 2000). Theoreticians such as Hans Kuhn and, more regularly,

Anthony Smith have analysed the role of the elite in nationalist movements, considering the extension of the government's control domain and greater tendency toward centralisation to be sources of the appropriate conditions for ideological mobility provided by 'scientific intellectuals'. John Viruili also regards nationalism as a particular, successful form of modern policy adopted by the elite to divest the dominant class of the power of government (Ahmadi, 2018).

Development

The diversity of theories about contemporary human, social and economic change allowed notions such as the quality of life, participative development and alternative development to enter the literature in the humanities, in which 'social development' can be used as a cover term of which social development is a qualitative and substantive inclusion.

Sen (1983, 2003) defines 'development' as the process of developing real freedom and regards it as the aim and means of freedom.

Michael Todaro (1987) considers development to be a multidimensional trend that requires fundamental changes in the social structure and public perception, and the structures of national institutions, acceleration of economic growth, reduction of inequality, and eradication of absolute poverty (Azkia, 2000).

According to Peter Donaldson, development involves fundamental political changes made in the social structure, orientations, and institutions for the complete realisation of society's objectives (Ghaffari & Niazi, 2007, p. 8).

Misera also emphasises the cultural aspects in his definition of development (Azkia & Ghaffari, 2010).

Bernstein argues that the objectives of development include the keenness to overcome malnutrition, poverty, and disease.

According to Eisenstadt, development involves activities to transform from nondemocratic to democratic governance.

Huntington maintains that the political development of a system increases as it switches from simplicity to complexity, from dependence to independence, from inflexibility to flexibility, and from multiplicity to unity (Ghavam, 2000, p. 86).

Thus, the neglected aspects of development are considered, and the conceptual quality that it involves is highlighted, on which basis progress, improvement and synonymous notions are taken into account and local culture is emphasised (Habermas, 2001; Bauman, 2001; Mahrooyan, 2006).

Furthermore, 'development' denotes decreases in inequality, poverty and unemployment and increases in participation and democracy, which require appropriate conditions and improvement in the quality of life.

Social Justice

It can be asserted that man's most important ideal throughout history is social justice. Injustice has brought about numerous inequalities and intensified wealth gaps and social problems. On that basis, different aspects of social justice have been investigated in the humanities, and several theories have been developed. These include liberalist, neoliberalist, socialist, communitarianist, and religious (Islamic, Christian, etc.) discourses, as summarised in the following discourse analysis by Akhtari and Zolfaghari (2017, p. 116–119).

When a *just* action is discussed, an action is meant that is *not unjust*. When justice is modified by the *social* attribute in *social* justice, methods should naturally be sought of establishing social laws and regulations that provide justice rather than lead to injustice. In other words, social justice denotes the observance of equality in legislation and law enforcement. That is, the law should provide all with equal means of progress and welfare. It is the government's responsibility to enforce and practise social justice. Therefore, the government should practise no discrimination against individuals and make it possible for them to make progress and acquire social welfare (Motahhari, 2004, p. 253). Variables effective on social justice include reduction of poverty and deprivation, supply of employment, supply of basic needs (such as accommodation, health and education), stabilisation of prices in accordance with payments, just distribution of income and wealth, establishment of security and discipline, observance of all people's rights, and provision of social security and welfare services.

The following aspects can be considered for social justice: equality, political participation, and economic, cultural, legal and distributive justice (Poursaeed and Zahiri, 2012, p. 61). Thus, the principles of social justice include: (1) the supply of the primary needs of all members of society; (2) the observance of everyone's rights for equal freedom; (3) the provision to everyone of equal access to economic opportunities; and (4) the establishment of economic inequality where the poorest classes can maximise their wealth (Hemmati, 2007).

John Rawls' Theory of Justice involves two key principles. The first concerns every individual's equal rights with respect to the broadest freedom available in a social institution or participation, and the second principle pertains to the exclusion of inequality, unless it eventually benefits all.

Results and Findings

The results of this research demonstrate that the notion of justice-orientated, development-based identity/ethnicity suggests the condition of a performance gap on the government's part. The results often find national consensus to be dependent on achievement of interethnic justice, aspects of which are examined below.

Ethnic Groups' Local Economies

Iranians long made their livings through pastoralism and agriculture, until trade and commerce began to thrive in Iranian cities along the passage of the Silk Road through the country.

The central parts of Iran, where the Persians reside, contribute the most to the industrial sector.⁶

The agricultural sector involves high-return crops such as the pistachio and saffron commonly grown in Central Iran; that sector also, therefore, is a large share of the gross domestic product.

The economy of the Kurdish settlements of Iran is based on agriculture, pastoralism, and horticulture. Due to the settlements' location close to the borders, however, border trade (in its legal form) and occupation as *kolbars* (the illegal form) have gained popularity there.

The economy of the Azeri settlements is based on agriculture, pastoralism and factories and industries such as tractor manufacturing, the petrochemical industry, machinery manufacturing and the steel industry.

The settlements of the Arabs are characterised by communication opportunities and maritime boundaries, on which international commerce and trade and maritime transit have thrived in those parts, which include the port cities. Moreover, there are abundant oil resources in those areas.

In the Baluchistan region, equatorial and tropical fruits are grown, such as dates, bananas, citrus fruits, mangos, papayas, sapodillas, pistachios, and grapes. They each have their own particular markets. The nomads raise camels as an occupation, and alternate industries have also taken shape in some parts.

According to the data obtained in this research, the majority of the political claims made by Iranian ethnic groups concern the centralised economic policies that have led to the formation of core-periphery relations. A kind of objection has been made in the interviews to the economic and livelihood gaps arising from the core economic policies, as the periphery (Iranian ethnic groups) is believed to have an unjust share of the economy.

Identity (National–Religious) Justice

Although there are two aspects of Iranian identity, i.e. national and religious, the justice-orientated approach is focused on different ethnic groups' senses of belonging to the notion of 'nation' and the framework of Iranian national identity.

⁶ The industrial shares of the central parts belong to the provinces of Alborz (44%), Chaharmahal and Bakhtiari (39.6%), Isfahan (41.4%), Markazi (40.3%), Qom (43.4%), Tehran (37.3%) and Yazd (47.8%).

Religious orientations are not opposed to national issues. In case of a conflict, however, religious issues are more vulnerable than those pertaining to ethnicity and identity.

~ Javadi Hesar, Journalist and Political Activist

As shown in the following charts, the researcher has investigated the amount of interethnic communication in Iran. According to the interview results, 53.9% of the elite state that they frequently communicate with other ethnic groups, and 28.9% experience less communication. Among the general public, there has been a smaller amount of ethnic communication: 55.4% experience a lack of communication and 37.3% experience little.

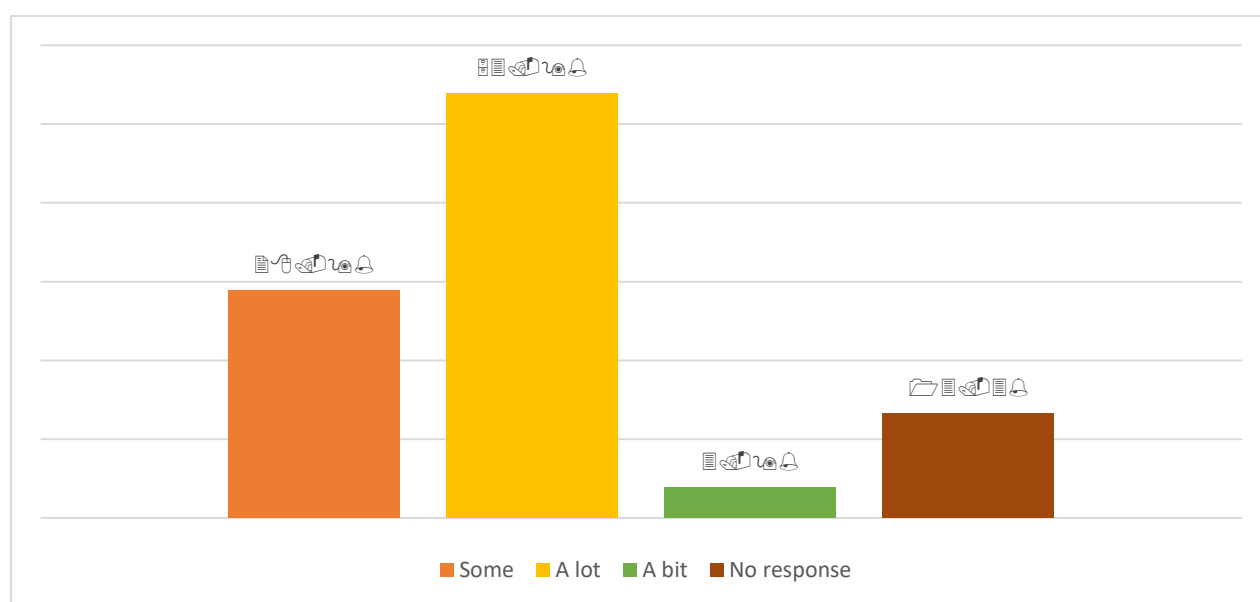

Chart 1: Interethnic communications – elite

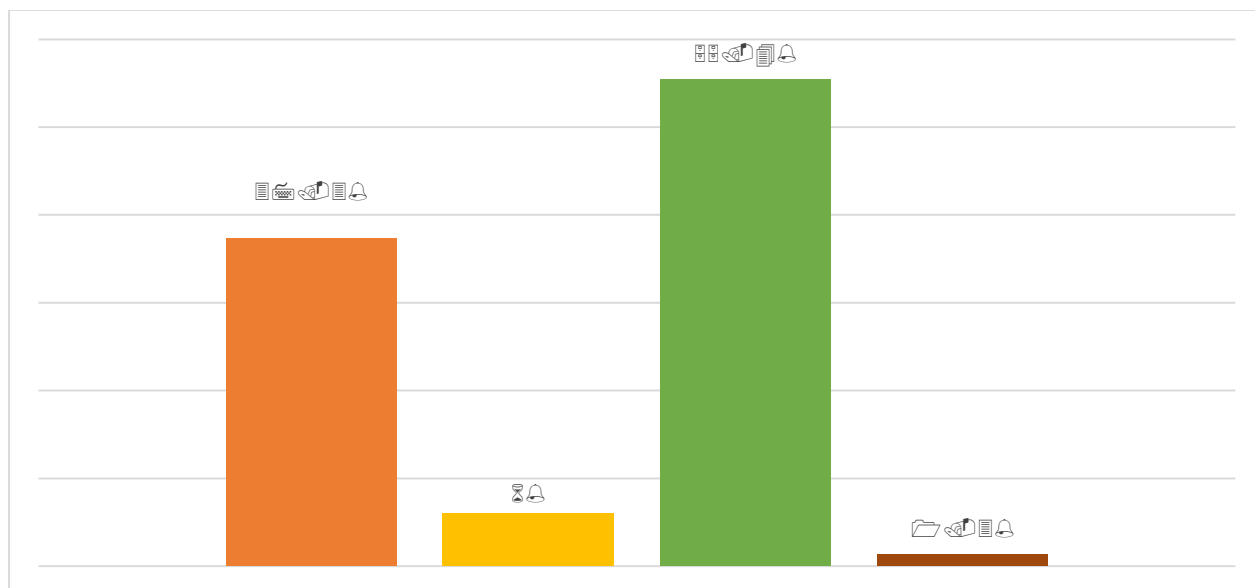

Chart 2: Interethnic communication – public

As noted by many of the participants, national identity has two basic aspects in Iran: the Iranian aspect and the spiritual (religious) aspect. According to an interviewee, ‘Both must be preserved, and if we have a kind of cultural self-destruction or cultural alienation after the revolution, it is because we have badly taught Islam to the child after the revolution and we have not taught Iranianness at all.’

Part of the research results concerns identity symbols. There are three groups of interethnic Iranian symbols that contribute to national integrity. Symbols such as *Nowruz*, *Chaharshanbe Suri*, *Mehregan* and *Yalda* are ancient. The second group is religious symbols, including *Eid al-Fitr*, *Eid al-Adha*, *Eid al-Ghadir*, the Islamic Prophet’s birthday, and the anniversaries of the Shia Imams’ martyrdom. The third group includes government symbols related to the Islamic Republic Era, as exemplified by the ten-day *Fajr* celebration, the anniversary of the Islamic Revolution, the 13th of Aban (3rd of November), Quds Day, and the flag and anthem of the Islamic Republic.

The data suggest that the ancient Iranian ceremonies, festivals and rituals (Cyrus’ birthday, the *Mehregan* and *Sadeh* feasts, etc.) and those of the non-Shia religions and Islamic branches need to be celebrated (this was emphasised by the interviewees). Thus, conducting these celebrations along the same lines as the Shia religious ceremonies (*Muharram*, *Safar*, *Sha’ban* feasts, etc.) could eliminate the conception that politics is ideological or that the religious (Shia) view is dominant and can remove the religious minorities from society.

Charts 3 and 4 show the religious gap from the perspectives of the participants (i.e. how many participants feel that there is religious discrimination in Iran). Respondents are categorised as the ‘elite’ and as the ‘general public’.

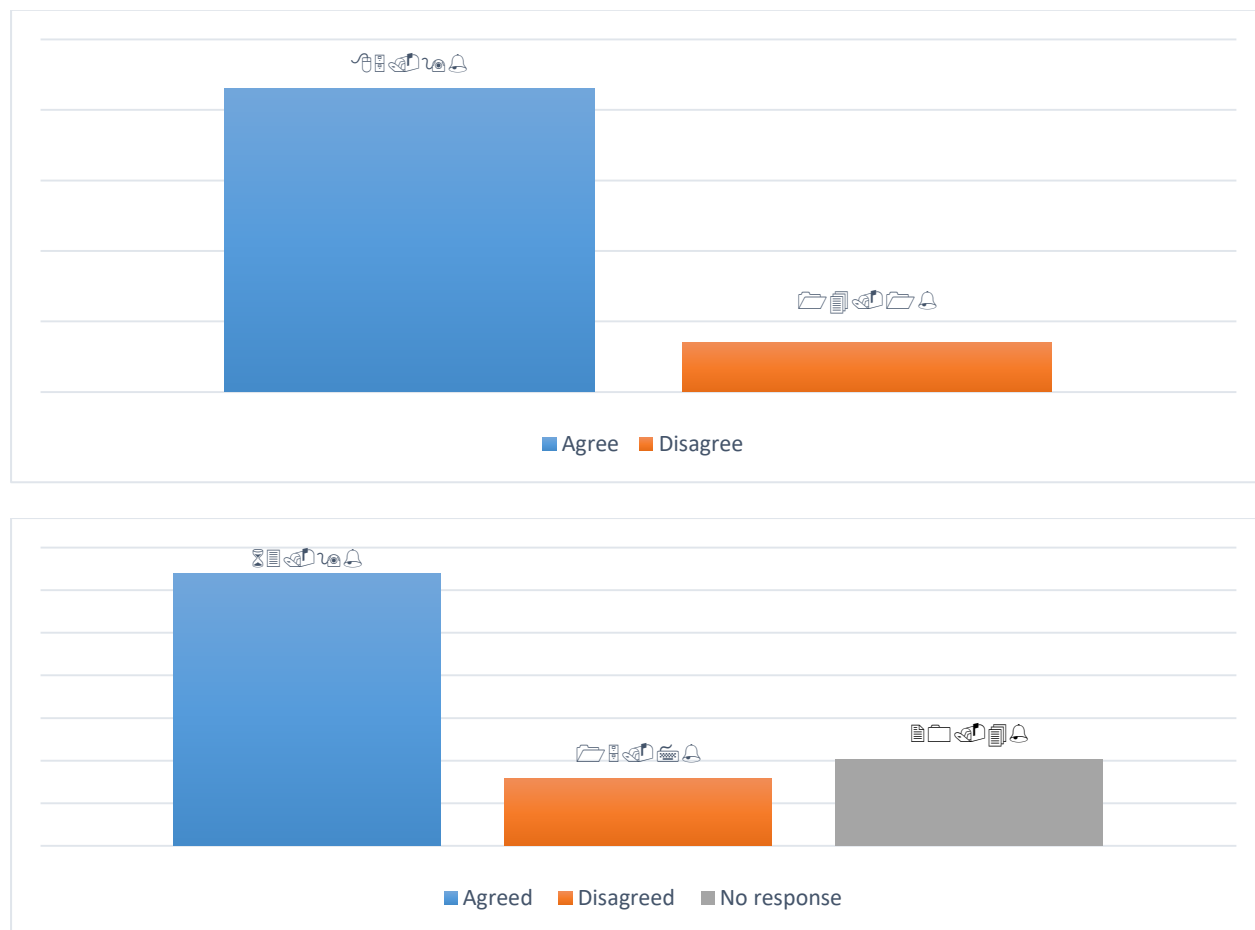
Charts 3 and 4: Religious Gap and Discrimination – elite (top) and public (bottom)

Cultural Aspects of Interethnic Justice

According to the research findings, Persian-speakers typically adopt global and super-local attitudes to define their identities and have reconstructed and even changed most of their conventional characteristics, while the other ethnic groups under investigation, i.e. the Kurds, Azeris, Baloch and Arabs, exhibit lesser acceptance in that regard.

The interviewees from the ethnic groups other than Persian have argued that the Iranian central governments following the Constitutional Revolution have not adopted a just approach to the issue of ethnic mother tongues, causing the deprivation of education in the mother tongue by recognising Persian as the official language.

On that basis, in Charts 5 (elite) and 6 (public), 85.9% of the elite and 63.9% of the general public who participated in the study argue that education in the mother tongue is a legitimate, legal right. On the other hand, 14.1% of the elite and 15.7% of the general public disagree on its legitimization.

Charts 5 and 6: Legitimacy of learning in the mother tongue – elite (top) and public (bottom)

However, if a variety of ethnic groups and religious minorities reside in the most important, strategic parts of a country and those close to the borders, and if people with the same social and cultural backgrounds are located across the borders, without national governance and influence any external issue or crisis will easily spread into the country due to communication and connection between those groups, dramatically reducing the Government's capability of monitoring the region. The results obtained from this research also demonstrate that ethnic groups have a constant view of the borders and the same ethnic groups across them.

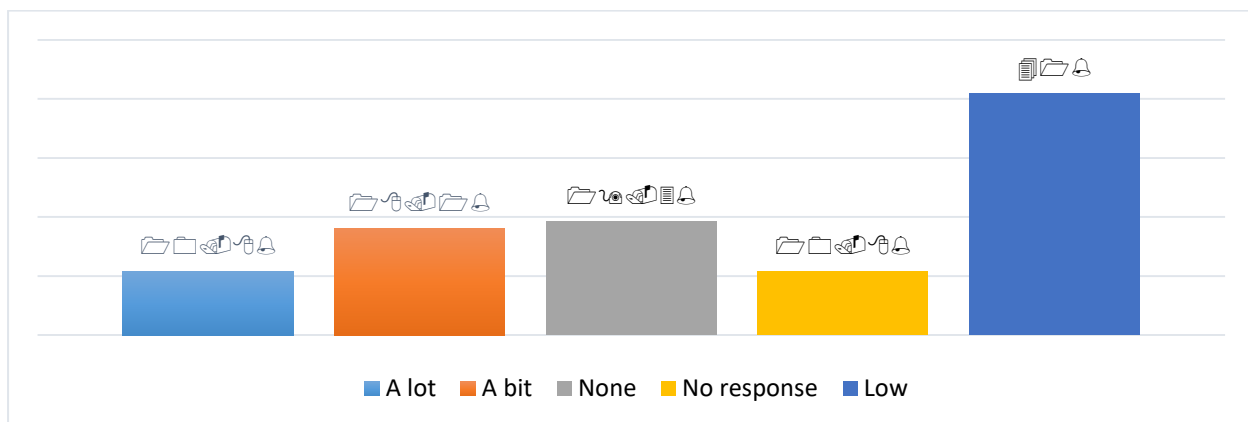
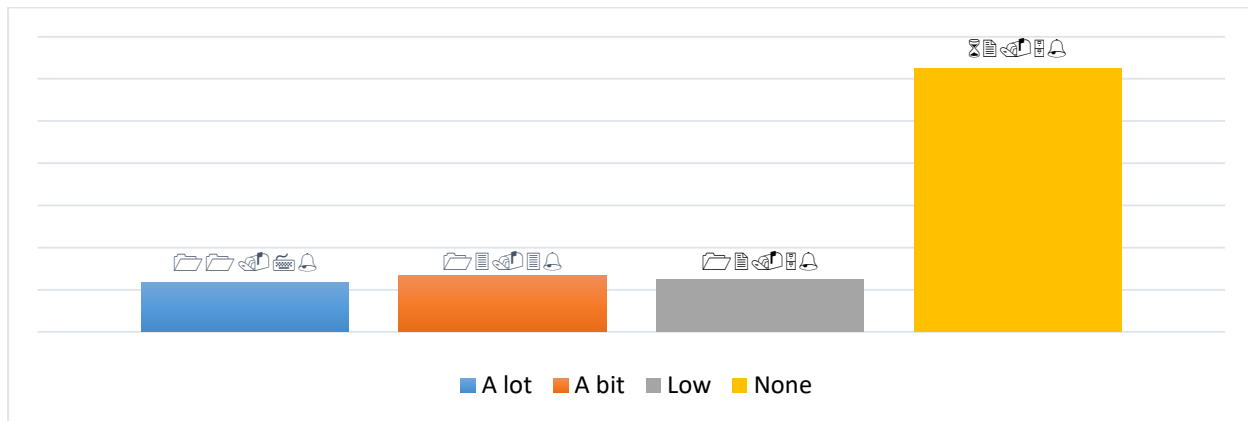
Iranian rulers' coercive, suppressive approach to confrontation of the ethnic groups' identity-seeking movements has always caused social rebellion. On the basis of the above, it would make sense for rulers to consider the identity groups' claims, which naturally rise up from the heart of society, at the end of a protestant process and to resolve many of the claims through negotiation and interaction. This could be the key to national consensus and integrity, if practised.

Media Justice

The reality of the national media is activity in line with cultural monopoly, which is why they can be referred to as ‘the media of governance’. The results obtained in this section indicate inappropriate relationships between the Government and the ethnic groups. One objection made by these groups, particularly by the Sunni community, the largest religious minority in the country, is the lack of religious centres in province capitals, especially in Tehran; however, media programmes have approved of the Government’s performance in that regard.

An analysis of the contents of media programmes from the interviewees’ perspectives indicates ethnic groups’ overt and covert dissatisfaction with the performance of the media active in the country. According to the participants, the domestic audiovisual media are directed towards the assimilation of Iranian ethnic groups, while the Persian respondents exhibit somewhat greater satisfaction with the performance of the Islamic Republic of Iran Broadcasting. Of course, the interviewees also argue that the provincial audiovisual channels do not perform better than the national broadcasting.

Charts 7 (elite) and 8 (public) show levels of satisfaction with the provincial and national channel programmes of the Islamic Republic of Iran Broadcasting.

Charts 7 and 8: Satisfaction with radio and television – elite (top) and public (bottom)

In the conditions of censorship and control of the media, the audience definitely functions as a group of activists, seeking an alternative by searching for media with similar orientations. This has been confirmed by the results obtained from the interviews with the different ethnic groups.

Exclusion of Cultures

Under conditions of ethnic and cultural diversity, it is the quality of management that determines whether it should be considered a threat or regarded as an opportunity. However, the interests of particular groups within governments and their inability to manage ethnic-cultural diversity usually direct matters towards exclusion.

Part of the data obtained from the research participants reveals a cultural monopoly of the Persian ethnic group, which has led to the deterioration of the rich Iranian culture and cultural diversity. This is severely imposed by the Azeris on the Kurds and other social groups in West Azerbaijan Province, to the extent that some participants in this study used the term ‘colonisation in colonisation’ to refer to it.

According to Dr As'ad Ardalan (a researcher, university instructor and social activist from Sanandaj), Reza Shah's policy in 1925 and 1937 caused signs to be installed in the schools of Kurdistan which said, ‘You have to speak in the Persian language.’ The cultural dominance of the Persians, along with the attenuation of other cultures, has officially continued since then. Thus, the policy was officially promoted in magazines, including *Iranshahr*, *Farhangestan*, and *Ayande*.⁷ In an article on religion and nationality, *Iranshahr* reads: ‘The issue of ethnicity is so serious that whenever an Iranian who has travelled abroad is asked about his nationality, he mentions his birthplace instead of the proud name of his country. We must eliminate local sects, local dialects, local dress, local customs, and local sensitivities.’

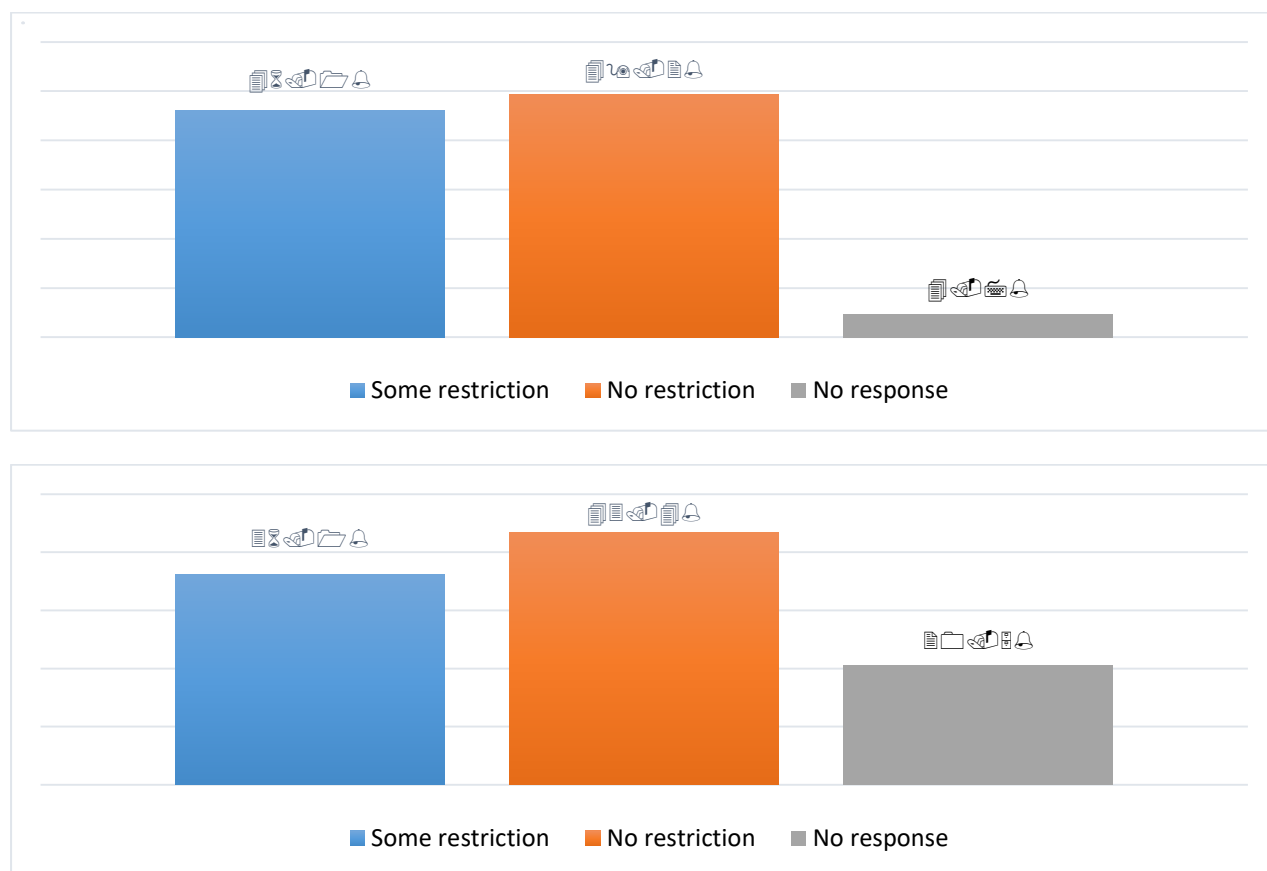
In 1928, parliament declared the Iranian ethnic groups' old costumes illegal and forced all men except registered clergy to wear Western clothes, including ‘Pahlavi hats’. Eight years later, these hats were replaced by European chapeaus. Reza Shah prescribed the latter hats not only to exclude ethnic identities, but also to interfere with the Islamic ritual of saying prayers, which requires the forehead to rest on the ground. He also changed the names of many cities.

⁷ www.fa.wikipedia.org

Since the 1979 Revolution, the article in the Constitution that grants ethnic groups the right to read and write in their mother tongues at all levels of education has never been practised as expected and desired by these groups, due to the relevant authorities' subjective behaviour.

A result of the present research in this area is that there have been three dominant issues over most of Iranian history: confrontation, exclusion, and ridicule of ethnic groups' cultural manifestations. A type of this exclusion is applied by the national media. For instance, radio and television programmes fail to reflect the above diversity and clearly represent one culture as more prominent and honourable. Another type of exclusion is revealed in the failure to allow ethnic and religious rituals. In fact, ethnic groups have been encouraged to imagine that there is an attempt to ridicule them culturally and prevent their cultural intergenerational continuity, and to value a specific culture instead and apply cultural assimilation for reasons such as easier management and incapability of intercultural acceptance.

Charts 9 and 10 show perspectives on the restrictions on ethnic and religious ceremonies.

Charts 9 and 10: Restrictions on ceremonies – elite (top) and public (bottom)

Many scholars and experts in social science maintain that the current conditions in the country are anomic. They discuss attenuations of social order and integrity (Abazari, 2014).

Reformist Abbas Abdi was first to seriously raise the problem of social collapse in Iranian society. Mahmoud Ahmadinejad⁸ and his associates are among others who have recently addressed the issue. They argue that collapse has already occurred in economic, social, political, cultural, environmental, and other fields. Activists in various fields find the current conditions unsuitable, which could pose a risk to the future of the country. The results obtained from the present study also confirm the existence of these crises.

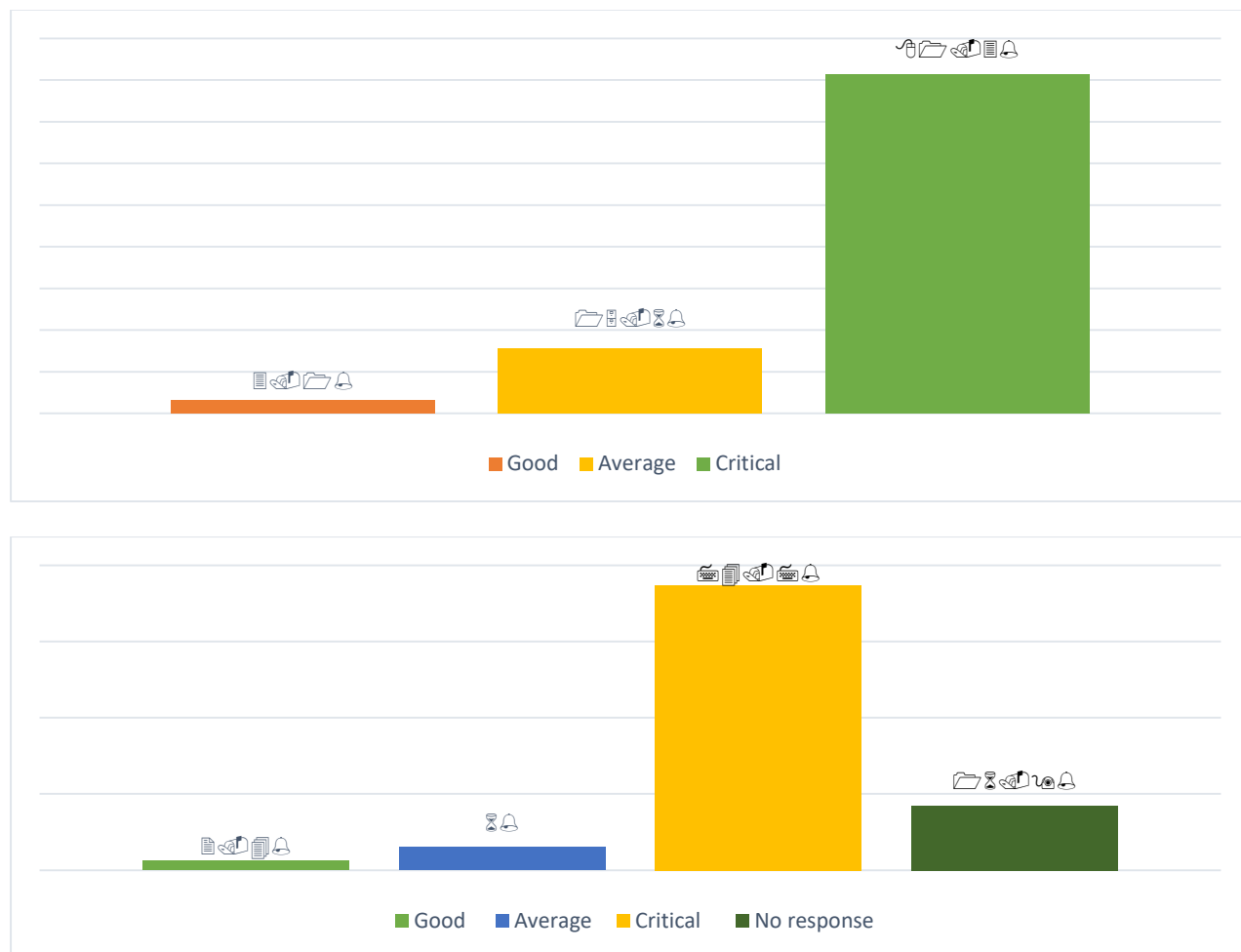
According to Dr Mehdi Feizi (a faculty member from Mashhad),

We have a series of crises and challenges and, in fact, super-challenges in the country that are ready to explode like time bombs. From banks to pension funds, the water crisis, unemployment, divorce, and more. Each of these is dangerous and becomes more dangerous when put together. It can be scary to blow up one or the other.

Since the Pahlavi Era, central governments have hardly been concerned with measures to earn public trust in such areas, and have adopted the simplest solution, such as confrontation and coercion. Committees have been dispatched in certain cases to regions such as Kurdistan, and there were negotiations soon after the Revolution with the Democratic Party of Iranian Kurdistan and popular Sunni figures such as the Central Sunni Council (Shams). However, such attempts failed due to the dominant centre-based, power-orientated, non-pluralist spirit, and the negotiators from the ethnic and religious groups were imprisoned or exiled in most cases.

Charts 11 and 12 show the political conditions of the country from the perspective of the elite and the general public.

⁸ Resalat Newspaper, Issue 9187, 8 April 2018.

Charts 11 and 12: Iran's political conditions – elite (top) and public (bottom)

It was found, based on the research data, that ethnic issues are the most complicated, and at the same time the most influential socio-political issues in Iran. Enhancement of ethnic identities and movements seems to be one of the most prominent manifestations of socio-political dynamism in Iran in the near future. The factors involved include wider gaps between national and ethnic identities; more serious social, dignity, economic, political and cultural claims; progressively more developed ethnic organisations, institutions, associations and centres; more severe extremist ethnocentric feelings among some of the elite, intellectuals and some political parties; more intense political alienation and separation of ethnic groups from the political system; and more explicit identity claims on opportunities for political expansion, such as national and local elections (Karimi Maleh, 2009, p. 23).

Conclusion

The major social issue related to the topic under investigation here is the socio-political gap that has caused justice-based claims to take shape among the ethnic and social groups in Iranian society. The changes in Iran's living and economic conditions, arising from the dominant ideology's management, can be regarded as a pivotal issue on which ethnic groups' other claims have been based. Furthermore, these conditions result from the type of management applied to the country's social capital, which has been confronted with decline for decades and from which other challenges have originated.

The following paradigm presents the (basic, intervening, and grounded) factors, phenomenal basis, strategic action, and consequences within a GT framework.

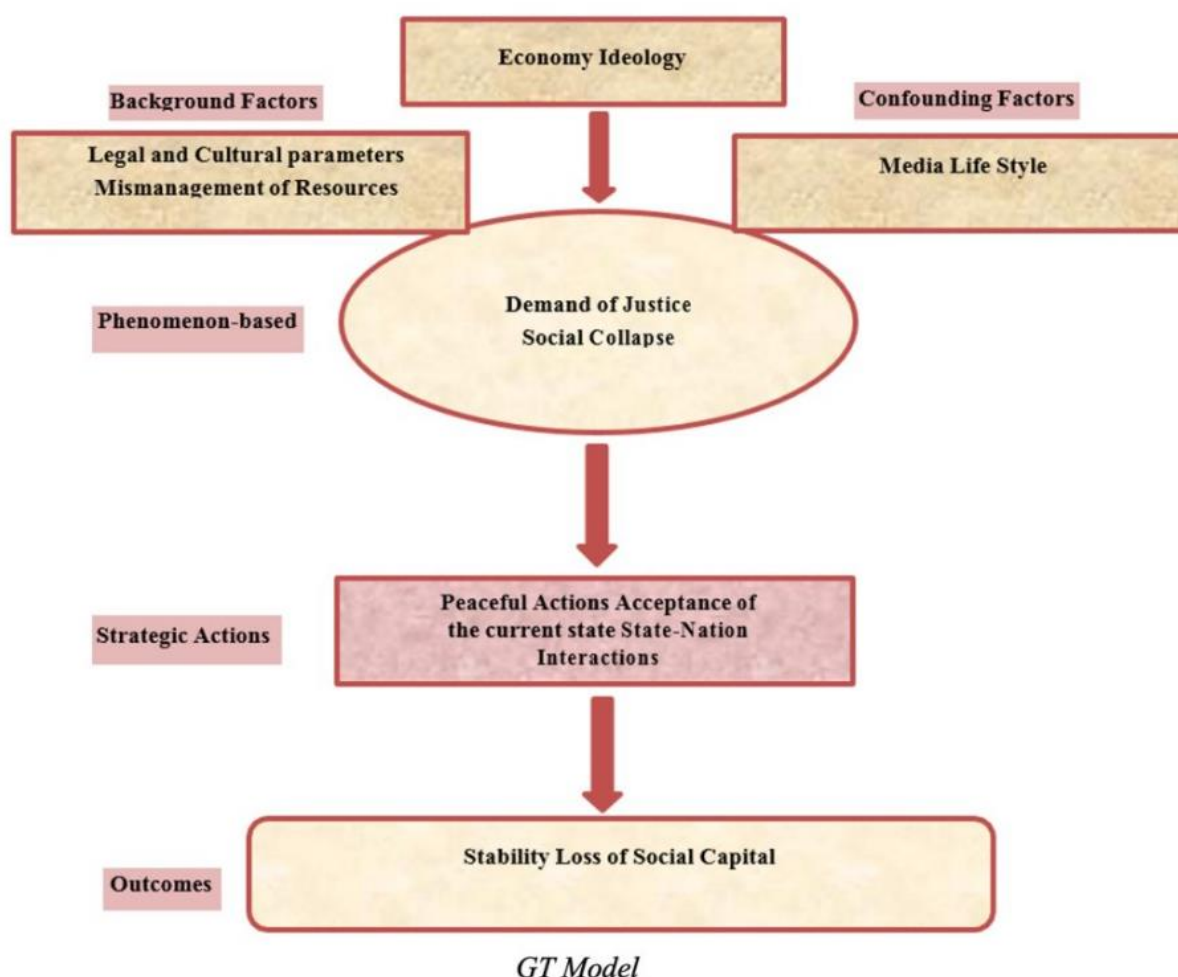

Figure 2: Conceptual model of the research (GT)

Given the above model, an unequal economy has taken shape based on the ethnic, centre-periphery and religious variables in Iranian society. This accounts for the conditions of development, which have realised most of the claims made by the ethnic groups under investigation in regard to the phenomenal orientation of the study. A major part of heavy industry, including steel and car companies, is located in Persian-speaking provinces such as Alborz, Isfahan, Markazi, and Semnan, to which the largest amounts of economic revenue belong.

The Azeri (particularly those residing in East Azerbaijan Province) are the second-most affluent ethnic group, following the Persians, in terms of gained economic revenue. Despite these conditions, Azeris are no more satisfied with the Government than the other groups. Their feelings of inequality have been expressed in two terms. Firstly, they compare their economic conditions to that of Persian-speakers, arguing that the Azeri-speaking provinces hold a very insignificant share compared to the central provinces, such as Isfahan, Semnan, Markazi, Qom, Alborz, and Tehran. The second point of this ethnic group's dissatisfaction with the Government is the belief in the concealed fact that most of the industries available in the region were established in the previous system of government.

In Iran's Kurdish settlements, from the cities in southern West Azerbaijan Province to Kurdistan, Kermanshah and Ilam, factories, workshops, and industrial towns have developed very little in the industrial sector. There is a high unemployment rate in the region in spite of the young, educated human resources, who have to immigrate to Persian-speaking provinces, Tehran in particular, to earn a living or to work at bricklaying workshops in East Azerbaijan Province and other regions. Moreover, occupation as a *kolbar* has spread dramatically in the absence of official employment in the region, involving even unemployed youngsters with high-level academic degrees.

The Iranian Arabs are scattered in the Khuzestan, Bushehr and Hormozgan provinces. International commerce and business have thrived in the region on the oil-richness of their settlements and the presence of important port cities in the south-west and south. Therefore, labour forces from other regions are admitted beside the local workforce. The occupations of the

non-Arabs there has caused feelings of inequality and dissatisfaction with the Government among the residents.

It can be concluded that feelings of inequality and dissatisfaction have taken shape among ethnic groups in the past, along with the assumption of the Government's role in an increase and persistence of these feelings, which heighten every day. The relevant research data suggest that the Baloch suffer the worst economic conditions and the severest dissatisfaction, and regard this mainly as a consequence of their dual ethnic-religious difference from the Government. Other reasons for the inequality and dissatisfaction include the underdevelopment of the industrial sector, drought and water scarcity, illiteracy and lack of education, little engagement in managerial occupations or provincial and national administrative positions—and remote, marginal geographic locations. The consequences include an increase in occupation as smugglers, social harm, religious and ethnic extremism, etc.

Two major scenarios have been presented for Iran in this study: social stability and social capital decline. If the current conditions persist, various aspects of social capital will decline leading to social, economic, political, and cultural collapse. In the second scenario, however, social stability will be achieved, and it can therefore be referred to as the favourable scenario, which depends on fundamental reforms in the economic, political, social, cultural, educational, medical, and other infrastructures and superstructures, in association with the country's governmental institutions and ethnic groups.

Upon acceptance of the current conditions, the inequality and dissatisfaction will persist, and the interethnic gaps will continue to expand. The wider social, ethnic, and religious gaps in this scenario will cause the social system to collapse and enmity and conflict to occur among the social groups. As a consequence, the younger generation will leave the country, particularly the elite, and the human-resource crisis will persist.

In the second scenario, that is, the favourable scenario for the future, Iran will be in a stable and sustainable cultural, social, economic, and political condition. According to the results obtained, the three years to come will make known the country's eventual future trend and will specify which of the above scenarios will be realised. Iran's overall prospects in favourable conditions can be shown as follows: Iran will be a country characterised by ethnic and religious diversity, from which national unity and solidarity originate. Political and cultural decisions will be made

so as to develop interethnic relationships based on national reconciliation. The political system will abandon the hierarchical social system and citizen-ranking in domestic policy-making by accepting ethnic identity as parallel to national identity. Moreover, national determination will take shape to fill the gaps and resolve the dominant discrimination.

To realise the above prospect, operating strategies have been formulated and proposed in various social, cultural, political, and legal fields, based on the results of the interviews with the research participants.

Suggestions and Practical Solutions

Under the present conditions, which foster feelings of interethnic discrimination and inequality, the enhancement of social trust and social capital in accordance with political loyalty to pluralist national integrity, favouring multiplicity, has taken precedence over any sort of planning. Moreover, where most human resources have been organised based on unspecialised criteria, and are unable to manage different crises, national integrity and ethnic solidarity have been reduced to theoretical mottos, void of social reality; continuous peaceful coexistence no longer makes sense, which implies that a more military-like atmosphere is dominating society, particularly the ethnic regions. Evidence suggests that this is being replaced by a spirit of applying rights, such as citizenship rights and the rights to social and economic security.

In this research, the following suggestions are made:

1. Realisation of Economic Justice

In the industrial sector, the industrial centralisation established in the central provinces can be reduced by founding relevant centres, such as firms and factories. In the next stage, comprehensive laws should be formulated, related to the prohibition of trafficking, smuggling (mountain porters) and social issues that are rooted in economic problems resulting from long-standing centralism, and the necessary enforcement guarantees should be enshrined in these laws.

In such conditions, there would be less efficient human resource and foreign currency leaving the country's economic market. Moreover, all Iranians could be employed, and their scientific and practical powers could be utilised.

2. Realisation of Sociocultural Justice

Today's research in various fields of science indicates the inefficiency of the dominant top-down, centralised policies and perspectives. The Government should contribute less to the management of many local affairs and leave it to the people themselves. This could be realised through independent parties and freedom of thought and action; otherwise, any activity is destined to be inefficient, like the local Islamic Councils, which have become weaker, more corrupt, and less efficient every day over five terms.

It is suggested that concern for meritocracy be enhanced; different social, cultural and political activities not be monitored as in a military setting; and local leaders and people should be provided freedom to manage their own cultural, social and religious affairs. Measures that can be taken for the realisation of social justice include founding centres and places of worship particular to the Sunni and each of the present religious branches in Tehran, as well as acknowledging and encouraging education in the mother tongue. These things meet the people's innate needs and provide them with mental-social health and peace. It would also allow the energy of the ethnic elite, local linguistic groups, artists, and other ethnic activists to contribute to national productivity and effort.

Another important issue involves gender discrimination at the governmental level, as well as at the heart of the society, which pertains largely to social norms and rules, apart from legal restrictions. Undoubtedly, movement toward balanced, sustainable development requires that the entire potential capacity available in society be utilised, and it would denote a reduction of the power of national human and non-human resources to neglect part of the population, that is, women. Many of the participants in the interviews have pointed out this issue. According to them, girls and women in Iranian society are affected by orientations arising from the abovementioned sexist attitudes towards equal competition between men and women in nationwide examinations, recruitment procedures and appointments for administrative positions (at the levels of ministry, province, and county).

The notion of a second-order (or lower order) citizen was among the topics discussed by the interviewees, used by people from ethnic group societies to express their feelings, and should be regarded as a warning to cultural policy-makers. The following solutions are emphasised in that regard: comprehensive development of deprived regions, with priority given to ethnic groups and

religious minorities; development of participatory planning through utilisation of ethnic groups' diverse cultural capacities; reduction of centralisation and redistribution of economic and social opportunities; bottom-up planning and reverse development, so that the distribution of resources starts at the border and leads to the centre; and reformation of the country's administrative system and managerial hierarchy through delegation of greater power to local managers.

3. Realisation of Political Justice

According to the research participants, Iranian political parties mainly emerge *en masse* for no longer than two weeks for elections and fade away once the procedure is completed. Since they are rooted in particular groups' or individuals' plans for possession of presidential or parliament seats and the like, there is no party in the ethnic regions expressing the people's ethnic claims. Perhaps the most significant reason for the isolation and withdrawal of Iranian parties is the dominant atmosphere, focused on security, monitoring and control, imposed by various institutions largely out of the control of the Government and the numerous filtering networks active in the country. The most important possible function of a party can be to express the claims of those with affiliated thoughts through democratic principles and the process of dialogue. When there is no such procedure in society, these strategies are replaced by strife and violence, and formation of such an atmosphere can jeopardise the legitimacy of the system.

The suggestions made in this research have been made by the participants. On that basis, the Government needs to spread the atmosphere involving parties to ethnic groups, as well as activate licensed parties, besides abandoning the militaristic atmosphere. Thus, the ethnic groups' claims could be expressed and met in a fully democratic manner simply through the process of dialogue.

All four ethnic groups under investigation, other than the Persians, have exhibited dissatisfaction in that regard. The Kurds, Arabs, and Baloch have stated that there had been no case of election of those speaking their languages for top political ranks, such as the heads of the executive, legislative and judicial branches, government ministers, governors, and ambassadors, throughout more than forty years of the Islamic Republic Era.

4. Realisation of Social Welfare

Definitions provided of 'social welfare' cover both the material and spiritual aspects of meeting human needs. According to the data collected in this research, access to hospitals, medical centres, and other necessary services in the field of healthcare in the ethnic regions under

investigation has been distributed highly disproportionately and unfairly. In parts of Kurdistan, hospitals are incapable of performing the simplest surgeries and healthcare services, and the patient has to visit the province capitals (Urmia, Tabriz, Hamadan, etc.) for treatment. Of course, monitoring patients visiting Tehran hospitals well indicates the conditions of patients who have taken refuge there despite their poverty, due to deprivation in their own regions.

No access to natural gas has yet been provided in regions near the borders, particularly in the villages. Significant disasters have occurred in recent years in schools in Kurdistan and Baluchistan due to the use of oil heaters in the absence of natural gas, which have killed several students and teachers, and the burns will remain forever on many of the students' bodies.

Movie theatres, parks, and leisure time do not make sense near the Iranian borders. Development, industry, and road infrastructures among the minorities and near the borders are horrendous, and the roads in those regions have turned into places of murder of youngsters. It is suggested that the indicators of social welfare be seriously revised with proper management and without ethno-religious discrimination, particularly in the fields of health and education, given at least the regional scopes and road infrastructures. Then, the troubles need to be shot and appropriate measures taken to prevent irreparable damage.

5. *Role of Mass Media in National Solidarity and Interethnic Media Justice*

The Iranian national, official media are clearly monopolised by the Government, engaged in a particular form of religious and political promotion and manifestation. There is a huge amount of censorship in these media, which disables the free flow of information. This is an issue criticised by the ethnic groups under investigation, who consider it a source of discrimination in contrast to ethnic convergence and national integrity and solidarity. According to the research interviewees, this type of ideological manifestation censors Iranians' cultural richness and common historical and social backgrounds, pursues assimilation policies that lead to the politicisation of cultural issues and undervalues ethnic groups' cultural behaviours. This discriminative perspective has caused an increasing tendency to use Western and online media, playing a fundamental role in that regard. It is suggested that the issue be addressed openly to help admit the private sector into the field and allow each political party to possess different media. Provision of such access will lead to healthy competition and a return of the public's trust to the national media.

6. ***Provision Made for Proximity of Religions in Iran***

Part of the research findings suggest that religious thought could be left out of the official political system, replaced by an adoption of the conditions of secular government. Thus, any identity preference or privilege could be eliminated, causing the feeling of oppression against different religious identities to fade away and making provision for utilisation of human talents with a multiplicity of knowledge and expertise.

7. ***Utilising the Legal Democratic Capacity and Enforcing the Pending Articles of the Constitution***

The pending articles of the Constitution, as is also emphasised by the research participants, address the issue of religious and human freedoms in accordance with different ethnic and racial groups' equality, as in education in the mother tongue (Articles 12, 13, 14, 15, and 19). They provide for the democratic capacity of the country's laws, making it possible to realise the ethnic and religious minorities' rights, and also resolving part of the dissatisfaction observed among the groups under investigation here.

References

- Abazari (2014). *The weakening of the social system and the disintegration of social cohesion*. Baran Publishing.
- Abdollahi, M. and Hosseinbor, M. O. (2002). Baloch students' tendency toward national identity in Iran. *Iranian Journal of Sociology*, 4(4), 101–126.
- Ahmadi, H. (2018). *Ethnicity and Ethnocentrism in Iran: From a Myth to Reality*. Ney.
- Kameel Ahmady. et al. (2019) *From Border to Border: Comprehensive research study on identity and ethnicity in Iran*. London and Denmark: Mehri Publishing (2019) and Avaye Buf Publishing (2021)
- Akhtari and Zolfaghari (2017). *Equality and equality*. Avai Asaman.
- Alamdari, K. (2004). *Why has Iran Fallen Behind and the West Progressed?* Tenth printing. Towse'e.
- Amirahmadi, H. (1998). *Ethnicity and Security* (H. Shafi'I, Trans.). *Strategic Studies Quarterly*, 2.

- Ashraf, A. (1999). *Iranian Identity among Iranians Abroad* (Volume II of *Tradition and Modernity*). Cultural Bulletin of the Deputy of Financial Affairs of the Ministry of Culture and Islamic Guidance, Tehran.
- Ashcroft, B., Griffiths, G. and Tiffin, H. (1998). *Key Concepts in Post-Colonial Studies*. Routledge.
- Azkia, M. (2000). *Sociology of Development*. 2nd Printing. Hekmat.
- Azkia, M. and Ghaffari, G. (2010). *Contemporary Social Theories with a Developmental Approach*. Elmi.
- Babayiğit, M. V., & Dilbaz, İ. (2015). Kürt Dilbilimine Kısa Bir Bakış. *International Journal of Kurdish Studies*, (1), 125-139.
- Babayiğit, M. V. (2020). *Native Kurdish Teenage Learners'xx Language Shift from English to Kurdish in Learning the Target Language A Case of High School Students with Samples*. 10th ECLSS Conferences on Language and Social Sciences, 118-122, 20-21 November, Almaty / Kazakhstan.
- Babayiğit, M. V. (2021). Semantic and Modal Analysis of Some Verbs in Kurdish, Turkish and English. *International Journal of Kurdish Studies*, 7(1), 123-139.
- Babayiğit, M. V., & Tanrikulu, V. (2021). Berhevdana Hevoksazîyen Demên Xwerû Di Îngîlîzî, Kurdî û Tirkî. *International Journal of Kurdish Studies*, 7(2), 287-307.
- Barrington, L. W. (2006). *After Independence: Making and Protecting the Nations in Postcolonial and Postcommunist States*. The University of Michigan Press.
- Bauman, Z. (2001). *Modernity and Modernism* (H. Nozari, Trans.). Naghshe Jahan.
- Bigdelo, R. (2001). *Archaism in Contemporary History*. Markaz.
- Brown, R. (1996). *Social Identity*. In A. Kuper and J. Kuper (Eds.), *The Social Science Encyclopedia*. Routledge.
- Brown, G. K. & Langer, A. (2010). Conceptualizing and Measuring Ethnicity. *Oxford Development Studies*, 38(4).
- Bruinessen, M. V. (1991). *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structures of Kurdistan*.
- Castells, M. (2010). *The Information Age: Economy, Society and Culture* (A. Aligholizadeh and A. Khakbaz, Trans.). Tarhe No.
- Diakonoff, M. (2004). *The Ancient History of Iran* (R. Arbab, Trans.). Elmi Va Farhandi.

- Entman, R. and Rojecki, A. (2000). *The Black Image in the White Mind: Media and Race in America*. Chicago University Press.
- Faulks, K. (2000). *Citizenship*. Routledge.
- Fuller, G. (1993). *The Center of the Universe* (A. Mokhber, Trans.). Markaz.
- Ghaffari, G. and Niazi, M. (2007). *Sociology of Participation*. Nazdik.
- Ghavam, A. (2000). *Challenges in Political Development*. Qumis.
- Giddens, A. (2006). *Sociology* (M. Saburi, Trans.). Ney.
- Graves, S. (1999). Television and Prejudice Reduction: When Does Television as a Vicarious Experience Make a Difference? In *Journal of Social Issues*, 55(4), 707–725.
- Grossberg, L. (1996). Identity and Cultural Studies – Is That All There Is? In S. Hall and P. Du Gay, Eds.). *Questions of Cultural Identity*, 87–107. Sage.
- Habermas, J. (2001). *Modernity: An Incomplete Project* (H. Nozarim, Trans.). 2nd Printing. Naghshe Jahan.
- Hall, S. 1997. The local and the global: Globalization and ethnicity. *Cultural Politics*, 11, 173–187.
- Hechter, M. (1975). *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966*. Routledge & Kegan Paul.
- Hemmati, M. (2007). Socioeconomic rights and their relationship with citizenship rights as inspired by Rawls’ Theory of Justice. *Judiciary Law Journal*, 58, 6592–,
- Jenkins, R. (2014). *Rethinking Ethnicity*. Sage.
- Kachooyan, H. (2008). *Evolutions of Identity Discourses in Iran*. Ney.
- Karacan, H., & Babayiğit, M. V. (2017). Türk ve Kürt Dillerinin Sentaks (Sözdizimsel) Karşılaştırması. *Tiydem Yayıncılık*, Editör: Hasan KARACAN, Basım sayısı, 3, 7-31.
- Karacan, H. & Kaya, B. (2015). Zazaki ile Kurmanci lehçelerinin fonetik yönünden karşılaştırılması. *International Journal of Kurdish Studies* 1 (2), pp.102 – 115. <https://doi.org/10.21600/ijoks.106020>
- Karimi Maleh, A. (2009). *Futurology of Collective Identities in Tehran*. Institute for National Studies.
- Kaufmann, E. (2015). Land, History or Modernization? Explaining Ethnic Fractionalization. *Ethnic and Racial Studies*, 38(2), 193–210.

- Mahrooyan, H. (2006). *Modernity and Identity Crisis*. 2nd Printing. Akhtaran.
- Motahhari, M. (2004). *Selection of Notes*. Sadra.
- Motyl, A. J. (2000) *Encyclopedia of Nationalism (Two-Volume Set)*.
- Mozafari, A. (2012). Ethnicity and social security: A case study of the Baloch residing in Sistan and Baluchistan Province. *National Congress on Border Cities and Security; Challenges and Strategies*.
- Oldfield. A. (1990). *Citizenship and Community: Civic Republicanism and The Modern World*. Routledge.
- Olson, E. T. (2002). Personal Identity. In E. Zalra (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*.
- Poursaeed, R. and Zahiri, M. (2012). Rawlsian Social Justice. *Ettela'ate Hekmat Va Ma'refat*, 7(8), 60–63.
- Sanie Ejlal, M. (2005). *An Introduction to Iranian Culture and Identity*. Tamaddone Irani.
- Sen, A. (1983). Development: Which Way Now? *The Economic Journal*, 93(372).
- Sen, A. (2003). *Development as Freedom* (V. Mahmoudi, Trans.). University of Tehran Faculty of Management.
- Shayegan, D. (2005). *Modern Fascination: Multifold Identity and Mobile Thought* (F. Valiyani, Trans.). 4th Printing. Farzan Ruz.
- Sidamami, K. (2000). Roundtable on the historical evolution of national identity in Iran from Islam to today, *Quarterly Journal of National Studies*.
- Tameh, M. (2017). *Sobh Be Kheyr Iran program on Channel 1 of Islamic Republic of Iran Broadcasting*, 12 March 2018.
- Todaro, M. (1987). *Economic Development in the Third World* (G. Farjadi, Trans.). 1st Printing. Ministry of Planning and Budget.
- Vali, A. (2018). *Speech at the Birthplace of Kurdish Nationalism*. Cheshmeh.
- Yusofi, A. (2001). Interethnic relations and their effects on the identities of the ethnic groups in Iran. *Journal of National Studies*, 2(8), 11–42.

Helsengandinek li ser Cureyên Vegêranê yên di Folklorê Kurdî da (Destan, Beyt û Vegêranên Strankî)

Yaşar KAPLAN¹

Received: July 17, 2022

Reviewed: July 29, 2022

Accepted: Aug 12, 2022

Kurte

Di van salên dawîyê xebatên li ser tomarkirin, twijandin û senifandina folklorê kurdî da geşedaneke peyda bûye. Lê belê li dû vê berfirehî û dewlemendîya folklorê kurdî xebatên zanistî yên li dor danasîn, vavartin û diyarkirina tixûbên cureyên edebiyata devkî hêj di asta pêdivî da nîne. Di xebatên li ser folklorê kurdî da babeta ji hemîyan aloztir jêkvavartina hinek cureyan û navlêkirina wan e. Ev alozî taybetî di pênasekirin, navlêkirin û diyarkirina tixûbên cureyên vegêranê (narrative genres) da diyar dibin. Meqseda me ji cureyên vegêranê ew vegêranên kurdî yên helbestkî û helbest-peşan ên dirêj in ku destan, beyt û vegêranên strankî di nava xwe da vedigire. Her çend cureyên vegêranê wekî xwerû helbestkî, xwerû peşan û helbest-peşan dabeş bibin jî em di vê nivîsarê da cih nadine vegêranên xwerû peşan. Armanca vê xebatê danasina cureyên vegêranê, diyarkirina sinorên wan ên edebî û destnîşankirina taybetmendiyên wan e. Ji bo vê çendê, destan, beyt û vegêranên strankî dê digel hev bêne muqarenekirin, cudahî û wekhevîyên wan dê bêne tesbîtkirin. Herwisa cureyên vegêranê ji aliyê naverok, teşe, îcraker, motif û tema û herêm û hewza çandî ve dê bêne helsengandin.

Peyvê Sereke: Folklor, Beyt, Destan, Vegêrana Strankî, Edebîyata Kurdî ya Devkî

Recommended citation:

Kaplan, Y. (2022). Helsengandinek li ser Cureyên Vegêranê yên di Folklorê Kurdî da (Destan, Beyt û Vegêranên Strankî). *International Journal of Kurdish Studies* 8 (2), 273-292, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1144690>

¹Dr. Res. Asst., Hakkari University, Faculty of Theology, History of Religions:
yasarkaplan111@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3960-0221>

An Assessment of Narrative Genres in Kurdish Folklore (Epos, Bayt and Narrative Songs) Abstract

In recent years, Kurdish folklore has seen extensive research and significant progress in analysis and classification. However, despite the magnitude and abundance of Kurdish folklore, scientific studies on the definition, differentiation, and determination of literary boundaries in oral literature genres have been inadequate. The most problematic issue in studies on Kurdish folklore has been the identification of specific genres and what to call them. The narrative genres are especially prone to obfuscate definitive genres and literary boundaries. Narrative types are long Kurdish narratives: epos (epic), bayt (with metres), and narrative songs (storytelling). Although the narrative types are divided into plain verse, plain prose, and verse-prose, plain prose is not examined in this article the aim of which is to introduce narrative genres per se, determine their literary boundaries, and reveal their characteristics. For this, the forms of epos, bayt, and narrative songs are compared and their similarities and differences are determined in terms of content, shape, performer, motif, theme, geography, and cultural region.

Key Words: Folklore, Bayt, Epos, Narrative Songs, Kurdish oral literature

Destpêk

Folklorê kurdî ji aliyê şarezayên babetê ve wekî qadeke gelek berfireh û dewlemend tête nasandin. Ev berfirehî û dewlemendîya folklorê bivê nevê di tomarkirin, tesnîfkirin û navlêkirinê da hinek aloziyan bi xwe ra tîne. Heman cure bi navên cuda cuda tête nasandin an jî cureyên ji hev cuda bi yek navî tête îfadekirin. Ev alozî taybetî di pênasîkirina cureyên vegêranên dirêj ên helbestkî û helbest-peşan da derdikeve meydanê. Herwisa gelek caran peyva destanê ji bo her cureyê vegêrana dirêj tête bikarînan. Di vê nivîsarê da armanca me, ji bo diyarkirina tixûbên destan, beyt û vegêranên strankî yên di nava vegêranên kurdî yên menzûm û helbest-peşan ên dirêj da ceribandina tesnîfekê ye. Di vekolînê da rêbaza metnî navendî hatîye bikarînan. Lê belê ev rêbaz awayê îcrayê, herêm û hewza çandî derve nahêle.

Folklor ji peyvên folk (gel) û lore (zanîn) pêk tê. Me'naya vê peyvê ya lîteralî "zanîna gel" e. Folklor navê zanistekê ye ku bi rêbaz û teknîkên zanistî li ser çanda gelekî an jî devereke vekolînan dike, hêmanên çandê berhev dike, wan divavêre, digel ên di berawird dike, wan şîrove dike û di dawîyê da digihe sentezekê (Babayiğit, 2020; Karacan & Babayiğit, 2017; Keskin, 2019: 23, 52). Di kurdî da li şûna folklorê peyvên wekî *zargotin*, *kelepor* û *gelnasî* tête

bikarînan. Peyva folklorê wekî navê zanistekê cara yekemîn ji alîyê William John Thoms ve di 22yê tebaxa sala 1846an da hatîye bikarînan. Bi rastî berî hîngê, bêyî îmana navê folklorê, xebatên li dor babetên folklorê di sedsala 17an da li Ewropayê dest pê kiribûn. Disîplîna folklorê digel pêşveçûnên zanistî, edebî, hunerî û felsefî yên Ewropayê geşedanek baş dîtîye û wekî zanistekê qadîreh û xudan rêbazên taybet kemilîye (Keskin, 2019: 27-48). Piştî folklor wekî zanistekê serbixwe hatîye qebûlîkirin, bi Şoreşa Frensî ve geşedanên mezin peyda kirîye. Li dû belavbûna hizrên netewperwerîyê taybetî li nav milletên pêşveçûyî yên wê serdemê da ji bo dîyarkirina tixûbên netewî, îsbatkirina kûrbûna reh û rîşalên etnîkî û komkirina materyalên çandî yên maddî û me'newî roleke ber bi çav gêraye.

Folklor ne tenê di nava milletên pêşveçûyî da li kar bû. Herwisa milletên tûşî nemanê bûyî jî bi xêra xebatên folklorîk şîyan xwe ji nû ve saz bikin. Derbarê vê çendê da nimûna herî baş, finî û destana wan ya bi navê *Kalevala* ye. Elias Lönnrot (1802-1884) di navbera salên 1829-1849ê da pasaj û varyantên vê destanê li nava finîyan da berhev kirin û paşî ew destan ji nû ve saz kir. Piştî vê çendê Fînlândiyaya jibîrbûyî û millete belav û tûşî bişavtinê bûyî bi saya vê destanê li xwe vedigere û ji mirinê xilas dibe. (Hikmet, 2015: 21-42). Xebatên folklorê bi tenê di nava sînorên Rojava da neman. Di demeke kurt da di alîyên dî yên dinyayê jî belav bû. Pîranîya xebatên folklorê yên derveyî cîhana Rojava, taybetî li ser milletên bê dewlet, berê di bin sîwana Rojhilatnasîyê (Oryantalîzmê) da belav bûn. Xebatên derbarê folklorê kurdan jî bi heman rengî di dawîya sedsala 18an ve dest pê kirîye. Di serî da pîranîya van xebatkaran misyoner bûn. Piştî nîva sedsala 19an, van xebatan werarek baş peyda kir û herwisa desteke folklornasên kurd bi xwe jî derkeftin meydanê (Keskin, 2019: 80-120). Yek ji wan Mela Mehmudê Bayezîdî (1799-1867) ye ku -bi piştgîrîya Aleksander Jaba- di warê çand û folklorê kurdî de xebatên gelek heja kirine. Adat û Rusûmatnameê Ekradiye, Camîeya Rîsaleyan û Hikayetan Bi Kurmancî du berhemên sereke yên Bazîdî ne. Peter Lerch, di sala 1857-58an de derbarê çîrok û meselokên kurdan de berhemeke ku ji du cildan pêk tê çap kiriye (Çifçi, 2020: 192). Di xebatên folklorê kurdî tiştê balkêş xurtbûna folklorê kurdî bû. Folklornasên bîyanî û xuyanî her çi gava suhbet li folklorê kurdî vedibe bi yekdemî dewlemendbûna folklorê kurdî teqez dikin (Pertev, 2015: 16; Resûl, 2010: 13-14). Xebatên zanistî yên li ser destan, beyt an jî vegêranên strankî ku di nava xebatên folklorê da cihekî girîng digirin, di sedsala 19an da geş bûne. Taybetî xebatê li ser destana *Kalavelayê* ji bo milletên dî bûye îlhameke mezin. Çunkî girîngîya destanê di avakirina nasnama netewî da roleke muhîm gêraye. Her di wê sedsalê da xebatên tomarkirina destan, beyt û vegêranên helbestkî/strankî yên kurdî jî dest pê kirîye. Ev xebat, berê ji alîyê rojhilatnasên wekî Albert Socin, Eugen Prym, Hugo Makas, Albert von Le Coq, Oscar Mann, Roger Lescot J. S. Musaelyan, A. Christensen ve hatine kirin. Lê her di wê demê da Mela Mehmudê Bazîdî jî dest bi komkirin û nivîsîna wê cureyê kirîye. Paşê di serî da Kurdên Qafqasyayê û paşî jî deverên dî yên Kurdistanê ev cure xebat hatine berdewam kirin (Çalıştiran, 2015).

1. Pênaseya Destan, Beyt û Vegêranên Strankî

Cureyên vegêranê (narrative genres) di bin sê beşan da tene komkirin: helbestkî, pexşanî û helbest-pexşanî. Di çarçova nivîsara me da dê li ser curên helbestkî û helbest-pexşanî bête rawestan û beşa xwerû pexşan dê li derveyî nivîsarê bête hêlan. Di vekolînên derbarê folklorê da mijara herî zehmet pênasekirin û diyarkirina tixûbên cureyên vegêran an jî formên devkî ye. Ev zehmetî di folklorê kurdî da heta niha nehatîye yekalîkirin û bi rastî jî eve karekî zehmet e. Ev diyarî ji ber du egeran derdikeve meydana. Ya yekê ew e ku di nava kurdan da heman form çawan bi navên cuda cuda tene nasîn herwisa formên ji hevdû cuda jî gelek caran bi yek navî tene îfadekirin. Mesela ji bo menzûmeya *Zembîlfiroşî* navên wekî beyt, çîrok an jî serpêhatî tene bikarînan. Herwisa ji bo formên ji hev cuda yên wekî *Xecê û Sîyamend*, *Mîrza Mihemed* an jî *Şahmaranê* navê çîrokê tene gotin (Hikmet, 2015: 102). Egera duyê jî nelihevîkirina folklorê a li ser pênase û diyarkirina cureyên folklorê ye. Ev arîşe di edebiyata devkî ya kurdî da, ji ber kêmbûna xebat û analîzên têr û tesel ên li dû rêbaza zanista folklorê, aloziyan peyda dike. Mesela digeleke berhevok û xebatên li ser destanên kurdî da hema hema her cure çîroka menzûm an jî beyt û hekerî gelêrî wekî destan hatine binavkirin (Keskin, 2019: 178, 188, 195-197). Lewra ji bo diyarkirina navê rastîn û sînorên her cureyekî vegêrana folklorê kurdî, hewceyî xebatên berfirehtir û kûrtir heye. Li jêrî bi perspektîva zanistî û meydana dê bi berfirehî li ser pênaseya destan, beyt û vegêranên strankî bête rawestan.

1.1. Pênaseyên Folklorî

Destan, peyweke îranî ye û ji bo cureyê vegêran û vegotinên gelêrî tene bikarînan. Ew, hem motîfên mîtolojîk û hem jî yên efsanewî vedigire. Ev cureyê edebî ji cureyên din zêdetir bi hest, raman û nasname milletekî ve girêdayî ye (Keskin, 2019: 177; Çalştiran, 2015: 221). Destan di farisî, kurdî û tirkî da me'na hekerî, sergûzeşt, qisse û efsaneyan dide. Peyvên di zimanên rojavayî da beramberî destanê tene bikarînan ji *epos* (epopoeia) grekî hatine wergirtin. Me'na vê peyvê çîrok, hekerî, kehanet, helbesta qehremanîyê ye. Ev peyv di latînî da bûye *epicus*. Di frensî da peyvên wekî *épopée* û *épique* tene bikarînan û ji vî zimanî derbasî îngilîzî bûne. Di îngilîzî da peyvên wekî *epic*, *epos*, *epope*, *epic poem* bi heman me'nayê tene gotin (Keskin, 2019: 178; Çalştiran, 2015: 222; Oğuz, 2004: 5-6; Yetiş, 1994: 202). Bi çavê Îzzeddîn Mistefa Resûl destan, epos û poem heman me'nayê didin û epos di edebiyata rojhilatê da cihê destan, mesnewî, beyt û çîrokan tene bikarînan. Bi çavê wî destan berhemê honandî ya çîroka sîrûştî ye (Resûl, 2010: 31, 33-34). Bi giştî ji pênaseyên destanê tene têgehiştin ku divê destan hemanên wekî qehremanî û lehengî, kes û rûdanên derasayî, hesta netewî, dînî an 'eşîrî di nava xwe da vehewîne. Ji alîyê teşeyî, her çend nimûneyên pexşanî hebin jî, destan piranî yan menzûm in yan jî menzûm-pexşan in. Herwisa destan divê ji alîyê dahênerî ve jî gelêrî be (Karasoy, 2012:

155). Di destanên gelêrî da divê muheqeq motifên mîtolojîk û efsanewî hebin. Her çend mijarên wekî evîne tê da hebin jî mijarên sereke qehremanî û hemaset e. Di hîssîyata guhdaran hesteke hemasî têtê afirandin û dibe pişkek ji nasnameya netewî (Keskin, 2019: 177, 187-189).

Beyt jî cureyekî edebî yê kurdî ye. Ev peyve bi ‘eslê xwe ‘erebî ye û me’na wê mal, xîvet, ode, mesken û qonax e. Di edebîyata ‘erebî da ji bo pênasekirina biçûktirîn hêmanê helbestê têtê bikarînan. Ji du ristên (hevok) hevqafiye pêk tê (Çetin, 1992: 66). Lê belê di edebîyata kurdî ya gelêrî da me’neyeka cuda wergirtiye û bûye navê cureyekî edebî yê folklorê ku ev cure hem di kurmançiya xwarê (sorani) û hem jî di kurmançiya jorî da gelek belav e. Bi çavê Hassanpour, beyt, cureyekî hunera folklorê ya kurdî ye ku dişibe *destan* û *hekayêtên* tirkên azêrî, *balladên* ingilîz û îskoçan, *vîseyâ* danîmarkîyan, *romansa* îspanîyan û *bylîna* rûsan. Li dû pênaseya wî ya beytê, ew vegêrana bi devkî ya hekayet an jî serhatîyekê ye ku an bi temamî strankî têtê vegotin an jî ew lêkdanek e ji stîrînê û ji axaftina pexşankî pêk hatî. Beyt bi karaktera xwe ya hekayetkirinê û dirêjbûna xwe ve ji stranên lîrik yên folklorê kurdî cuda dibe. Herwisa bi strîna forma helbestkî ve jî ji çîrok û serhatîyan cuda dibe (Hassanpour, 1989). Bi dîtina Qadir Fetahê Qazî peyva beytê ji peyvên *be-yad* hatîye çêkirin û yadkirin û bîranîna kesekî an jî rûdanekê ye. Bi borîna demê ra hêdî hêdî stran lê hatine zêdekirin û bûye beyt. Ew îfade dike ku di edebiyata folklorê ya milletên di yên îranî û taybetî edebîyata klasîk ya farisî da beyt wekî beşek an jî parçeyek ji şî’rê hatîye behskirin. Beyt, ne tenê ji bo du ristên mesnewîyê herwisa bo şî’r, çarîne, xezel û qit’a jî dihate bikarînan. Lê belê di kurdî da beyt bûye cureyeke şî’rî taybet û bi kêşa birgî (kîteyî) ye ku bi deng û awaz têtê gotin û naveroka wê divê behsê rûdanekê an jî serhatîyekê bike. (Qazî, 2009: 5). Taybetîya vê cureyê, bi rengekî hozankî gotin û vehandin e. Dibe ku hinek beytan nivîserên wan ên diyar hebin. Lê belê piranîya wan anonîm in û jiber hatine veguhastin. Ji ber hindê vegêrana beytan deverekê bo devera di guhorîn çêkirine û bi borîna demî ve şewazê vegotinê hatîye guhorîn (Abdullah, 2002: 7). Yasîn Hesên Goran destan û beytan yek cure qebûl dike û balê dikêşe ser alîyekî destanan. Bi dîtina wî destan sergûzeştê rûdaneke rasteqînî ye û mêjûya milletekî tê da diyar dibe (Goran, 2011: 5).

Cureya ku em dê niha behs bikin, em wekî vegêrana strankî bi nav dikin û wê beramberî *folk romanca* ingilîzî û *halk hikâyeleri* (hekayetên gelêrî) ya tirkî bi kar tînin. Wisa têtê qebûlkirin ku ev cure piştî destanan derkeftine meydanê û hem nimûneyên helbestkî hem jî yên pexşanî hene. Herwisa motifên di mît, efsane, destan û çîrokan da heyî di nava vê cureyê da jî hene (Keskin, 2019: 191-192). Lê belê divê em vê çendê ber çavan bigirin ku di folklorê kurdî da hekayetên tenê bi pexşanî têtê vegotin cureyekî cuda ye. Vê derê di çarçova destan û beytan da hekayetên gelêrî yên pexşanî derveyî mijara me ne. Em dê zêdetir li ser vegêranên strankî û yên bi helbest-pexşanî rawestin. Bi rastî di çarçova folklorê kurdî da pênasekirin û diyarkina taybetîyên vê cureyê karekî zor e. Di hinek vekolînan da avahîsazîya cureya *halk hikâyeleri* ya folklorê tirkî li hinek vegêranên strankî yên folklorê kurdî hatine adaptekirin û ew nimûneyên

vegêranan, wekî hekayetên gelêrî yên tirkî hatine helsengandin. Xebata Michael L. Chyet ya li ser *Mem û Zînê* ji bo vê çendê nimûneyeke baş e. Di vê çarçovê da ew, Mem û Zînê wekî *folk romance* bi nav dike (Chyet, 1991). Dema *Mem û Zîn* di bin banê hekayetên gelêrî da bête dîtin hîngê dê di binavkirina cureyên folklorê kurdî da alozîyeke mezin peyda bibe. Heke ev boçûne, mingirtî, wekî navlêkirineke rast bête qebûlîkirin em dê vegêranên wekî *Xecê û Sîyamend*, *Dewrêşê Evdî û 'Edûlê* yên nêzikî *Mem û Zînê* û vegêranên wekî *Filîte Quto û 'Elîyê Etmanekî* an jî *Zembîlfiroşî* ku her cureyeke evana taybetîyên xweser hene, çawan dê di bin banekî da kom bikin? Bi min ev tesnîfe zêde di bin karîgerîya vavartina cureyên folklorê tirkî da maye. Herwisa *edebiyata aşiqan* ya folklorê tirkî û *tradisyona dengbêjîyê* ya folklorê kurdî wekî hev têne dîtin. Kurd û tirk her çend cînar û xudan dîrokeke hevpar bin jî di navbera vegêranên folklorîk û îcraya wan da cudahîyên berçav hene. Ji ber vê çendê evê babetê hewceyî bi vekolînên kûrtir û berfirehtir heye.

Heke em kurtî *halk hikayeleri* (hekayetên gelêrî) yên tirkî û *vegêranên strankî* yên kurdî berawird bikin çend cudahîyên sereke derdikevin meydanê. Hekayetên gelêrî yên tirkî bi taybetîya xwe ya hekayetkirinê û serdestbûna pexşanî ve têne pêş. Lê belê beramberî vê çendê vegêranên strankî yên kurdî bi awayê strînê ve xwe zêdetir dîyar dikin. Em dikarîn wan wekî stranên dirêj bibînin. Taybetîya vegêranên strankî ya sereke stranbûna wan û taybetîya hekayetên gelêrî yên tirkî hekayetkirina wan e. Ji ber vê taybetîya xwe vegêranên strankî yên kurdî vê gavê jî li nava kurdan da popûler in û ji aliyê xelkî ve têne guhdarîkirin. Her çend vegêrana strankî bi temamî nehête gotin jî çend bendên wê wekî stran têne strîn. Bo nimûne vegêrana *Xecê û Sîyamend* an jî *Genc Xelîl* ji aliyê gelek stranbêj û hunermendan ve heke bi temamî nehêt gotin jî çend bendên wê, taybetî bendên dîyalogê yên dawîyê, bi strankî têne vegotin. Lê belê vegêranên gelêrî yên tirkî wekî yên kurdî bi çend bendan ve nahên vegotin. Ji ber vê çendê em neşên vegêranên strankî yên kurdî wekî hekayetên gelêrî yên tirkî bibînin.

1.2. Pênaseyên Meydanî

Di meydana folklorê kurdî da ji ber egerên herêmî, zaravî, dînî û çandî ji bo cureyên jorî behs jê hatî kirin gelek navên cuda têne bikarînan. Heke wekî cureyekî vegêranê behsê peyva destanê bête kirin, divê qebûl bikin ku di nava îcrakerên vegêranên gelêrî yên wekî dengbêj, beytbêj, derwêş û qewalan da ev peyv nahêt bikarînan û nahêt zanîn. Heke kitûmatan ev peyve bihîstibe jî baş nizanin kanê ev peyve li kîjan vegêranê tê. Herwisa civaka kurdî ya klasîk jî vê peyvê bi kar naîne. Lê belê peyvên wekî *beyt*, *çîrok*, *qiset*, *qewl*, *hekayet*, *serhatî* û heta *kilam* û *stran* têne bikarînan. Di meydana folklorê kurdî da têtê dîtin ku ev peyv ji bo hemî cureyên navborî bi rehetî têtê gotin. Bo nimûne mirov gelek caran rastî navlêkirinên wekî *Beyta Mem û Zînê*, *Çîroka Mem û Zînê*, *Qiseta Mem û Zînê* an jî *Hekayeta Mem û Zînê* tê. Di nav van navlêkirinên meydanê da têgeha ku sînoren wê ji hemîyan dîyartir beyt e. Beytê wekî cureyekî

vegêranê me'nayeke xwe ya taybet heye û dema dibêjin beytbêj çarçoveyê hunera ku ew îcra dike têtê famkirin. Her çend seranserî Kurdistanê an jî derên kurd lê dijîn ji bo cureyê vegêranê navê beytê nehêr bikarînan jî, ew herêmên ku ev peyv tê da heyî, têtê zanîn ku ji vê cureya vegêranê meqsed çî ye. Ev peyv, taybetî li Kurdistanê merkezi li deverên wekî Hekarî, Botan, Bahdînan, Soran, Baban, Mukrîyan û derdorên nêzîkî van deran berbelav e. Bi rastî di herêma Serhedê û Berîyê jî, herçend niha kêr jî be, qedîmen peyva beytê dihate bikarînan. Em di berhevokên folklorî yên li Qafqasê û taybetî deqa Mem û Zînê ya Oscar Mann li Rûhayê di sala 1906an da tomar kirî rastî peyva beytê tîn (Cîhanî, 2022: 25, 76). Wekî jî vê çendê dîyar dibe ev cureyê vegêranê hem di nava kurmancan da hem jî di nava soranan da têtê zanîn. Ji bilî ev deverên navborî, taybetî di herêmên kurmançîxêv yên din da, ev peyve kêr têtê bikarînan. Bo nimûne heke em di vê çarçovê da behsê vegêrana *Zembîlfiroşî* bikin em dê bibînin ku ew derên navlêkirina beytê heyî ji bo dîyarkirina cureyê vegêrana *Zembîlfiroşî* peyva beytê bi kar tînin û wê wekî *Beyta Zembîlfiroşî* bi nav dîkin. Lê belê ew derên navlêkirina beytê neyî ji bo *Zembîlfiroşî* navên wekî çîrok, hekayet an jî serhatîya *Zembîlfiroşî* bi kar tînin. Ev çende nahêr wê me'nayê ku herêmên peyva beytê têtê gotin, ji bo hemî vegotinên folklorî vê peyvê bi kar tînin. Bo nimûne her çend *Zembîlfiroş* wekî beyt bête qebûlkin jî *Cembelîyê Kurê Mîrê Hekaryan û Binefşa Narîn* an jî vegêranên manendî wê wekî beyt nahêne dîtin û ji bo wan, navên wekî çîrok, serhatî, hekayet an jî stran û lawje têtê bikarînan. Ji van agahîyan em digehîn wê encamê ku cudahîyek di navbera cureyê beytê û cureyên din da heye. Ev cudahî ne tenê derbarê navlêkirinê da lê ye. Herwisa ji alîyê teşe, naverok û îcrayê ve jî cudahî hene.

Beyt wekî navê cureyekî dînî û edebî an jî folklorî di nava metnên êzidiyan da jî heye. Her çend beyt, piranî digel peyva *qewlê* bête bikarînan û herdû cure wekî metnên dînî bête pênasekirin jî *qewl* jî beyt an jî cureyên din pîroztir û mezintir têtê qebûlkin. Di *qewlan* da navên dahêneran zêdetir xuya dîkin. Metnên wekî *qewl* têtê binavkirin piranî peywendî bi babetên dînî, îtîqadî û bawerîyê ve hene (*Qewlê Îmanê û hwd*). Lê belê beyt zêdetir li dor babetên civakî, exlaqî, zuhdî, efsanewî, serhatîyên pêximber û ewlîyan û evînê dizivirin (Reşo, 2004: 182-186; Tanrikulu & Babayigit, 2021a). Dîsa jî sererayî vê çendê hinek vegêranên ji alîyê naverokê ve nêzîkî beytan ên wekî *Qewlê Cumcume Siltan*, *Qewlê Îbrahîm Xelîl û Nebî Simayîl*, *Qewlê Nûh Pêximber*, *Qewlê Mûsa Pêximber û Xidirê Zêndî* wekî *qewl* hatine binavkirin. Ev rewşê di vegêranên wekî *Sîseban* an jî *Hespê Reş* da jî derdikevin meydanê. Çunkî ev vegêran hem bi navê *qewlê* hem jî bi navê beytê ve têtê bikarînan. Bi rastî cureyê beytê çî li nav Kurdên êzidî çî jî li nav Kurdên misilman da peywendîyeke xurt bi dînî ve heye ku dê li jêrî li ser bête rawestan.

Ji bilî cureyê vegêranên wekî beyt têtê qebûlkin jî bo vegêranên strankî yên di seranserî Kurdistanê navên wekî çîrok, serhatî, hekayet, qiset û heta stran, kilam an jî lawje bi rehetî têtê bikarînan. Bo nimûne ji bo *Keja Gulîsor û Salihê Naso* an jî vegêraneke wekî wê, ew

navên li jorî hatine behskirin, li sahayê hemî têne gotin. Ev realîte her çend ji bo civakê nebe sebebe aloziyan jî, folklornasan mecbur dike ku van vegêranan li dû rêbazên disîplîna folklorê tesnîf bikin û sînoren wan diyar bikin. Mesela heke em vegêrana *Dimdimî* wekî destan, vegêrana *Hetemî* wekî beyt û vegêrana *Binefşa Narîn û Cembelî* wekî vegêrana strankî qebûl bikin gelo em dê vegêrana *Ferx û Sîtîyê* digel kîjan vegêranê hevcure helsengînin? Divê pîvanên me çi bin da ku em vê vegotinê wekî destan, beyt an jî vegêrana strankî qebûl bikin? Bi rastî wekî me li jorî jî behs kirî ev kare çend zehmet be jî mimkûn e. Em li vê derê ji bo safikirina vê babeta aloz û vavartina cureyên vegêranên folklorê kurdî çend krîteran pêşniyaz dikin. Li dû boçûna me divê vegêranên kurdî ji alîyê naverokê, teşeyê, tema, motîf, îcraker, herêm û hewza çandî ve bêne analîzkirin, berawirdkirin û tesnîfkirin. Piştî pêkînanana van xebatan hîngê dê taybetîyên her cureyekî vegêranê diyar bibin û kategorîzekirina cureyan dê hêsan bibe.

2. Ji Alîyê Naverokê ve Vegotinên Kurdî

Di folklorê kurdî da ji alîyê naverokê ve beyt û vegêranên strankî mijarên cur bi cur vedigirin. Lê belê ev mijarane piranî li ser du babatên sereke têne dabeşkirin: Babetên qehremanî û babetên dildarî (Goran, 2011: 5; Resûl, 2010: 41; Tanrîkulu & Babayîgît, 2021b). Li dû dîtina Îzzeddîn Mistefa Resûl du cure destanên qehremanîyê hene. Cureya yekemîn ew destan e ku wêne û dîmenekî xeyalî tê da serdest e. *Şehnameya Fîrdewsî* wekî nimûneyekî vê cureyê dibîne û lê zêde dike ku mimkûn e ev destan hem bi pexşanî hem jî bi helbestkî ve bête vegêran. Bi ya wî, cureyê duyemîn her çend qehremanî tê da hebe jî wekî cureyê berê xeyalî tê da serdest nîne. Vê cureyê berevajî ya din realîst dibîne. Bi dîtina wî gelek caran lehengê wê kesekî rasteqîn e. Di tehlîla Resûl da ji cureyê yekem bo cureyê duyem xeyalî ber bi rastîyê ve diçe. Ew, beytên kurdî yên tarîxî piranî nêzikî cureyê duyê dibîne û *Beytî Şerîf Hemewend*, *Bişarê Çeto*, *Emê Gozê* û hwd. wekî nimûne dide (Resûl, 2010: 40-45). Hassanpour naveroka beytan ji vana berfirehtir digire. Bi dîtina wî babetên beytan yên serekî eve ne: Evînen trajîk (*Mem û Zîn*, *Xecê û Sîyamend*, *Şor Mehmûd û Merzingan*), şerên di navbera mîrgehên kurdan û dewletên Osmanî û Safewî (*Dimdim*, *Bapîr Axayê Mangur*), şerên di navbera mîrgeh an 'eşîretên kurdan (*'Ebdullah Xanî Mukrî*), temayên dînî (*Culindî*), hunera balad û jîyana hozanan (*Pîwazan*, *Kalkatî w Kirnal*), pend û nesîhet, pêkenî (*Kur û Kiç*). (Hassanpour, 1989). Bi dîtina me heke naveroka beytan û vegêranên strankî cuda bêne dîyarkirin dê baştir bibe. Di herdû curên vegêranê da jî babatên serekî qehremanî û evîn e. Lê belê beyt ji bilî van herdû babetên sereke gelek babatên cudatir û rengîntir vedigirin. Em dikarin naveroka beyt û vegêranên strankî wiha dabeş bikin.

Naveroka Beytan:

- **Qehremanî:** Dimdim, Rustemê Zal.

- **Evîn:** Sînemxan, Las û Xezal. Ferhad û Şîrîn
- **Qisseyên Pêximberan:** Beytên li ser Eyûb, Îbrahîm, Îsmâîl, Yûsif û Zuleyxa, beytên li ser Hz. Muhemmed yên wekî Wefatname, Mîracname, Îbrahîmê Kurê Pêximberî.
- **Xezewatname (Cengname):** Sîseban, Kekemîr, Hespê Reş, Hetem, Muhemmed Henîfe.
- **Fûtûhatname:** Avdel Ûmeran.
- **Zafername:** Beyta Bedirxan, Beyta Bîrahîmxanê Hekarî.
- **Hagîyografî (Menaqibname):** Şêx ‘Ebdulqadîr Geylanî, Şêxê Sen’anîyan, Beyta Feqîyê Teyran û Tûmayê Fileh.
- **Eskatolojî:** Beyta Qiyametê, Sekeratê, Beyta Heşrê, Mehdîname, Cumcume Sultan, Miskîno Jaro Ademî.
- **Îrfan û Zuhd:** Zembîlfiroş, Şêxmend, Mîr Mihê.
- **Sîrûşt:** Beyta Biharê, Beyta Aşî, Beyta Kulîlkan, Beyta Xwarinan.
- **Karesat:** Beyta Kulî, Beyta Xelayê.
- **Şerên Navxweyî:** Beyta Kolana Qumrîyê, Heme Teyar.
- **Şerên Derveî:** Bapîr Axayî Mengûr, Şêx ‘Ebdusselam Barzanî.
- **Pêkenî:** Beyta Kêçan, Beyta Mişkan, Feqe û Kîj Mela.
- **Bêperde (Erotîk):**

Naveroka Vegêranên Strankî:

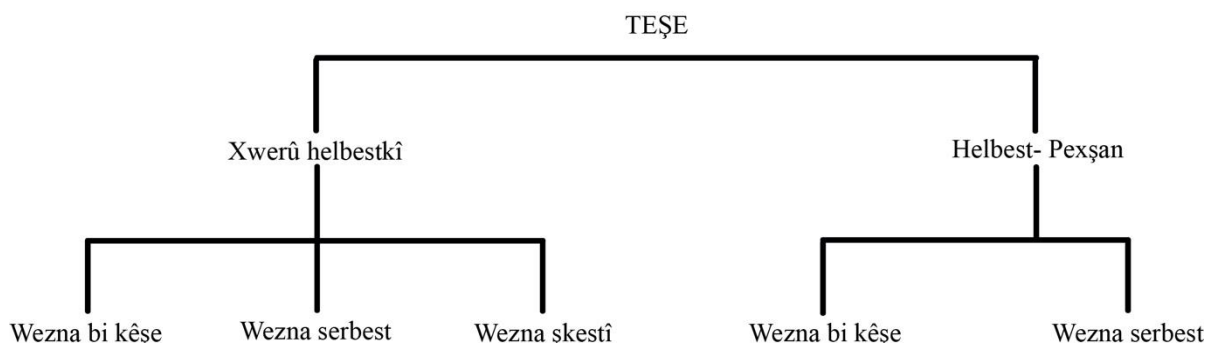
- **Qehremanî:** Filîte Quto û ‘Elîyê ‘Etmanekî, Ehmedê Şeng, Hemê Mûsê, Ebdurrehmanê Zorbaşî, Osê Zerî, Boz Beg, Hemdîn û Şemdîn û hwd.
- **Evîn:** Xecê û Sîyamend, Le’lîxana Goveyî, Bînefşa Narîn û Cembelîyê Kurê Mîrê Hekarîyan, Seyrê û Alîyê Mamed, Sêva Hacî, Keja Gulîsor û Salihê Naso, Xerîbo û Gewrê û hwd.

Wekî ji vê tesnîfa me diyar dibe her çend naveroka vegêranên strankî tenê bi babetên qehremanî û evînî ve sînordar bin jî naveroka beytan gelek dewlementir e û babetên cuda cuda vedigirin. Di beytan da jî bilî qehremanî û evînê babetên dînî, civakî, sîrûştî û tarîxî gelek xurt in. Di nava van babetan da serdestîyeke temayên dînî xuya dike. Beramberî vê çendê di vegêranên strankî da babetên sekûlar zêdetir in. Divê em îşaretê bi vê çendê jî bidin ku hinek nimûneyên beytan, bêtî nivîskarê wan bête diyarkirin, ji alîyê hinek kesan ve wekî destxet hatine parastin (Qeredaxî, 2008; Şêlazî, 2010; Şêlazî, 2012). Lê belê nivîskîbûna wan çî kêmasîyê naîne anonîmbûna wan. Ji ber ku ew beyt taybetî li derdora medrese, tekya û xaneqayan berbelav bûn û ji alîyê hinek kesan ve bi nivîskî hatine parastin. Herwisa gelek beytên di nava xelkî da belav ji alîyê hinek edîbên klasîk ve serejinû hatine nivîsîn. Em dikarin beytên wekî *Zembîlfiroş*, *Hespê Reş* an jî *Memê Alan* ji bo vê çendê wekî nimûne bînin. Ev çende hêza beytan ya di nava civaka

kurd ya klasîk da eşkera dike. Hassanpour jî balê dikêşe li ser peywendîya zindî ya di navbera edebîyata nivîskî û vegêranên kurdî (ballad) yên anonîm. Ew îfade dike ku gelek helbestvanên klasîk û nivîskarên hevçerx ji bo berhemên xwe, ji repertûara vegêranên kurdî îstifade kirine. Bo nimûne Xanî, *Mem û Zîn* ku bi 'eslê xwe beyt e kirîye destana netewî ya kurdan. Her çend di balladan da motîfên folklorik yên navneteweyî hebin û bo nimûne yên wekî *Şêxê Sen'anîyan*, *Mîhr û Wefa*, *Leyl û Mecnûn* û *Yûsûf û Zuleyxa* ji edebiyata farisî û 'erebî hatibine dariştin jî piranîya wan xwemalî ne (Hassanpour, 1989).

3. Ji Alîyê Teşeyê ve Vegêranên Kurdî

Wekî li jorî hatiye îfadekirin her çend di hinekan da qismê vegêrana pexşanî hebe jî piranîya beyt an jî vegêranên strankî, vegotinên menzûm ên dirêj in û bi strankî têne vegotin. Di folklorê kurdî da beyt û vegêranên strankî ji alîyê teşe ve du cure ne: Xwerû helbestkî (menzûm) û helbest-pexşan têkel. Di metnên xwerû helbestkî an jî pişka menzûm ya helbest-pexşana têkel da kêş (wezn) û qafiye (serwa) hene. Wekî têtê zanîn wezn, sîstema birîtimkirin û hemahengkirina rêzik (rist) û malikan (bendan) e. Bi saya weznê hejmara kîteyên rêzikan hindî hev dibin û eve jî îmkana hemahengbûna malikan pêk tîne. Rêkxistin û lêkdana dangan di her zimanekî da aheng û musîqeyêke taybet çêdike. Kêş û rîtm li dor maweyeke destnîşankirî dizivirin û ji tixûbên xwe derbas nabin, bi hevra ahengekê diafirînin û ev çende menzûmî ji pexşanê cuda dike. Qafiye jî lihevhatina dengên dawîya her rêzikeke malikê ye. Dubarebûna dangan awazeke taybet ji bo helbestê çêdike û bi harîkarîya kêş û rîtmê ve ahengekê pêk tîne (Nazê, 2012: 131, 135). Beyt û vegêranên strankî yên folklorê kurdî ji alîyê dirêjîya malikan, dirêjîya ristan, qafiye, melodî û lêkdana menzûm û pexşanê ve taybetîyên teşeyî yên cuda nişan didin (Hassanpour, 1989). Lê belê heke nimûneyên berdest li ber çavan bêne girtin em dikarin di beyt û vegêranên strankî da tesnîfeke wiha bikin:

Tablo1: Ji alîyê teşeyê ve tesnîfa vegêranên kurdî

3.1. Xwerû Helbestkî (Menzûm)

Di folklorê kurdî da her çend piranîya beytan, xwerû helbestkî hatibine honandin jî hinek vegêranên strankî jî bi temamî helbestkî hatine honandin. Menzûmbûna metnekî an jî vegêranekê îşaretê bi hebûna malikên (bendên) ji rêzikên (ristên) cuda pêkhatî û hebûna kêş (wezn) û qafiya (serwa) di wan malik û rêzikan da dike. Di beyt û vegêranên strankî yê berdest da sê cure wezin (kêş) hene. Wezna helbesta kurdî ya gelêrî xwemal e û em dikarin wan wekî wezna bi kêş, wezna serbest û wezna şkestî bi nav bikin.

3.1.1. Wezna Bi Kêş

Beyt û vegêranên kurdî yê bi wezna bi kêş hatine honandin da hejmara kêşên rêzikên her malikekê hindî hev in û malikên wan jî hevdû cuda û diyar in. Heke ji aliyê rist û malikan ve bibe analîzkirin çawan ku binyatê strana kurdî malika sêrêzî ye herwisa binyatê beyt û vegêranên strankî jî malikên ji sê rêzikan pêkhatî ye (Kaplan, 2019; Abdullah, 2002: 7). Lê belê nimûneyên nivîskî tê ne, taybetî di beyt an jî vegêranên bi devkî hatine parastin û gotin da hinek caran kêş û serwaya beytan tene xerabkirin (Abdullah, 2002: 8; Qazî, 2009: 9). Piranîya beytan wezna bi kêş û bi qafiye hatine honandin û nimûneyên vegêranên strankî yê bi wezna bi kêş nînin. Beytên wezna bi kêş bi malikên durêzî, sêrêzî, çarrêzî, şeşrêzî û heştêrêzî ve hatine honandin. Lê belê malikên sêrêzî zêdetir in. Nimûneyên malikên durêzî hema tenê di nimûneyên beytên *Rustemê Zal* ên menzûm û taybetî di hinek beytên Soranî yê wekî *Sultan Mehmûd û Heyasî Xas* û *Leyl û Mecnûn* ên bi terzê mesnewîya gelêrî hatine honandin da hene. Em dikarin li jêrî hinek nimûneyên malikan jî bo beytên bi kêş bidin:

Sêrêzî

“Dimdim berê kolayî

Pênsed top pêkve lêdayî

Ber ser berî nehejyayî” (Kela Dimdim), (Kaplan, 2019: 58)

Çarrêzî

“Ravek avêt kûr û mile

Xezalek girt ji nav çile

Kuş û xwînê vedan cile

Çûn nik babê bi heware” (Yûsûf û Zuleyxa) (Kaplan, 2019: 316)

Şeşrêzî

“Qesra Sînem tê zêr e

Di nîveka behrê da

Ezê çûmê xewasî

Nehingê mezin rê da

Çûm da geh(i)me miradê

Felekê çerxek lê da” (Beyta Sînemxanê), (Kızılkaya, 2000: 126).

Heştrêzî

“Ya seyyîdê ‘Ednanî

Rabe bibe delîle

Xudê got da bizanî

Qasid bi xwe Cibrîl e

Tu here Sîsebanê

Ya Ehmedê xelîl e

Nê kafir wê d’ gihanê

Xudê wan b’ket rezîle” (Beyta Sîsebanê) (Şêlazî, 2010: 121).

3.1.2. Wezna Serbest

Wezna serbest, hevdûnegirtina hejmara kêteyên her risteke malikê ye. Yanî hejmara kêteyên her ristikê hindî hev nînin, hinek kurt û hinek dirêj in. Ev wezne taybetîyeke sereke ya vegêran û stranên gazîyê yên kurdî ye. Her çend kêteyên risten di malikê da hindî hev nebin jî divê qatên hevdû bin. Bo nimûne heke rista pêşîyê jî sê kêteyan pêk bê, divê hejmara kêteyên risten di yên heman malikê jî şeş an jî ji neh û jî qatên wê pêk bên. Herwisa hejmara kêteyên malikê çend bin, divê hejmara kêteyên malikên din ên heman konseptê da jî hind bin. Lê belê pirî caran riayet bi vê qaîdê nahê kirin. Ji aliyê îcrakerî ve bi dirêjkirin an jî daqurtana dengên ve hejmara kêteyan tene bi qasî hev kirin. Divê em helbesta serbest û wezna serbest tevlihev nekin. Her çend jî aliyê hejmara kêteyan ve serbest be jî muheqqeq qafîye heye û kêşeke veşartî tê da raçandîye. Li dû daneyên berdest her çend piranîya beytan bi wezna bi kêş hatibin honandin jî gelek nimûneyên bi wezna serbest hatine honandin jî hene. Lê belê vegêranên strankî bi yekcarî an bi wezna serbest an jî bi wezna şkestî ve hatine honandin. Li jêrî du nimûneyên malikên di konseptekê jî bo wezna serbest hatine danê ku ya yekê da kêşa xwemalî hatîye parastin û ya duyê da kêşa xwemalî hatîye xerabkirin.

“Keko, ez dê kaxezekê binivîsim ji hubrêo = 16

Ez dê bavême dîwana heqyêo = 11

Ez dê rakem heta roja heşrêo = 11

Ez dê bideme destê Pêximberê Xudêo = 14

Roja heşr û neşrê sed hezar pê tene cihê pêyekî = 17

Li Pêximberê Xudê û her çar yaran dê ji te bikem evê şikayetêo” = 24

“Keko, ez dê kaxezekê reş bikem j’ rengê qudretê = 16

(Ez) dê bavême dîwana heqan(i)yetê = 11

Ez dê rakem ta roja qîyametê = 11

Ez dê bideme destê Pêximberê ummetê = 14

Roja qîyametê sed hezar pê tene cihê pêyekî = 17

Li nik Pêximberê Xudê û her çar yaran dê ji te bikem evê şikayetê” = 24 (Mem û Zîn), (Kaplan, 2019: 177-178).

“Qulingo, qulingê zozana = 9

Tu wê difirî li ber esmana = 10

Were caba Ferxo bibe welatê germiyana = 15

Balavî ye, yê li ser birka serê bîstana” = 14

“Qulingo, qulingê beriyê = 9

Tu wê difirî li bilindiyê = 10

Were caba Ferxo bibe bo Sityê = 12

Balavî ye, yê li ser birka bengê zeviyê” = 14 (Ferx û Sityê), (Kaplan, 2019: 254).

3.1.3. Wezna Şkestî

Wezna şkestî, li ser hev nijandina ristên hevqafîye ye. Di vî weznê da malik gelek dirêj in, hinek caran bi dehan an jî bi sedan ristan pêk tên. Di vegêranên bi wezna şkestî hatine honandin da, qafiyeyên qalibgirtî yên standart ên wekî *anî, ane, îni, înim, îye, aye* tene bikarînan. Em dikarin vê cureyê qafiyeyê wekî *qafîya nijandî* pênase bikin. Di van vegêranan da taybetî di dawîyê an jî di dîyalogan da malikên wezna serbest ya bi qafiyeyên ne standart tê bikarînan. Ji bo wezna şkestî nimûneya herî baş *Memê Alana Lescot* tomarkirî ye.

“Bajarê Mixribê bajarekî ‘ezîm î pir giran e,

Li ser heft çîyan e.

Li ser sê sed û şêst û şeş qafîyan e.

Her qapîkê li ser sê sed û şêst û şeş walîlixan e.

Her walîlikê li ser sê sed û şêst û şeş midirlîxan e.

Timam di destê ‘Eli begê, ‘Emer begê, Elmaz begê de ye, sê biran e.

Xwedîyê tewlê nijda, boşê dewa, xarê mîyan e,

Miftê devê sindoqê zêra barê çel û pênc begîlan e,

Xwedîyê xezîne û defîne giran e,

Xwedîyê sûk û çarçîyan e.” (Memê Alan), (Lescot, 2020).

3.2. Helbest-Pexşan

Vegêrana helbest-pexşan qismen bi axaftina asayî qismen jî bi helbestkî an jî strankî têtê vegotin. Her çend piraniya nimûneyên helbest-pexşanî, vegêranên strankî jî bin hinek beyt jî bi vî terzî têtê vegotin. Di vî terzê vegêranê da serhatî an jî macera piranî bi pexşanî têtê gotin. Lê belê diyalog, coş û hest bi strankî têtê îcrakirin. Wezna serbest an jî wezna şkestî têtê bikarînan. Ji ber ku me li jorê nimûneyên herdû weznan înanê hewce nake serejinû nimûneyan bidin.

4. Ji Alîyê Îcrakerî ve Vegêranên Kurdî

Di folklorê kurdî da ji bo kesên bi îcrakirina destan, beyt û vegêranên strankî ve mijûl dibin navên wekî beytbêj, qewal, pîr (dede), derwêş, dengbêj, mitirb, aşûq, neqqal, xoreçir têtê bikarînan (Keskin, 2019: 151-152; Çifçi, 2019: 385). Hinek ji vana tenê vegêranên dînî û hinek jî vegêranên sekûler îcra dikin. Di nav vana da beytbêjan roleke girîng heye. Çunkî ew bi tenê bi îcrakirina beytan ve mijûl dibin û ne şert e ku ew stranan jî bibêjin an jî stranbêj bin. Ji bo beytbêjekî tiştê herî pêdivî, bîr an jî hafîzeyê bi hêz e. Piraniya beytbêjan nîv-profesyonel bûn. Hem bi cotyariyê ve hem jî bi beytbêjiyê ve meşxûl dibûn. Wan di malên gundîyan, mizgeftên gundan, li dîwanxaneyên mîr û beg û axayan an jî li çayxaneyên bajar û bajarokan hunera xwe îcra dikirin. Beytbêjan qedrekî mezin hebû û hêmanekî muhîm ê qesr û serayên mîran bûn. Bo nimûne beytbêj ‘Elî Bardeşanî di seraya Ebdurrehman Paşayê Baban (1789-1812) da xizmet kirîye. Gelek beyt bo wî têtê nîsbetkirin. Wisa dihate bawerkirin ku hêza hunera wî ji peywendîyên wî yê digel cinan têtê. Têtê vegêran ku ew ji cinan fêrî beytan bûye. (Hassanpour, 1989). Qewal di êzdîyatîyê da û pîr (dede) jî di ‘elewîyatîyê da hem karên dînî-ayînî pêk tînin hem jî karê vegêranê dikin. Derwêş jî taybetî hem di tekya û xaneqayan hem jî di nava civaka kurdên misilman da bi karê vegêrana beytan û qesîdan ve xizmetê dikin. Repertûara dengbêj û mitirbên muzîsyen gelek berfîrehtir e û ew hûnerên cuda cuda îcra dikin. Ew taybetî bi hûnera vegêranên strankî ve mijûl bibin jî hemî cure strangotinê îcra dikin. Aşûq, neqqal û xoreçir pênaseyên lokal in û tenê di hinek deveran da têtê bikarînan.

5. Ji Alîyê Tema û Motîfan ve Vegêranên Kurdî

Di edebîyatê da motif têtê me’na hêmana herî biçûk ya vegêrananê ku her çend bi serê xwe me’na wê nebe jî taybetmendîyê dide mijarên vegêranê. Tema jî di vegêranê da hest û hîs an jî hîzr û boçûna ku têtê ragehandin e. Bi rastî babeta tema û motîfan bi serê xwe babeteke gelek

berfireh e. Di çarçova vê gotarê da em dikarin bibêjin ku destan, beyt û vegêranên strankî yên kurdî jî wekî henkûfên xwe yên hemî cihanê gelek tema û motîfên cuda dihewînin. Di navbera destan, beyt û vegêranên strankî ferqa pêşçav çawanîya lehengî ye. Lehengê destanan xudan temsîleke giştî ye û hemî civak xwe tê da dibîne. Beramberî vê çendê di beyt û vegêranên strankî da serhatîya kesayetên dîrokî/civakî ya şexsî têtê veguhastin. Karîgerîya destanan ya li ser civakê ji ya beyt û destanan xurtir e. Guhdarê beyt û vegêranên strankî wekî şexsek dikare xwe di hest û boçûnên lehengî da bibîne. Lê belê civak bi giştî xwe tê da nabîne. Lehengên destanan ne ji rêzê ne û rûdan jî derasayî ne. Lê belê di beyt û vegêranên strankî da ji derasayîbûnê zêdetir mubalexe heye. Beyt û vegêran ji alîyê derasayîbûn û ji alîyê mît, efsane û motîfên antîk ve çend xurt bin ew çend nêzikî destanê dibin.

6. Ji Alîyê Herêm û Hewza Çandî ve Vegêranên Kurdî

Ji bo baştir nasîna cure û materyalên folklorê kurdî û tesnîfeke bi rêkûpêk derheqê herêm û hewza çandî da serwestbûn gelek muhîm e. Herêma folklorê kurdî mirov dikare li dû zarav û diyalektan an jî civaka kurdî ya deştî û çiyayî, koçer û xwecih, bajarî û gundî, mîrgeh û nemîrgeh tesnîf bike. Heke em di çarçova destan, beyt û vegêranên strankî da meselê helsengînin hîngê em dê ferq û cudahiyan derbarê binavkirin, naverok, şeweyê vegêranê, teşe û gelek alîyên din baştir serwest bibin. Herwisa hewza çandî jî dîyardeyeke gelek muhîm e. Gelek netew, ziman, din an jî mezhebên cuda an digel kurdan hevşîn in an jî di nava civaka kurdan da jîyane. Ji vana ziman, çand, şaristanî û folklorê ‘ereban, farisan, tirkî, ermenîyan û suryanîyan heta astekê karîgerî li ser folklorê kurdî kirîye. Bo nimûne materyalên folklorî yên hewza kurd û farisan da muheqqe cudahî digel hewza kurd û suryanîyan heye. Ev ferq û cudahî di asta heman nimûneya destan, beyt an jî vegêrana strankî da jî dîyar dibe. Mesela heke em *Memê Alan* ji alîyê teşeyî ve ber çavan bigirîn em dê bibînin ku du versiyonên cuda, xwerû helbestkî û helbest-pexşanî hene. Versiyona pêşîyê li nav civaka kurdî ya deştî, koçer û nemîrgeh da û versiyona duyê li nav civaka kurd ya çiyayî, xwecih û mîrgeh da belavtir e (Ji bo berawirkirina herdu versiyonan binerîn (Lescot, 2020: 25-151) û (Kaplan, 2019: 119-180). Li alîyekî wezna şkestî û qafîya nijandî berbelav e û li hemberî vê çendê li alîyê din wezna bi kêş û bi qafîye berbelav e. Herwisa ji alîyê binavkirinê ve jî li dû herêm û hewza çandî cudahî peyda dibin. Bo nimûne beyt, taybetî li herêmên Kurdistanê merkezî di nava kurmanç û soranî da têtê bikarînan (Hassanpour, 1989). Herêmên wekî Hekarî, Bahdînan, Botan, Soran, Baban û Mukrîyan ev navlêkirin belav e. Lê belê hindî jî van deveran dîr bikevin ev navlêkirin kêmtir dibe û nimûneyên li herêmên jorî wekî beyt hatine binavkirin navên cuda cuda werdigirin. Di nava soranî da naveroka beytan berfirehtir e û nimûneyên ku lazim e wekî vegêranên strankî bêne qebûlkirin jî di bin vî banî da têtê komkirin (Qazî, 2007; Goran, 2011). Naveroka vegêranên kurdî li dû cih û şertên jîyanê û rêjeya hebûna sazîyên şaristanîyê yên xasî kurdan cudahî heye. Bo nimûne naveroka hinek vegêranan li zozan û banîyan, berî û germîyanan di nava jîyana koçerî da derbaz dibin. Li hinekan jî mirov xwe di bajar û keleyan, bîr û serayan di nava jîyaneke şaristanî û pêşketîtir da dibîne. Hinek nimûne bîr

û bawerî û paşxaneyê kurdî ya antîk baştir derdixin meydana hinek jî zêde di bin karîgerîya bîr û bawerîyên şaristaniyên cuda da mane.

Encam

Di vê gotarê da ji ceribandina tesnîfekê armanca me, di nava vegêranên kurdî yên menzûm û helbest-peşan ên dirêj da dîyarkirina tixûbên destan, beyt û vegêranên strankî bû. Her çend cureyên vegêranê wekî helbestkî, peşanî û helbest-peşanî di bin sê beşan da bîne komkirin jî me di nivîsarê da cih nedaye vegêranên xwerû peşanî. Ji bo dîyarkirina destan, beyt û vegêranên strankî em tenê li ser nimûneyên helbestkî û helbest-peşanî rawestîyane. Mirov dema li meydana folklorê kurdî dinêre dibîne ku peyva destan nahê bikarînan û ji bo vegêranên menzûm û helbest-peşanî navên wekî *beyt*, *çîrok*, *qiset*, *qewl*, *hekayet*, *serhatî* û heta *kilam* û *stran* bi rehetî tên bikarînan. Li beramberî vê çendê di xebatên li ser vegêranên kurdî yên gelêrî yên ji aliyê vekolerên bîyanî û xuyanî ve hatine kirin da termên wekî destan, beyt û hekayetên gelêrî hatine bikarînan. Her çend di navlêkirina beytê da çî arîşe nebe jî, hema çawan lê bê bikaranîna navê destanê ji bo her cureyekê arîşeyê mezin derdixe meydana. Çunkî ji bo wekî destan qebûlkirina vegêranekê, divê ew vegêran şertên destanbûnê yên navnetewî bi cih bîne. Herwisa bi dîtina me bi navê *vegotinên gelêrî* (folk romance/halk hikâyeleri) tesnîfkirina hinek vegêranên folklorê kurdî ne dirist e. Wisa dîyar e hinek vegêranên kurdî gelek bi servekî li *halk hikâyeleri* yên folklorê tirkî hatine adaptekirin û nimûneyên kurdî, bi tercûmeya navên tirkî û inglîzî ve wekî *vegotinên gelêrî* hatîye hêlsgandîn. Ev navlêkirin zêde di bin bandora vavartina cureyên folklorê tirkî da maye. Lê belê di rastîyê da cudahîyên girîng di navbera herdu curan da heye. Hekayetên gelêrî yên tirkî bi karektera xwe ya hekayetkirinê û serdestbûna peşanî ve dîyar e. Lê belê nimûneyên kurdî bi karektera xwe ya stranbûnê ve li pêş in. Ji ber vê karektera xwe, em dikarin wan wekî stranên dirêj bibînin. Lewra ji bo vê cureyê em navê *vegêranên strankî* pêşniyaz dikin. Hîngê di nava folklorê kurdî da cureyên vegêranê yên helbestkî û helbest-peşanî yên dirêj mirov dikare bi sê navan ve dîyar bike: destan, beyt û vegêranên strankî.

Bi dîtina me heke beyt û vegêranên strankî wekî du komên cuda bîne qebûlkirin divê destan ji nava wan herdu koman da bête helbijartin. Heke bi gotinek din îfade bikin, divê ew nimûneyên şertên destanbûnê bi cih tînin, ji nava herdu koman da bîne helbijartin û di bin banê cureyê destanê da bîne komkirin. Bi vî awayî jêk vavartin û tesnîfkirina cureyên vegêranê yên helbestkî û helbest-peşanî dê hêsantir bibe. Di vê vavartinê da tiştê herî girîng pîvanên destnîşankirina destan, beyt û vegêranên strankî ye. Wekî di nivîsarê da bi berfirehî îşaret pê hatîye danê, van her sê cureyan her yek xudanê hinek taybetî û xweserîyên e ku wan ji hevdu cuda dike. Ji bo dîyarkirina destan, beyt û vegêranên strankî divê ev her sê cure li dû taybetîyên

xwe, ji alîyê naverokê, teşeyê, tema, motîf, îcraker, herêm û hewza çandî ve bêne analîzkirin, berawirdkirin û tesnîfkirin.

Vegêranên kurdî ji alîyê naverokê ve babetên cur bi cur vedigirin. Her çend babetên serekî qehremanî û evîn be jî di beytan da babet gelek rengîntir dibin û babetên dînî, civakî, sîrûştî û tarîxî dikevin tê da. Di beytan da serdestîyeke temayên dînî xuya dike. Beramberî vê çendê di vegêranên strankî da babatên sekûlar zêdetir in. Ji alîyê teşeyê ve di beytan da wezna bi kêş û qafîye û di vegêranên strankî da wezna serbest û wezna şkestî serdesttir e. Herwisa di beytan da gêvilê malikan diyardir e û ew jî du, sê, çar, şeş an heşt ristan pêk tên. Lê di vegêranên strankî da hejmara ristên malikan gelek bi rêkûpêk nînin û an malikên wezna serbest an jî malikên ji rêzeristên dirêj ên bi qafîya nijandî ya qalibgirtî hatîne honandin hene. Di folklorê kurdî da jî bo îcrakerên vegêranan gelek nav tên bikarînan. Hinek ji wan vegêranên dînî û hinek jî zêdetir vegêranên sekûler îcra dikin. Di vegêranên kurdî da gelek motîf û temayên cuda hene. Lehengên destanan ne ji rêzê ne û rûdan jî derasayî ne. Di beyt û vegêranên strankî da jî derasayîbûnê zêdetir mubalexe heye. Beyt û vegêranên strankî ji alîyê derasayîbûn û ji alîyê mît, efsane û motîfên antîk ve çend xurt bin hind nêzikî wekî destan qebûlkirinê dibin. Di tesnîfkirin û destnîşankirina curên vegêranê da karîgerîyeke mezin ya erdnîgarî û hewza çandî ya folklorê kurdî heye. Ji ber vê çendê li dû zarav û diyalektan an jî bi deştî û çîyayî, koçer û xwecih, bajarî û gundî, mîrgeh û nemîrgehbûna civaka kurdî ya klasîk ve tesnîfkirin mimkûn e. Di vê tesnîfê da cihê beyt û vegêranên strankî li kar, xweştir xuya dibin.

Di pênasîya destanê da çend taybetîyên girîng hene. Taybetîya sereke, her çend mînakên pexşanî hebin jî destan vegêranên dirêj in, ji alîyê teşeyê ve menzûm in û ji gotin an rêzikên lihevhatî pêk tên. Xwedîyê ahengeke mûzîkê ne û bi terzê strankî tên vegotin. Taybetîyek din ya girîng, nejrêzêbûna lehengan an jî rûdanê ye. Bi vê taybetîya xwe ve her çend nêzî mît û efsaneyan bibe jî ji wan cuda ye. Herwisa destan xwedî nasnameyeke netewî ye û naveroka wê li ser şer, mîrxasî û qehremanîyê ye. Her çend mijarên wek evînê jî di nav wan da cih bigirin, mijarên sereke yên destanan mîrxasî û hemaset e. Di edebiyata kurdî ya devkî da li ser destanbûna *Kela Dimdim û Xanê Lepzêrîn* konsensûsek heye. Bi dîtina me li dû tîgeha destanê ya navnetewî *Memê Alan* û hinek nimûneyên *Rûstemê Zal* jî şertên destanbûnê bi cih tînin.

Jêder

Abdullah, M. (2002). *Beytên kurdî*. Dihok: Weşanxana Spîrêz.

Babayiğit, M. V. (2020). Kürtçe, Türkçe ve İngilizce Atasözlerinde Azim, Başarı, Çalışkanlık, Kararlılık ve Tembellik İfadeleri. *International Journal of Kurdish Studies*, 6(2), 245-257.

- Chyet, M. L. (1991). *And a thornbush sprang up between them, studies on Mem û Zîn, A Kurdish Romance*. Ph.D. Diss., University of California, Berkeley.
- Cîhanî, P. (2022). *Mem û Zîn, berawirdkirina kurmançî û ya hewramî*. Van: Weşanên Peywend.
- Çalıştiran, R. (2015). Lîteratûrek li ser destanên kurdî. R. Pertev (ed.) *Edebîyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratûr-Berawirdî- 1* (221-246). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Çetin, N. M. (1992). Beyit. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 6/66.
- Çifçi, T. (2019). Motîfa Şertdanînê di Kilamên Dengbêjan de. e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, 11, 1(23), 383-394.
- Çifçi, T. (2020). Adıyaman Yöresinden Derlenen "Gurrî û Hûtê Kor" Masalının Rus Yapısalcı Metodu Çerçevesinde Analizi. *International Journal of Kurdish Studies*, 6 (2): 182-201.
- Goran, Y. H. (2011). *Pênc destanê kurdewarî*. Hewlêr: Çapxaney Roşinbîrî.
- Hassanpour, A. (1989). Bayt. *Encyclopedia Iranica*. (Dîtin: 02.05.2022), <https://www.iranicaonline.org/articles/bayt-folk-art>
- Hîkmet, B. (2015). Li gorî teorîyên nûjen rewşa folklorê kurdî. R. Pertev (ed.) *Edebîyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratûr-Berawirdî- 1* (25-108). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Kızılkaya, M. (2000). *Kayıp diwan*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kaplan, Y. (2019). *Beyt û destanên kurdî*. İstanbul: Nubihar Yayınları.
- Karacan, H., & Babayiğit, M. V. (2017). Türk ve Kürt Dillerinin Sentaks (Sözdizimsel) Karşılaştırması. *Tiydem Yayıncılık*, Editör: Hasan KARACAN, Basım sayısı, 3, 7-31.
- Karasoy, Y. (2012). Destan kavramı. M. G. Bekir Direkçi (Dü.) *Prof. Dr. Yakup Karasoy Türk Dili, Edebiyatı ve Kültürü Üzerine Makaleler* (151-160). Konya: Aybil Yayınları.
- Keskin, N. (2019). *Folklor û edebîyata gelêrî*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Lescot, R. (2020). *Memê Alan*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Nazê, B. (2012). *Ferhenga têrmên wêjeyî*. Dihok: Çapxana Hawar.
- Oğuz, M. Ö. (2004). Destan tanımı ve eski türk destanları. *Milli Folklor* 62, 5-7.
- Pertev, R. (2015). Danasîn û rewşa giştî ya xebatên li ser folklor û edebîyata kurdî ya gelêrî. R. Pertev (ed.), *Edebîyata Kurdî ya Gelêrî, Dîrok-Teorî-Rêbaz-Lîteratûr-Berawirdî- 1* (11-24). İstanbul: Avesta Yayınları.
- Qazî, Q. F. (2007). *Gencîney beytî kurdî*. Hewlêr: Dezgay Çap û Belawkirdinewey Aras.

- Qazî, Q. F. (2009). *Sê beytî folklorîk: Mem û Zîn, Xec û Sîyamend, Ehmedî Şeng*. Hewlêr: Çapxaney Aras.
- Qeredaxî, M. 'E. (2008). *Deqname, beyt û honrawe kurdîyekan*. Hewlêr: Bilawkirawey Aras.
- Reşo, X. C. (2004). *Perin ji edebê dînê êzdîyan* (Cilt 1). Dihok: Weşanxana Spîrêz.
- Resûl, Î. M. (2010). *Lêkolînewey edebî folklorî kurdî*. Hewlêr: Çapxaney Aras.
- Şêlazî, C. M. (2010). *Hindek beytên kurdî ji destnivîsên Mela Mistefa Oremarî*. Dihok: Çapxana Hawar.
- Şêlazî, C. M. (2012). *Sê beytên kurdî di destnivîsa Feq Mihemedê Tuxobî da*. Silêmanî: Enstîtuya Kelepûrê Kurdî.
- Tanrikulu, V., & Babayiğit, M. V. (2021a). Common Mythological Legendary and Religious Heroes in the Divans of Serda and Hesbi. *Kadim Hikmet Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 22–34.
- Tanrikulu, V., & Babayiğit, M.V., (2021b). The Elements of Classical Roman in Jana Gel, *Kurdirname*, 5, p.48-57.
- Yetiş, K. (1994). Destan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları. 9/202-5.

Article

International Journal of Kurdish Studies

8 (2), pp. 293 - 309

<http://www.ijoks.com>

Belgesel Sinemada Gerçeklik Temsilinin Etik İlkelerle İnşası ve Metafor Kullanımı: Kuyu

Şenay TANRIVERMİŞ¹

Received: Aug 15, 2022

Reviewed: Aug 17, 2022

Accepted: Aug 23, 2022

Öz

1990’larda Mardin ve çevre illerde yaşayan Kürtler çeşitli baskılara, zorunlu göçe ve köy boşaltma gibi olumsuz muamelelere maruz kalmıştır. Veysi Altay’ın “Bir” (Kuyu) adlı belgeseli de 1995 yılında Mardin’in Dargeçit ilçesinde, üçü çocuk yedi kişinin gözaltına alındıktan sonra kaybolmasını ve yakınlarının onları arayışını anlatmaktadır. Arayışın izini süren yönetmenin, popüler politik göndermelerle Kürt sorununu ima ederek dikkat çekmek yerine yedi kayıp yakının mücadelesine odaklanması, belgeseli objektif bir noktaya çekmiştir.

Bu çalışmada Kuyu belgeseli temel alınarak; gerçeği kurmacadan mümkün olduğu kadar uzaklaştıran “belgesel-gerçeklik” yerine, “gerçek belgesel” çekmenin olanakları analiz edilecektir. Bu bağlamda metafor kullanımından imtina edilmesinin nedenleri ve yönetmenin kamerasını sınırlandırması ve bu tercihin etikle ilişkisi analize dahil edilecektir.

“Kuyu”, edebiyattan görsel sanatlara göndermesi güçlü anlamlara teşneyken anlatıda, elle tutulan, gözle görülen ve tanıklarla gerçeği aktararak tarihe not düşen bir nesneye, mekâna, kahramana ve olay örgüsüne dönüştürülmüştür; bu haliyle “gerçekliğinden” anlam kaybetmek yerine kurmaca zenginliğinden de beslenerek güçlenmiş ancak şiirsel gerçeklik ya da her türlü soyut manadan da vazgeçmiştir.

Bu çalışma, bir belgesel sinema filmiyle hakikat sonrası dönemde “gerçek” inşasının sınırlarını araştırmakla birlikte, yönetmenin anlatıya açıktan dâhil oluşunun etik değerlere etkisini ve filmin gerçekliğine katkısını da inceleyecektir. Yönetmenin filmi üzerindeki iktidarından vazgeçerek filmi “çeken” değil, yer yer “çekilen” ve “tanıklık eden” göze dönüşmesi, etik açıdan söylem analiz yöntemiyle incelenecektir.

Çalışmanın amacı; gerçeklik arayışındaki belgesel sinemanın yaratıcılığının ve kitleleri etkileme biçiminin, etik ilkelerle çelişip çelişmediğine örnek sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Belgesel sinema, Sinemanın gerçekliği, Belgesel sinemada etik

¹ Asst. Prof. Dr.; Nişantaşı University, Faculty of Business and Management, Division of English Language and Literature <https://orcid.org/0000-0003-1311-9767> E-mail: senayt@windowslive.com

Recommended citation:

Tanrıvermiş, Ş. (2022). Belgesel Sinemada Gerçeklik Temsilinin Etik İlkelerle İnşası ve Metafor Kullanımı: Kuyu. *International Journal of Kurdish Studies* 8 (2), 293-309, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.1162561>

The Use of Metaphor in the Construction of the Representation of Reality with Ethical Principles on the Example of the Movie 'The Well' in Documentary Cinema**Abstract**

In the 1990s, Kurds living in Mardin and the surrounding provinces were subjected to various pressures, forced migration, and negative treatment such as village evacuation. Veysi Altay's documentary "Bir" (The Well) tells the story of the disappearance of seven people, three of whom are children after they were detained in the Dargeçit district of Mardin in 1995, and the search for them by their relatives. The fact that the director, who traces the search, focuses on the struggle of the seven relatives instead of drawing attention by implying the Kurdish problem with popular political references, brought the documentary to an objective point.

In this study, based on the documentary The Well; Instead of "documentary-reality", which distances reality from fiction as much as possible, the possibilities of shooting a "real documentary" will be analyzed. In this context, the reasons for avoiding the use of metaphor, the director's limitation of his camera, and the relationship of preference with ethics will be included in the analysis.

While “The Well” has strong meanings from literature to visual arts, in the narrative it has been transformed into a setting, character, and plot that can be grasped, seen, and recorded in history by conveying the truth to witnesses; in this state, instead of losing its meaning from its "reality", it gained strength by feeding on the richness of fiction, but also gave up on poetic reality or all kinds of abstract meanings.

This study will examine the effects of the director's direct involvement in the narrative on ethical values and its contribution to the reality of the film, as well as investigate the limits of the construction of "truth" in the post-truth period with a documentary film.

The fact that the director renounces his power over the film and turns into the eye that is "attracted" and "witnessed" from time to time, rather than "shooting" the film, will be examined ethically with the method of discourse analysis.

The aim of the study is to present an example of whether the creation of documentary cinema in search of reality and its way of influencing the masses are in conflict with ethical principles.

Keywords: Documentary cinema, cinematic reality, ethics of documentary cinema

1. Giriş

Sinemada kurmacaya karşı “gerçeği sunma” iddiasında bir tür olan belgesel, “belgesel gerçeklik” kapanında metnin hakikati ifşa ettiğine inandırmak için çeşitli metotlar denemekle sınılanır. Kimisi

belgesel-gerçeklik ilişkisinde daha fazla canlandırma, haber kaynağı, olay âni çekimleri, fotoğraflar vb. yöntemlerle gerçeklik ispatı iddiasıyla gerçeğin ötesinde bir hakikat yapılandığı için oluşturulan söylemin içinde boğulur hatta Türkçeye “sahte-belgesel” olarak çevrilen ancak aslında tam karşılığı olmayan “mockumentary” türüne dâhil olur. “Mockumentary”nin Türkçe karşılığı, dalga geçmek, eğlenmek, sahte ve taklit etmek manasında karşılık bulan “mock” ve belgesel anlamındaki “documentary” sözcüklerinin birleşimidir. Hakikat sonrası dönemin kendi gerçeğine inancı kaybettiği ve “mockumentary” gibi bir tanımla kendi türüne ihanet ettiği zamanlarda, gerçeğe ulaşma ihtiyacı daha da artmıştır. “Gerçek belgesel” üretme inancındakilerin, “gerçeğin kendisini sunma” arayışı “mockumentary” türüne bir itiraz olarak değerlendirilebilir. Örneğin Yalın ve Güngör *Sinema-Gerçek: Hakikatin Sineması ya da Sinemanın Hakikati* kitabında gerçeğin temsilinin nasıl ifade edilirse edilsin salt gerçek olamayacağının altını çizerek Kanada’da “arığöz”, Fransa’da “sinema-gerçek”, Amerika’da “dolaysız-sinema” ifadelerinin hepsinin aynı akım/isim içerisinde Sinema-Gerçek olarak tanımlandığını belirtir (Yalın, Güngör, 2016: 77-92). Temsil etme eyleminin kendisi bu süreci dolaylı hale getirir.

Delueze’ün belgesel sinemanın işlevine dair söylemi, adeta gerçeğin başkalaşımı olarak okunabilir: “*Sinema o en eski yanlısamanın mükemmelleştirilmiş aygıtı değil, aksine yeni gerçekliğin mükemmelleştirilecek organı olacaktır*” (Delueze, 2014: 19). Bu durumda problemler de olsa gerçeği ve belgeselin gerçekliğini savunma ihtiyacı daha da büyür; çünkü gerçek belki de hiç olmadığı kadar uzaklaşmış ve seyirci için açlığa hatta mümkünü zor bir fanteziye dönüşmüştür. Mc Cling, 1990 sonrası belgesel filmlerin ana akım ticari sinemada yer alabilmesini ve dünyanın pek çok ülkesinde üretilen bağımsız ya da yarı bağımsız belgesellerin sayısındaki önemli artışı dikkat çekici bulmuş; bu ilgiyi izleyicinin, gerçeğin belgesel imgelerine aç olmasıyla açıklamıştır (Mc Cling, 2005).

Belgesel, elbette gerçeğin tekrar üretilmesi ya da saf aktarımı değildir. Gerçeğin taklidi olan tekrar üretilen metin, gerçekle kurmaca türlerinin melezi arasında bulanık bir metindir ancak gerçeklik iddiası nedeniyle de katarsis sağlayan bir söylem oluşturur. Kurmacanın pek çok gerçeklik ögesini kapsamaması gibi gerçeğin de kurmacayı kapsamaması kaçınılmazdır. Ne var ki kurmacanın dozunu abartarak mükemmel gerçekliğe ulaşan belgeseller yerine salt gerçeği arayan ve sunan metinler azalmıştır. Onaran, belgeselin gerçeği yerine gerçeğin belgeseline duyulan ihtiyacı şöyle açıklar: “*Herhalde her zamandan fazla bugün filmlerin gerçekle daha çok, daha güçlü bağlantılarının olması gerektiğini savunmamız gerekir. Çünkü bugün filmlerle televizyon izlenceleri “gerçek” algılanan (çünkü alıcının ancak fizik gerçeklikleri kaydedebileceğini biliyoruz artık), ama gerçeklikle hiç ilgisi olmayan gösteriler, cambazlıklar, sirk ya da gladyatör oyunları durumuna dönüşmüştür. En gerçekçi olması gereken belgesel filmleri ya da televizyon izlenceleri bile çeşitli film oyunları ile gerçekliğini çabucak tüketen sahte gerçeklerdir, sahte oldukları ölçüde de izleyicileri gerçeklikten uzaklaştıran, dolayısıyla zararlı filmlerdir*” (Onaran, 1985: 15-16)."

Hakikat sonrası dönemde, felsefe tarihi boyunca tartışılan gerçekliğe ulaşmanın ya da en azından yaklaşmanın en olası yollarından biri, belgesel sinema türüdür. Belgesel sinemanın gerçekliğe ulaşması için sanatçının bağımsız olması, piyasa koşullarından özgürleşmesi gerekir. Yönetmen Can Candan, Gazete Duvar için Soner Sert ile yaptığı röportajda, belgesel yapma sorunlarını gerçekliğe ulaşmamakla değil, özgür sanatçı tutumuna ve piyasa koşullarına vurgu yaparak açıklar:

“Toplumsal bağımsız gazetecilik, bağımsız sanat gibi, bağımsız belgesel sinemaya ihtiyacı var. Belgesel sinema da bir ayağı belgelemede, bir ayağı hikâye anlatmada olan, içinde yaşadığımız tarihsel hayata dair söz söyleme üzerine deneylerin devam ettiği, oldukça dinamik ve heyecan verici bir sanat alanı... Piyasanın yönlendirmesi ile belgesel sinema yapılamaz. Aynı şekilde herhangi bir sanatın da piyasaya göre yapılamayacağı gibi. Yapılırsa başka bir iş olur o” (Sert, 2021.)

Can Candan’ın söylemine, içerik ve biçim olarak uygun duran Kuyu filmi, bağımsız bir yapım olarak piyasa koşullarını değil kendi hikâyesinin gerçekliğini aramış, belgelemiş, sunmuş ve yakın tarihin görünür kılınmayan yüzünü olay ve kişiler üzerinden ifşa etmiştir.

Bu çalışma Kuyu belgeseli örneğiyle yönetmenin biçim-içerik ilişkisini kullanarak anlam değiştirme işlevselliğiyle birlikte; filmin kahraman, zaman, mekân ilişkisinin, gerçeğin önündeki bulanıklığı büyük ölçüde netleştirmesine odaklanacak; ayrıca metaforik dilden neden ve nasıl kaçınıldığına da cevap arayacaktır.

“McLuhan, mesajın içeriğinin iletildiği araçtan daha önemli olduğu görüşünün aksine, aracın etki oluşturduğunu savunur. Ona göre araçla neyin söylendiği önemli değildir. Örneğin bir hikâye, sözlü söylenmesi, sahnede oynanması, radyoda anlatılması, filmde gösterilmesi ve televizyonda sergilenmesiyle farklı anlamlar kazanır. Araç doğal olarak bir dile ve eğilime sahiptir” (Altay, 2005: 15).

Oysaki örnek alınan filmde kurgu sanatıyla yapılan sinema mecrası büyük ölçüde sinemanın gerçeğine değil gerçeğin sinemasına hizmet etmeyi başarır, sinemanın işlevselliğini yalınkat bir anlatımla en aza indirger. Kuyu, Torun’un belirttiği *“İmge ve belgenin gerçeklikle yeniden inşası ile yorumlanan belgesel sinema, mekanik ve sıradan dünyayı yaşayan insan için alternatif düşünce sunumudur”* (Torun, 2019: 144-58) görüşünün aksine; seyirciyi kendi imgelem dünyasını canlandıracak çağrışımlardan uzak tutarak, alternatif bir düşünce biçimi sunmak yerine olanı kendi gördüğü gibi göstermeyi tercih eder.

2. Kuyu Filminde Görünenin Gerçekliği ve Gerçekliğin Göndermelerinin Etik Sorgulaması

Kürt nüfusu; Türkiye, Irak, İran, Suriye başta olmak üzere, Ermenistan, Gürcistan, Türkmenistan, Lübnan, Afganistan, Rusya gibi ülkelerde yoğunlaşmaktadır (Karacan & Babayigit, 2017). Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu illerinde yaşayan Kürtler, 1990’larda yoğun işkence, eziyet, baskı, köy yakma ve boşaltma olaylarına maruz kalmıştır. İnsan Hakları Derneği’nin 8.5.2009 tarihli Köy Korucuları Özel Raporu’na göre; 1992 – Mart 2009 arasında köy koruyucuları tarafından 38 köy yakma, 14 köy boşaltma, 12 taciz ve tecavüz, 22 kaçırma, 294 silahlı saldırı meydana gelmiştir. Köy korucuları tarafından 183 kişi öldürülmüş, 259 kişi yaralanmış, 50 kişi infaz edilmiş, 70 kişi gasp edilmiş, 2 kayıp vakası yaşanmış, 562 kişi işkence ve kötü muameleye uğramış, 59 kişi göz altına alınmış, 9 kişinin intiharına sebebiyet verilmiş, 17 ormanlık alan yakılmıştır.

Yönetmen Veysi Altay, Kürtlerin o dönemde uğradığı baskıları beyaz perdeye taşımıştır. Altay’ın 2018 tarihli *“Bîr”* (Kuyu) belgeseli, 1995 yılında Mardin’in Dargeçit ilçesinde yedi kişinin gözaltına alındıktan sonra kaybolmasını ve yakınlarının kayıpları arayışını anlatır. İki 13, biri 16 yaşında, diğerleri 19, 20, 21 ve 57 yaşlarında kaybolan insanların kemikleri veya bedeni, 1996, 2013, 2014 ve 2016 yıllarında, kuyularda veya mağaralarda bulunmuştur. Yedi kişinin kaybolması ve yıllar süren arama mücadelesi, ana akım medyada haber olarak duyurulmayarak görünmez kılınmıştır.

Filmde olayların akışını filmin kahramanları olan kayıp yakınları aktarır. Yönetmen, kahramanların duygularını ifade etmesinden ziyade, onların mücadelesine odaklanır. Karakterlerin, yakınlarının kemiklerini istemekten vazgeçmeyen, meydan okuyan tutumları, elbette yönetmenin tercih ettiği seçilmiş sekanslardır.

Gerçek, en basit anlamıyla kesin olandır. *Gerçek, felsefe dilinde elle tutulup gözle görüleni; varlığı inkâr edilemeyen durum, olay, nesne olarak var olanı, somut zihinden bağımsız olarak bir varlığı bulunanı anlatan bir terimdir* (Ulaş, 2002: 593). Yönetmen Veysi Altay'ın filmde kullandığı fotoğrafların, televizyon haberlerinin ve diğer görsellerin her biri gözle görünen, varlığı ve yokluğu ispat edilebilen karakterlerden, nesne-özne olarak somut, bilinen öğelerden oluşur. Altay, bu öğeleri kullanarak Kuyu'nun gerçeğini arar.

Pryluck'un belgesel yapımının etiğine ilişkin sıraladığı aşağıdaki ilkeler, Kuyu filminin gerçekliğini sorgulamak için kullanılarak gerçeklik olgusu ve temsili analiz edilmeye çalışılacaktır.

- *Açığa çıkartmak (ne kadarının ortaya konulacağı)*
- *Suistimal (sinemacı ve katılımcı arasındaki güç farklılıklarının kullanımı)*
- *Bilgilendirilmiş onam (informed consent - ehil olmayan katılımcıların durumu)*
- *Belgesel filme katılmanın sonuçlarıyla kendi kişiliği ve görüntüsü üzerinde kontrol*
- *Kültürel farklılıkların oynadığı rol*
- *Belgesel film yapmanın ve bunu yaparken insanları kullanmanın meşruluğu*
- *Gerçeklik iddiaları*
- *Mahremiyet*
- *Temsil etme*
- *Kamuoyunun bilme hakkı*
- *Vasilerine bağlı olan çocukların ve diğerlerinin durumu*
- *Filmi yapanların hakları*
- *Filmi yapanların seyircilerine karşı taşıdıkları sorumluluk* (Pryluck, 1988: 256)

Pryluck'un ilkeleri eşliğinde belgeselin etiği sorgulandığında gerçekliğinin tutarlılığı da açığa çıkacak, bir tür sağlama yapılacaktır.

2.1. Açığa Çıkartmak

Pryluck'a göre belgesel yapımı etiğinde ilk ilke olan gerçeğin ne kadarının açığa çıkartılacağı sorusu, Kuyu filminin etik değerlerini ve ideolojik duruşunu tartmak açısından açıklayıcı olabilir. Filmde kaybedilen insanların aşkı, işi, yeteneği ya da kişisel herhangi bir özelliği hakkında bilgi verilmez ve kayıplar sadece kayıp bedenler olarak aranır. Oysaki bir yönetmenin bireyin özel hayatına dair detayları dramatizasyonla kotarması her zaman garanti sağlar. Yönetmen kayıpları övmek/yermek ya da sıradan bir insandan daha değerli, farklı, özel kılarak acıyı köpürtmeyi seçmez ve seyirciyle duygusal özdeşleşme sağlayıp kolaycılığa kaçmaz. Gerçeğin “ne kadarının ortaya çıkarılacağı,” sadece kayıp insanların çok kısaca kim olduğu ve yakınlarının ısrarlı arayış süreçleriyle sınırlıdır. Jill Godmillow, belgesel, “*Aç çocukları göstermektense, çocukların neden*

aç olduğunu sorgulamalıdır” (Işıkman, 2014: 77) sözüyle belgeselin amacına ve işlevine vurgu yaparken, gerçeğin ne kadar, nasıl ve neden sunulacağını da açıklamış olur. Altay, Kuyu filminde Godmorrow’un bakış açısına benzer bir perspektifle gözü yaşlı ailelerin acılarını merkeze almak yerine kayıpların gözüaltı sürecinden itibaren ailelerin arayışlarını ve direnişlerini sınır belirler.

2.2. Suistimal

Pryluck’in, sinemacı ve katılımcı arasındaki güç farkının kullanımı olarak özetlediği suistimal ilkesi; yönetmenin planlı ya da istem dışı da olsa metnin kahramanları üzerinde hiyerarşi oluşturup oluşturmadığını sorgular. Barthes’in *"Ben ürettiğim anda, yazdığım anda, anlatma süremi elimden alan şey (iyi ki de alır) Metin'in ta kendisidir"* (Barthes, 1998:14) sözü, Kuyu filmine metnin yalın şekilde öne çıkışıyla yansır. Yönetmeni baskın kılmak yerine temel konu olan kayıpların arayışını esas alan film, belgesel türünü mecra olarak kullanarak arayışa hizmet eden bir araca dönüşür. Örneğin filmin 4,25. dakikasında Hüseyin Taşkaya’nın kızı Serpil Taşkaya’nın sesinden, farklı kayıp yakınlarının genel ve yakın çekim görüntüleri eşliğinde şu sözler duyulur: *"Bu bir film olsaydı... ama bu bir film değil, biz de senarist ve oyuncu değiliz."*

Yönetmen, filmin en başından “self-reflexive” bir tutumla filminin film olmadığını ilan ederken; sinemasal gücü örseleyip seyirciyi silkelemekle birlikte, izleyeceği görüntülerin bir kurgunun ötesinde hakikat barındırdığını ima etmektedir. Mustafa Sözen, self-reflexive çalışmaların karakteristiğini şöyle tanımlar:

"Önceleri romanda ortaya çıkan, daha sonra da sinemada uygulanmaya başlayan modern anlatı formunun asal özelliği, özdeşleşmeyi (mimesis'i) kırıp, kendi gerçekliğini, bilinçli olarak yorum veya oyun olarak açığa vurması, yani estetik öz-bilinçlilik (self-consciousness) ya da kendini yansıtmaya (self-reflexivity) yol açan bir yapılanmayı içermesidir (Sözen, 2008: 126).

Pryluck’in dikkat çektiği sinemacı ve katılımcı arasındaki güç farklılıkları, sinema mecrasının illüzyonist dünyasını afişe eden Serpil Taşkaya’nın sözleriyle filmin en başında (4. dakikasında) kırılır. Belgeselde anlatılanların film olmadığının söylenmesi, Kovacs’ın “kendi varlığının bilincinde ve ‘ait olduğu’ türe gönderme yapan sinema” (Kovacs, 2007: 217) tanımlamasına işaret eder ki yönetmenin bu sözleri verme zamanı ve biçimi tam da içinde olunan kurguyu açıkça hatırlatmasıdır. Metnin içindeki göstergelere yönlendiren bu anlayış, seyircinin kurgunun gerçek olmadığı düşüncesiyle özdeşleşmesine izin vermeden anlatıldığı için, hakikate daha yakın bir yere ulaşılır.

İbrahim Armağan’a göre; *"Bir üst yapı ürünü olarak sanatsal yaratılar hem toplumun ekonomik alt yapısından hem de üst yapıyı oluşturan bilişsel dizgenin farklı öğelerinden etkilenir. Ancak sanat yaratıları da toplumsal işlevleri nedeniyle hem üst yapıyı hem de bir oranda alt yapıyı etkiler* (Armağan, 1992: 9)." İşte tam da bu noktada Kuyu belgeseli, Armağan’ın toplumun ekonomik alt yapısından ya da bilişsel dizgelerinden bağımsız olması nedeniyle ayrılır; dolayısıyla Pryluck’un sorguladığı sinemacı ve katılımcı arasındaki güç farklılıklarından beslenmeye yeltenmez.

Metz’e göre, sinema yaratıcısının aşması neredeyse imkânsız, içinden sıyrılamayacağı bir tür çember olan üç sansür süreci vardır: *politik sansür, ekonomik sansür ve ideolojik (ahlaksal) sansür. Politik sansür film dağıtımını, ekonomik sansür prodüksiyonu, ideolojik (ahlaksal) sansür de yaratımı bozacaktır* (Metz, 1988: 215). Metz’in sansür süreciyle Pryluck’un etik ilkeleri test edildiğinde, yönetmenin filminin gösterimini ve dağıtımını yapmamayı tercih ettiği ve ideolojik olarak da egemen olanın karşısında durduğu görülür. Böylece piyasa koşullarıyla uzlaşmayarak

filmin görünürlüğü feda edilse de sinemacı ve katılımcı arasındaki güç farklılıklarının dinamiklerinden uzak kalınmış ve gerçekliğin temsiline olabildiğince hizmet edilmiştir.

2.3. Bilgilendirilmiş Onam

Bilgilendirilmiş onam (informed consent,) tıbbi terminolojide temel olarak hasta haklarını korumak anlamında kullanılır. Pryluck'un belgesel yapımının etik ilkelerinde tıbbi bir terim kullanması, yönetmenin sınırlarını hatırlatmak adına önemlidir. Konu edilen karakterlerin haklarının, kişisel bilgi ve mahremiyetinin hangi ölçüde, nasıl gözetlenmesi gerektiğinin hasta haklarıyla özdeşleştirilmesi; yönetmenin sorumluluğunun ciddiyetini vurgular. Dünya Tabipler Birliği 1995 Bildirgesinde, bilgilendirilmiş onam ifadesinin tanımının bir kısmı şöyledir: *Hasta kendisiyle ilgili tıbbi gerçekler dâhil olmak üzere sağlık durumu konusunda tam olarak bilgilendirilme ve kendisi hakkındaki tıbbi kayıtlara ulaşma hakkına sahiptir. Bununla birlikte hastanın kayıtlarında bulunan ve üçüncü bir kişiyi ilgilendiren bilgiler, bu kişinin onayı olmaksızın hastaya verilmemelidir.* Kuyu belgeselinde görsele eşlik eden sözlü açıklamalar, duygulardan çok fiilen yaşanmış somut olaylara odaklanır. Örneğin filmin 45. dakikasında kuyulardan su içilmemesi gerektiğini öğrenen insanların tepkisi verilmez ve çıkarım seyirciye bırakılır. Böylece hem karakterlerin iç dünyalarına dair varsayımlarda bulunulmaz hem de seyirci yönlendirilmez.

Altay'ın karakterlerin acılarını vermedeki mesafeli duruşu ve seçtiği anlatım dilinin sadeliği, bilgilendirilmiş onam hassasiyetine uygun görünmektedir. Yönetmen, Cavier'in bahsettiği "postmodern sanatın içine sıkıştığı, bireyin kötüye kullanıldığı (bireycilik), tekbencilik ve narsizm çıkmazını kıramayışı" zaafından uzak durmak adına karakterleri neredeyse belirsizleştirmiş ve aynılaştırmıştır. Karakterlerin kendilerinden çok ideal edindikleri mücadeleyi ön planda tutan metin, "bilgilendirilmiş onam" bakımından etik bir sorun tezahür etmemiştir.

Film, zaman zaman içinde bulunan mekânı geniş planlarla, soyut resimleri anımsatan kuyuyu yakın planlarla göstererek karakterlerinin adına konuşmak yerine seyirciyi meselenin yarattığı duygu ve düşünceleri analize çağırır. Metnin kayıp yakınları aracılığıyla aktarımı esnasında kamera, ışık, film ekibinin kalabalığı gibi teknik güçlerle karakterlere nüfuz edilmez ve günümüz itiraf kültürüne uygun sarsıcı dışavurumlar tercih edilmez. Oysaki Messiri'nin "zevk endüstrisi" (Messiri, 1997: 55-97) olarak adlandırdığı belgesel sinemayı farklı travmatik temalar tabanında duygusal itiraflar üzerine inşa etmek; seyircinin başkasının acısıyla arınmasına, tatmin ve rahatlama sağlamasına vesile olacaktır. Kuyu'da ise bu ortam yaratılmaz. Karakterlere soru sorulmaz. Stüdyo ortamı gibi karakteri çevreleyerek yalnızlaştırıp daha fazla konuşmaya iten organize mekânlar da söz konusu değildir. Sadece söz konusu kuyular ile bağlantılı olaylarla ve karakterlerle yetinilir. Yakınlarının bedenlerini bulamayanların derin acısını hissederiz ama bu acılardan feryat yükseltilmez.

2.4. Belgesel Filme Katılmanın Sonuçları ve Kendi Kişiliğiyle Görüntüsü Üzerinde Kontrol

"Belgesel filme katılmanın sonuçları ve kendi kişiliğiyle görüntüsü üzerinde kontrol" ilkesi, diğer hassasiyetler gibi soyut ve somut olarak mutlaka irdelenmesi gereken bir konudur. Filmin yaratıcısının amaçlarıyla metinde yer alan karakterlerin ortak amaçta olup olmadığının değerlendirilmesi, Pryluck'un dördüncü ilkesi için en belirleyici kriter olabilir. Yönetmenin eserin estetik, dramatisasyon veya herhangi ögesi hakkında belirleyeceği öncelik, vurgu ve farklılık, karakterlerin gerçeklik temsili doğrudan etkileyecektir. Kuyu filminde ise metne dâhil olanların kişilikleri hakkında bilgi verilmez, karakterler sadece kayıplarla yakınlıkları (ağabey, anne, kardeş vb) üzerinden tanıtılır. Karakterler gündelik kıyafetleriyle görüntülenir ve çekimler

için kostüm veya özel bir kıyafet kullanılmaz. En yalın tarifile karakterler oldukları gibidirler ve sinema filminde var olma fikriyle görüntülerini değiştirmezler çünkü kendi görüntülerini bir film görüntüsünden çok, metni oluşturan dizgeler içinde, arasında, bir kısmında ve/ya tamamında, bütüne işlevsellik kazandıran parçalar olarak görürler. Her bir karakter diğeriyle harmanlanarak adeta kuyularda yok olan bedenlerin belirsizleşen tezahürlerinden birine dönüşür. Bu bağlamda Kant'ın fenomenlerin görünüş değil birer beliriş olduğu iddiasına uygun bir işleyiş gözlemlendiği ileri sürülebilir. Tanımlama ile görüntü ve öz ayrımını ortadan kaldıran Kant, fenomeni beliriş olarak ifade ederek belirenin koşullarına gönderme yapmıştır.

Kant'tan hareketle her biri birer görüntüye değil belirişe dönüşen karakterler, imgelerinin değil filmin meselesiyle ilgili koşulların taşıyıcıları olur. Bu haliyle karakterler sinemasal estetik ve seyir hazzından ziyade meselenin katmanlarına, açıklayıcı damarlarına ve birbirinin tamamlayıcısına ya da Kant diliyle ifade edilirse “beliriş koşulları”nın göndermelerine dönüşür. Dolayısıyla Pryluck'un sorguladığı karakterlerin kişilik ve görüntü kontrolü, ehemmiyetini kaybeder çünkü karakterler anlatılmak istenen gerçeğin parçalarına evrilirken asıl olan sahnedeki kişilik ve görüntüleri değil bu göstergelerin ne anlatmak istediğidir. Tam da Pasolini'nin ifade ettiği gibi; “*O halde sinema, gerçekliğin yazılı dilinden başka bir şey değildir... Bu onun ne öznel ne de sembolik olduğunu gösterir; dolayısıyla o gerçeklik üzerinden temsil eder*” (Pezzella, 2006: 44). Kuyu belgeseli de sadece yedi kişinin kayboluşu ve aranması gerçeğine odaklanır.

Merkezde anlatılan ana karakter ya da sinemada tip olarak adlandıran kişileri imgeleyen öznel, nesnel ve/ya sembolik tipler de söz konusu değildir ancak her biri güç bir hakikatin öğeleridir. Fransızca kökenli Caractère ve Yunanca kökenli Kharakter kelimelerinden gelen bu terim; metale kazınmış damga, mühür, çizmek, nitelik, görünüş anlamına gelmektedir. Fransızca kökenli Typ ve Yunanca kökenli Typos kelimelerinden gelen tip terimi de; kalıp, standart biçim, matbaa harfi, damga anlamına gelmektedir (Nişanyan, 2002). Filmde karakter tanımlamasına uygun özel niteliklere ya da tip tanımlamasına uygun kalıplara izin verilmez. Çünkü karakterlerin bazıları daha yerel çağrışımlar yapan geleneksel kıyafet, jest, mimik ve genel bir tutum sergilerken çoğunluğu günümüzde yaygın olan sıradan pantolon, gömlek, kazak vb. giysilerle kendilerini değil kayıpları anlatır. Dolayısıyla filmde sinemasal tanımlama kaygısıyla karakter ya da tipler görüntüleri olmadığı söylenebilir.

Görüntüler bir kuyu etrafında, içinde, dibinde, duvarlarında, taşlarında, dışında, yakınında ve uzağında, metnin bütününe dokurken kişiler özel nitelikleri ya da görünüşleriyle metne mührünü vurmaz hatta küçük ancak önemli öğelere ya da belirişlere dahi indirgenebilir.

Filmde bireylerin özel alanlarına da girilmez. Karakterlerle ilgili dışarıdan ya da içeriden bilgi verilmediğinden kişilik temsilleri ve görüntüleriyle ilgili etik sorgulamalar boşluğa düşecektir. Özel alan, kişinin sadece belirli ya da belirsiz olmakla birlikte sınırlı kişiler tarafından bilinmesini istediği ve özellikle kamuoyundan saklı tuttuğu yahut kamuoyu nezdinde güncel kalmasını istemediği olaylardan oluşan alandır. Kişi bu olayları sadece aile çevresi, yakın dostları ya da güvendiği kişilerle paylaşır (Dural, 2015: 136) Oysaki karakterler bireysel haklar ve özel alan gibi sınırlar yerine “kuyu” merkezinde saklı tutulmanın açığa çıkmasını bekleyen birer görüntüye dönüşmüştür.

Kişinin gizlilik alanı, iç düşünce ve duygu dünyası ya da kısaca kişisel özgürlük bölgesinin en dokunulamaz çekirdek alanı olarak da tanımlanabilir (Paschke, 2009: 2097). Ancak filmde en gizli, en derin duygu ve düşünceler hatta kişisel özgürlükler, karakterler ile değil kuyu ile tanımlanır. Belgeseller, işledikleri konu itibarıyla bireylerin duygu, ilişki ve eylemlerini kapsayan

genel insani durumlardan farklı konular üzerinde durmuştur; bu konular kurmacanın da içeriğidir (McLane, 2012: 1). McLane'den hareketle Kuyu belgeselinin, yüzeyde kayıp yakınlarının mücadelesini anlatırken, arayışın, kaybedişin ve sonsuz bekleyişin kurmacası olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Pryluck'un karakterlerin belgesel filmdeki varlığını ve görüntüsünü sorguladığı dördüncü etik ilkesiyle işaret ettiği uyarı, Kuyu filminin karakterleri için söz konusu olmaz. Çünkü yönetmenin kısmen belirsizleştirdiği karakterlerin filmdeki varlık nedeni, yakınlarının kaybedilmiş olmasıdır.

2.5. Kültürel Farklılıkların Oynadığı Rol

Kültür; insanoğlunun tüm yaşantısı boyunca inanç, dil, sanat, edebiyat, duygu ile düşünce bağlamlarında yer almıştır ve bu yüzden dil-kültür ilişkisi yaşantımızın önemli ögesi haline gelmiştir (Babayiğit 2020; Babayiğit, 2021a & Babayiğit, 2021b). Sinemanın da dikkate alması gereken unsurlar arasında yer alan kültür, yönetmen ile filmi arasında kurulması gereken bağı güçlendirir. Pryluck, belgesellerin mutlaka işlediği konuya kültürel yakınlığı olan ve konusuna hâkim sanatçılar tarafından yapılması gerektiğinin altını çizer.

Yönetmen, kültürel olarak tanımadığı, bilmediği ve parçası olmadığı bir çalışmada “ben ve öteki” diyalektiğinin çıkmazına düşecektir. Her ne kadar iyi çalışsa, hazırlansa hatta meseleye dâhil de olsa, kaçınılmaz ben ve öteki diyalektiği nedeniyle yanlış, eksik, eşitliksiz veya benzeri bir sonuç doğacağından çalışma etik olamayacaktır. Sanatçı belgesel sinemada bir toplumun meselesini anlatmaya niyet ettiğinde, Russell'ın belirttiği üzere, filme dair “*Anlayabileceğimiz her önerinin, tümüyle bizim tanıdığımız öğelerden oluşması gerekir*” (Russell, 1994: 50). Russell salt sanatçı için değil izleyici içinde tanıdık öğeler fikrini önceler; “*verili-nesnel/vuku bulan gerçeklik*” ile “*verili gerçekliğin zihindeki öznel tezahürü*” arasında daima nesnel olanı, yani somut biçimdeki tanıdık öğelerin fonksiyonel olduğunu savunur.

Kültürel farklılıklardan doğacak boşluğun etik olmayan sonuçlarını öngörmek pek mümkün değildir ve bu sonuç her film özelinde değişecektir. Kuyu için yönetmenin öncelikle kayıp yakınlarının bekleyiş ve mücadelesinin filmini çeken dış göz olma konumundan kendini kurtarması önemlidir. Yönetmenin konumunu, bir toplumun meselesini anlatmaya çalışan etnograflara benzetmek mümkündür. Emerson, belgesel sinemacının etnografik bir tutumla “onlar” ayırımından ‘biz’ sahiplenmesine geçebilmesinin mümkün olduğunu inanır: “*Etnografların en belirgin özellikleri, alana çıkmak ve başka insanların gündelik tecrübe ve faaliyetlerine yakın olmaktır. ‘Yakın olmak’ kavramı en basit anlamıyla insanların yaşamlarını ve yapıp ettiklerini içeren gündelik tekrarlara fiziksel ve sosyal açıdan yakın olmayı gerektirir. Bu amaçla araştırmacı, başkalarını gözleyebilmek ve anlayabilmek için bu insanların yaşamlarının geçtiği kilit önemdeki yerlerin/bölgelerin tam ortasında bir konum edinebilmelidir*” (Emerson vd, 2008: 2). Altay, uzun yıllardır kayıp yakınları ve kayıplar üzerine çalıştığı için belgesel konusunun bir parçası haline gelmiştir. Zaten karakter tarafından tutanak tutan bir arşivci veya film yapmak isteyen bir sanatçı ya da herhangi bir malzeme toplamak isteyen yabancı gibi görülmez. Onlarla aynı dili konuşur ve sinemanın gerçekliğine destek olacak güçlü göndermeler yerine gerçeğin sinemasına eşlik etmek üzere iç içe ve dağınık bir gözlem sürecinin takibini sürer.

Kültürel farklılıkların olmadığının bir başka kanıtı ise filmin 50. dakikasında, incelemelerin ardından kemiklerin oğluna ait olduğu haberini annesine yönetmenin vermesidir. Yönetmenin bizzat mücadeleye eşlik etmesinden kaynaklanan bu zorlu görev, aynı zamanda dışarıdan gelen ve mücadeleyi dışarıya ileten güvenli bir öğedir. L. Herman'ın “Belgesel sinema içeriksel

merkezli olmalıdır” iddiası, Kuyu için birebir geçerlidir. *Herman’a göre belgesel film, öyküsü gerçeğin içinden çıkan bir çalışmadır. Bu nedenle de gerçekçi bir konum içinde, öykünün geçtiği gerçek yerde ve öyküyle ilgili gerçek kişilerle uygulanır* (Adalı, 1986: 14) Herman’dan cesaretle Kuyu filminin öyküsü neredeyse tamamen gerçektir denilebilir çünkü konuya, mekâna ve kişilere eşlik değil paydaşlık edilmiştir. Anlatım açısından en zengin alanlardan sinemanın mekanizmalarından ziyade; kaba, çıplak, çirkin ve somut olarak öykünün gerçekliği odaktadır. Bu noktada kültürel farklılığın altı çizilerek bildik fırsatçı, oryantalist bakışla mistik, ilginç, dikkat çekici ve çok sürükleyici bir olay örgüsü de kullanılabilirdi ve bu şekilde filmin satışı için büyük olanaklara kapı aralanırdı. Yönetmen, etik sorumluluğuyla olası kültürel farklılıkları, kültürel ortaklaşmaya dönüştürmüştür. Bu aşamada sanatçının sorumluluğu sinemasal kaygılardan ziyade, ağır bir meselenin titizlikle verilebilmesinin sınırlarının tayinidir ki Nichanian, bu hassas durumu anlatmada belgeselin de çaresiz kaldığına işaret eder. Nichanian, felaket gibi insanlık onurunun ayaklar altına alındığı, çaresizce insanlıktan dışlanma hissedildiği bir ânın, dilsel bir edim yoluyla ifade edilemeyeceğine inandığını belirtir ve sorar: "*Gerçekten de tanıklık etmenin imkânsızlığına nasıl tanıklık edilir? Sadece tanıklığın ötesindeki bir dilsel edim, tanıklık etmenin imkânsızlığına tanıklık edebilir. Bunun dilin sınırında konumlanan bir dilsel edim olması gerekir*" (Nichanian, 2011:32-33.)

Kısacası belgesel film, kültürel farklılığın arkasına sığınarak ya da çaresizliğinde kıvranarak öyküyü, öykünün kendisinden daha iyi anlatacak olursa Pyrluck’un tetkik ettiği etik ilkeler şüphesiz zarar görür ya da bahsi dahi edilemez.

2.6. İç İç Geçen Diğer Etik İlkeler

Pyrluck’un sıraladığı diğer etik ilkelerden, belgesel film yapmanın ve bunu yaparken insanları kullanmanın meşruluğu, gerçeklik iddiaları, mahremiyet ve temsil etme; yukarıdaki maddeler içinde verildiğinden ve birbiriyle ilintili olduğundan, bu noktadan sonra iç içe tetkik edilecektir.

İlk olarak, belgesel film yapma meşruluğu ilkesi kapsamında; ana akım mecralarda görünürlüğü az olan bir konu işlendiğinden ve yapımda yer alan insanlar konudan zarar gören gerçek kişiler olduğundan, Pyrluck’un bahsini ettiği “kullanma” durumu bu filmde geçerli değildir. Henüz içinde yaşanan ve süregiden bir yok edilişin tutanağı, geleceğe bırakılmaktadır. Dolayısıyla belgesel film yapma meşruluğu bir ölçüde sorumluluğa dönüşmekte, topluma ve gelecek kuşaklara alternatif bir kaynak sunmaktadır. Bir başka deyişle konu ve materyallerin belgesel için değil, belgeselin konu ve materyaller için kullanımından bahsedilmelidir. Williams, tarihe not düşen belgesellerin, kurgu filmlere oranla daha önemli olduğunu düşünür: *Tarih, film yoluyla geri döndürülebilmektedir. Filmler tarihi yeniden gözler önüne sererken, izleyenlerin soru sormalarını ve tarihi eleştirmelerini de sağlamaktadır* (Williams, 1993: 13). Örneğin filmin sonunda yakın tarihte kaybedilen insanların isimleri, bir kuyunun kurumuş duvarlarında belirir. Böylece Williams’ın dikkat çektiği yakın tarihin kayıpları bir açıdan bulunarak adeta geri döndürülür, izleyicinin soru sorması ve tarihi eleştirmesi sağlanır. Yönetmenin anlatım tarzı olarak belirlediği klasik realist yapıda, yorumlayıcı üst sesler yerine gerçek karakterlerin sesinden üst ses kullanımı ve yer yer senkronize olmayan seslerin kullanımıyla didaktiklik etkisi azaltılırken, sosyal aktörler yerine tanık sohbetleriyle bilgi aktarılması; film konusunu “alternatif tarihi bilgiler” çerçevesine yerleştirir.

Paul Rotha, pek çok kuramcı gibi dört temel anlatım tarzını kendi içinde birleştirerek “betimleyici-gözlemci” (observational) ve “yorumlayıcı-açıklayıcı” (expository) olmak üzere ikili bir yapıya indirgemektedirler (Rotha, 2000:148). Kuyu belgeselinde Altay’ın ‘betimleyici-

gözlemci' tutumu çok nettir; konuyla ilgili açıklamalara yeltenmez ve film, yorumlayıcı olmadığı gibi seyirciyi de yorumlayan değil sorgulayan bir yere çeker. Bilgileri kayıp yakınları, tanıklar ve deliller tarafından dillendirir; sonrasında dramatizasyondan uzak durarak konuyu sağa sola çekilştirmez, esnetmeye izin vermez. Dolayısıyla Kuyu belgeselinde, insanları kullanmanın meşruluğu, gerçeklik iddiaları, mahremiyet ve temsil etme ile ilgili etik kuralları sarsan bir kayma da gerçekleşmez.

Gerçeklik iddiaları, mahremiyet ve temsil etme ile ilgili etik kuralların sarsılmamasının bir diğer nedeni de; canlandırma, uyarılama veya belleğin performansına başvurulmamasından ve somut olanla, görünenle yetinmesindendir. Bennett, *“düşünsel ya da kurgusal pasajlar ile dramatik rekonstrüksiyonlar ya da arşiv görüntüleri arasındaki ilişkinin, bir düzeyde biçimsel bir sorun olmasının yanı sıra aynı zamanda yönetmenin etik ve politik gerginlik noktası”* olduğunu belirtir (Bennett, 2010: 222). Altay, filminde Bennett'in belirttiği rekonstrüksiyonları tercih etmeyerek gazete, televizyon ve sözlü tanıklıklarla yetinir. Böylece delillerin retorik ve etkileyici görsellere dönüşmesinden kaçınır. Bu sorumluluk hem kayıp yakınlarının mahremiyetine özeni hem de gerçeğin temsilinden uzaklaşmamayı temin etmiştir. Anlatım dilini yer yer sadeleştirerek kısırlaştıran bu üslup, renkli ve keyifli bir seyir zevkinden öte salt ve somut gerçeğe ulaşma çabası olarak değerlendirilebilir.

Belgeselde yer alan karakterler, anlattıklarıyla dönemin tarihine tanıklık eder. Örneğin 5. dakikada Hediye Coşkun, oğlunun kaybolma sürecinin nasıl geliştiğini anlatır. Daha sonra 7,40. dakikada, kayıp Seyhan Doğan'ın kardeşi Hiznî Doğan, 29 Ekim 1995 tarihinde, kendisiyle birlikte altı kişinin gözaltına alınma sürecini aktarır. O esnada kendisinin henüz 11 yaşında olduğunu söyleyen Hiznî Doğan, askerler tarafından dayak yediğini ve uçuruma atıldığını, daha sonra gözlerinin bağlanıp tabura götürülerek orada her birinin ağır işkencelere maruz kaldığını anlatır. Dört gün sonra serbest bırakıldığında, 13 yaşındaki kardeşi yanında yoktur. O andan itibaren annesinin tabur, savcılık ve okul arasında gidip gelen arayışı başlar. Ardından gazete kupürleri, “Dargeçit'te 7 kişi kayıp”, Kürt aileler kayıplarını geri istiyor”, “Kayıplar ülkesi” başlıklarıyla ekranda kayarken, anne Asiye Doğan, oğlunu arama mücadelesini Ankara'ya taşır ancak bir süre sonra o da kayıplara karışır ve oğlunun kemiklerini bulmadan öldüğü haberi gelir.

Süha Arın, belgesel sinemada kullanılabilecek yedi anlatım dilini şöyle sıralamıştır: *Klasik Sözlü Anlatım, Sözsüz Anlatım, Görüntü ile Sesi Farklılaştırma, Sorunu ya da Konuyu Belgeselde Yer Alan Kişi ya da Kişilere Anlattırma, Görünen Bir Sunucu/Spikerin Kameraya Bakararak Anlatması, Açıklayıcı Yazılarla Anlatma, Karma Anlatım* (Öztürk, 2019: 116-117).

Kuyu'da bu anlatım tekniklerinden klasik sözlü anlatım, sözsüz anlatım, sorunu ya da konuyu belgeselde yer alan kişi ya da kişilere anlattırma ve açıklayıcı yazılarla anlatma kullanılmış; görüntü ile sesi farklılaştırma, sunucu ile heyecanı tırmandırma ve karma anlatım ile zengin bir dramatizasyon tercih edilmemiştir. Görüntülerin ve sesin gerçeklikten uzaklaşmamak ya da gerçekliği zedelememek için, doğrudan ve dolaysız bir şekilde verilmesi amaçlanmıştır.

Tuğba Elmacı *“Belgeselde Çoğalan İmge Buharlaştıran Anlam”* kitabında, belgeselde dramatizasyon tehlikesine karşı uyarır:

“Dramatizasyonun belgesel filmde zedelediği en belirgin noktalar; oyuncu dramatizasyonu ile belgesel film izleme pratiğinin imgesel filmle çakışması ve belgeselin salt bilgiyle bağı sebebiyle anlatımı zenginleştirme uğruna yapılan aşırı görsel bombardımanın da metindeki dramatizasyona etki ederek bilgi ve belge fazlalığı yaratıp belgesel içeriğinin özüne zarar vermesi olarak sıralanabilir (Elmacı, 2011: 46-47). Kuyu belgeselinde dramatizasyon ile

akıcılık, özdeşleşme ve heyecan sağlayacak anlatım tekniklerinden imtina edilmiştir. Belki de, özüne sadık kalmaktan ziyade salt öze ulaşmak ve gerçeğin belgeselini inşa ederek etik kurallardan sapmamak amacıyla anlatımın kuru, tekdüze ve bazen akıcılığı sekteye uğratan bir yapıya sığdırıldığı söylenebilir. Çünkü Elmacı'nın bahsini ettiği imge çokluğu ve dramatisasyonun yerine salt Kuyu imgesinin simgesel ve metaforik göndermeleriyle yetinildiği iddia edilebilir.

3. Metaforik ve Sembolik Anlamın “Kuyu”nun Gerçekliğine Etkileri

“Kuyu” anlam üretmede güçlü metaforik göndermeleri nedeniyle edebiyat, resim ve sinema gibi pek çok sanat alanında sıklıkla kullanılır. Altay'ın anlam çoğaltmadaki tutumu ise var olan hikâyeleri zengin okumalardan arındırmak ve kuyuyu merkeze alarak anlatmaktır. Meselenin esası kuyu kelimesiyle özdeşleştiğinden, neredeyse hikâyenin kendisinin metafora dönüşme tehlikesine karşın, kuyunun mümkünse hiçbir şeyi temsil etmemesine dikkat edildiği gözlemlenir. Olayların düğüm ve çözüm noktalarının mekânı olan “kuyu”, metaforik çağrışımlardan uzaklaştırılarak şiirsel gerçeklikten ve soyut atıflardan vazgeçilmiş ve tamamen çıplak gerçeğe ulaşmak hedeflenmiştir.

Kuyu kelimesinin sözlük anlamları Türk Dil Kurumu Sözlüğü'nde şöyle sıralanır:

1. *Su katmanına varıncaya kadar derinliğine kazılan, genellikle silindir biçiminde, çevresine duvar örülen, suyundan yararlanılan çukur.*
2. *Toprağa kazılan derince çukur.*
3. *mec. İçinden çıkılamayan durum veya yer.*
4. *Yer altındaki iş yerlerine ulaşmak için açılmış ve kesit boyutları derinliğine oranla sınırlı, düşey veya düşeye yakın bağlantı yolu (TDK Sözlük).*

Kuyu kelimesinin kullanımı düz ve yan anlamlarıyla filmin metninde yer alır; Toprağa kazılan derince çukurlar kapatıldığından, aranan bedenlere ulaşmak için kayıp yakınları tekrar toprağı kazar. Örneğin metnin 18. dakikasında kuyunun su dolu olduğu ve yakın planda kovayla su çıkarıldığı görülür ya da 33. dakikada bir çocuk kuyuya atlar, kuyunun içinden önce taşlar, daha sonra bir gömlek çıkarır ve en sonunda altta su görülür. Bedenler bulunsa dahi suçlulara ulaşamama ve yıllar süren bekleyişin yarattığı travmatik iz vb. pek çok nedenle kayıp yakınları, kendilerini içinden çıkılamayan bir durumda hisseder. Filmin 47. dakikasında kayıp yakınlarından biri kuyunun başında oturarak kendini şöyle ifade eder:

“Seyhan 18 yıl boyunca bu kuyuda uyudu. Bu kuyu benim ve ailemin yüreğinde derin bir yara açtı. Hayalimde, yüreğimde, kalbimde güzel olan her şeyi bu kuyu altüst etti.”

Kayıp yakınının bu sözleri, metaforik olarak çıkışsızlık, bilinmezlik, karanlık, korkunçluk, ceza, çile, ölüm, zulüm gibi birbirine yakın olumsuz çağrışımların dahi yumuşatılarak ifade edildiğini hissettirir. “Seyhan 18 yıl boyunca bu kuyuda ‘uyudu’” derken, Seyhan'ın çektiği çileye, uğradığı zulme ve ölümüne yol açan süreçte, maruz kaldığı eziyete daha yakın duran “öldü” fiilini kullanmaması dikkat çekicidir. Muhtemelen kayıp yakınları da acıyı haykırmak yerine amaçlarına ulaşma ve mücadeleden vazgeçmedikleri mesajını daha fazla önemsemektedirler. Dolayısıyla yönetmen de tercihini bu yönde belirleyerek yaşanan trajedinin sosyolojik ve psikolojik sonuçları yerine somut sonuçları yani kaba ve çıplak gerçeği seçmiş, metaforik olandan vazgeçmiştir.

“Metafor özel bir yeteneği olmayan sıradan insanlarca gündelik hayatta büyük bir zihin faaliyeti gerektirmeksizin kullanılır. Metafor linguistik bir süs, gereksiz bir dekor değil, insanî düşüncenin ve akıl yürütmenin ayrılmaz bir unsurudur” (Lakoff ve Johnson, 2015: 12)

Eski Yunanca “metaphora”dan gelen “metafor” sözcüğü “meta: öte” ve “pherein: geçmek, taşımak, yüklenmek” kelimelerinin birleşmesiyle “öteye geçmek, bir yerden başka bir yere götürmek” anlamına gelir (Nişanyan, 2004: 293; Lakoff ve Johnson, 2010: 16). Filmde anlamı öteye taşımak, farklı alanlara göndermeler yaparak zenginleştirmektense görünenin gücüne sığınmak ve sığınmak esastır; hatta kayıpların bulunduğu yerin kuyu ya da başka bir yer olmasının anlamı değiştirmeyeceği düşüncesine erişilir.

Metaforik dilin en güçlü olduğu durum, metaforların silikleşip, okurun dikkatinden kaçacak belirsizliğe ulaştığı metindir. Metaforları, literal gibi sunmak, ideolojilerin en güçlü aygıtıdır (Miller, 1995: 238). Altay’ın tercihi “kuyu” her ne kadar sanatsal ve estetik bir okumaya teşneyse de fonksiyonel olarak sadece su çıkarılmak için toprağa kazılan, derince çukurdur ancak bu kuyu, içinde kayıp bedenler saklayan başka bir evren olduğundan, gösterilse ya da gösterilmese de sezgiler devreye girer. Miller’in bahsini ettiği metaforların literal olarak sunulması, ideolojik açıdan belgesel sinemayı güçlendirir, gerçeğe dolayısıyla etik olana ulaştırır. Derrida’nın *“Metin, kompozisyonunun yasasını ve oyunun kuralını ilk bakıştan, önüne ilk gelenden saklıyorsa metindir ancak”* (Derrida, 2012: 13) sözünden hareketle denilebilir ki “kuyu”nun kayıp bedenleri saklaması ve belgeselin arayışa eşlik etmesi; anlamı öteye taşıma, atıfta bulunma veya soyut bir katman daha kazandırma amacını taşımaz. Hatta metaforik anlamlarını da kendine gömen, saklayan, susan bir yapıya dönüşür ve bu haliyle basitçe anlatılamayanı teşhir eden niteliktedir.

Kuyu, başrolde bir söylem biçimi olarak ekrandadır. Ne var ki orada olmasının sebebi güçlü metaforik göndermeleri değil, gerçekten kayıpların bulunduğu mekân olmasındandır. Ricoeur der ki *“Metafor hem ‘-dir’, hem de ‘değildir’i birlikte içerir. Anlam birbirine ait olmayan iki şey arasındaki gerilimden bağlama uygun olarak doğar ve dolayısıyla bağlamsal olduğu için de sözlüklerde değil, ancak söylevlerde bulunur”* (Crawford, 2013: 95). Filmde kuyu, hem somut olarak düz anlamıyla kuyudur hem de tüm bilinmezlikleri, çıkmazları ve kompleks çağrışımları ile oradadır ancak bundan imtina eden bir dille sunulur.

Filmde kayıp yakınları tarafından, köyde 4-5 metrede bir su kuyusu olduğu dile getirilir. 45. dakikada konuşan kayıp yakını, köylüler tarafından su içmek için kullanılan kuyuların ölüm kuyusuna dönüştüğünü ve hepsinin devlet tarafından kapatıldığını söyler.

Heidegger için göndermelerin üstesinden gelmek, *“bugüne kadarki felsefeyi elden çıkarmak”* değil, *“varlığın doğruluğu sorusunun önceliğini, var olanın ‘ideal’, ‘nedensel’, ‘aşkınsal’ ve ‘diyalektik’ açıklaması karşısında özgür bırakmak... onun ilk başlangıcının içine sığmamak”*tır (Heidegger, 2010: 114-115). Altay’ın dolaysız ve düz anlama sığınma ısrarı, Heidegger’in “varlığın doğruluğu sorusunun önceliğini”, “ideal, nedensel, aşkınsal, diyalektik” olan işaret ağlarından yalıtılarak anlamın ilk manasına sığmamasına denk düşer. Brandstetter’in anlamın göndermelerinden imtinayla bahsetmesine benzer bir tutum, film için de geçerlidir: *“Yazar metni imha eder fakat ördüğü işaretler ağı, ondan sonra da yaşamaya devam eder”* (Brandstetter, 2015: 237). Yaratılan metnin amacını aşması hatta anlamın metnin içinde yaratıcısının kontrolünden çıkması, pek çok sanatçının daimi kaygısıdır. Baudrillard, sanatçının bu kaygısını, *“Anlam her zaman mutsuzdur”* (Baudrillard, 2011: 127-128) diyerek açıklar ve anlamın

mitsuzluğunun ise, “dilin mutluluğu ve şiirsel özgünlük yoluyla” çözülebileceğinden bahseder. Oysaki Kuyu filmi şiirsel özgünlükten kaçınarak gerçeğin belgeselini sırtlanan bir yapıdır.

4. Sonuç

Kuyu belgeseli, üçü çocuk, yedi kişinin gözaltına alındıktan sonra kaybolmasını ve yakınları tarafından yıllarca aranmasını, nesnel bir bakışla ve gerçekliğe sadık kalarak beyaz perdeye taşımayı başarmıştır. Yönetmen, yakın tarihin oldukça dramatik bir olayını, dramatizasyona kaçmadan, duygu sömürüsü yapmadan hatta kayıpları öne çıkarmadan filme almıştır.

Kuyu belgeseli, Pryluck’un belirlediği, bir belgeselde bulunması gereken etik ilkeleri uygulayarak salt öze ulaşmayı ve gerçeğin belgeselini inşa etmeyi amaçlamış ve amacına ulaşmıştır.

Belgeselin amacına ulaşmasında, bağımsız bir yapım olarak piyasa koşullarını değil kendi hikâyesinin gerçekliğini araması, belgelemesi ve sunması etkili olmuştur. Bu sunumda yönetmenin metaforik anlatımdan kaçınması da belirleyicidir. Yönetmen, izleyicinin dikkatini “nasıl” söylediğinden ziyade “ne” söylediğine yönlendirerek mesajın anlamını öne çıkarmıştır. Yönetmenin ne söylemek istediği, filmin hemen ilk saniyelerinde, “Ölüm ve yaşam arasında arafta kalmış kayıplar ve onlar için mücadele edenlere” yazısıyla ilan edilir. Ardından 2,80. dakikada, kayıpları aradığı için Galatasaray Meydanı’na gelen Cumartesi Annelerinden birinin, “*Bu betonun üzerinde kışın donuyor yazın da sıcaktan pişiyoruz. Kimse neden burada olduğumuzu sormuyor ama sonuna kadar o kemiklerin peşinde olacağız*” sözleri, filmin amacına dair ipuçlarını deşifre eder. 33. dakikada, arama çalışmaları sırasında ismi belirsiz bir çocuk kuyuya atlar ve çocuğun kuyudan taşlar çıkardığı görülür. Daha sonra bir gömlek çıkarır. 36. dakikada tahta bir merdivenle kuyuya inilir ve kuyudan bir kemik çıkarılıp kenara konulur. Anlatıda, özellikle kuyuya iniş sahnelerinde konuyla ilgili hiçbir yorumda bulunulmaz. Seyirciye görüntüleri ve insanların o anda gerçekleşen konuşmalarını vermekle yetinir ancak seyircinin duygu ve düşüncesini, görüntüleri algılayışını yönlendirecek dramatik müzik, ses ve/ya farklı ilave görsellerle göndermelerde bulunulmaz. Anlatı; olay yeri, ânı ve tanıklıklarıyla daraltılmış ve gerçeklik estetik kaygısı güdülmeden, hiçbir şekilde dramatize edilmeden, bazen kuru, sıkıcı ve çıplak temsil edilmiştir. Filmin sonunda yedi kayıp insanın her birinin adı, fotoğrafı, kaybolma tarihi, ardından kemiklerinin veya cesedinin bulunma tarihi belirtildikten sonra, 1984 yılından bu yana 10 binin üzerinde kayıp ve infaz davası, 3 milyona yakın zorunlu göç ve 300’ün üzerinde açılmamış toplu mezar bulunduğu bilgisi yazıyla geçer.

Belgesel; 1990’larda Kürt halkının maruz kaldığı baskı politikası sonucunda insanların kaybolmasını ve yakınlarının kayıpları arama sürecini, politik söylemlerden olabildiğince uzak, etik ilkeler doğrultusunda ve insani bir arayış odağında aktarmıştır. Tüm bunların sonunda Kuyu filmi, Mardin ve çevresinde yedi kayıp kişinin yakınlarının mücadelesini, olay ve kişiler üzerinden ifşa ederek belgesel sinemada gerçeklik temsili yakalamıştır.

Kaynakça

- Adalı B. (1986). *Belgesel Sinema*, İstanbul: Hil Yayınları.
- Altay, D. (2005). “*Küresel Köyün Medyatik Mimarı: Marshall McLuhan*”, Kadife Karanlık, Ed. Nurdoğan Rigel, İstanbul: Su Yayınevi
- Armağan, İ. (1992). *Sanat Toplumbilimi Demokrasi Kültürüne Giriş*, İzmir: İleri Kitabevi
- Babayiğit, M. V. (2020). Expressions of Determination, Success, Diligence, Stability and Laziness in Kurdish, Turkish and English Proverbs. *International Journal of Kurdish Studies* 6 (2), 244 – 257, DOI: <https://doi.org/10.21600/ijoks.760441>
- Babayiğit, M. V. (2021a). Semantic and Modal Analysis of Some Verbs in Kurdish, Turkish and English. *International Journal of Kurdish Studies* 7 (1), 123-139, <https://doi.org/10.21600/ijoks.850817>
- Babayiğit, M. V. (2021b). Semantic Comparison of Some kinds of Adjectives: Samples from Kurdish, English and Turkish. In Balcı, T., Öztürk, O. & Aksöz, M. (Eds). *Schriften Zur Sprache und Literatur V*, (5th ed., pp. 67-75). Istanbul, Turkey: Çizgi Press.
- Barthes, R. (1998). *Roland Barthes*. Çev: Sema Rifat, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- Baudrillard, J. (2011). *Kusursuz Cinayet*, Çev: Necmettin Sevil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bennett, B. (2010). *Framing terror: Cinema, docudrama and the ‘War on Terror’*, Studies in Documentary Film, 4:3, 209-225
- Brandstetter, G. (2015). *Poetics of Dance: Body, Image, and Space in the Historical AvantGardes*, New York: Oxford University Press.
- Crawford, N. (2013). *Theology as Improvisation: A Study in the Musical Nature of Theological Thinking*, Leiden, Brill.
- Çam, M.E & Kuşku, M & Akşit, M.A. & Şaylıgil, Ö. (Bilgilendirme (Aydınlatma) ve (Rıza (Onam) Formu ve Genel Hukuk Boyutu, 2011 [746535 \(dergipark.org.tr\)](https://dergipark.org.tr/746535)
- Deleuze, G. (2014). *Hareket-İmge*. Çev: S. Özdemir, İstanbul: Norgunk Yayınları.
- Derrida, J. (2012). *Platon’un Eczanesi*, Çev: Zeynep Direk, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Dural, M. ve Öğüz, T. (2015). *Türk Özel Hukuku, C.II, Kişiler Hukuku*, İstanbul.

- Elmacı, T. (2011). “*Belgeselde Çoğalan İmge Buharlaştıran Anlam*”, Belgesel Sinema 2009 – 2010, Ed. Hakan Aytekin, İstanbul: BSB Yayınları
- Emerson, M. R. vd. (2008). *Bütün Yönleriyle Alan Çalışması*, Çev: A. Erkan Koca, Ankara: Birleşik Yayınları.
- Heidegger, M. (2010). “*Metafizik ve Sanat Yapıtının Kaynağı*”, Çev: Metin Bal, Doğu Batı: Heidegger, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Işıkman, N. G. (2009). *Ötekini Belgelemek; Belgesel Sinemada Kültürel Temsiller*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnsan Hakları Derneği (İHD) Köy Korucuları Özel Raporu (2009). https://www.ihd.org.tr/images/pdf/ocak_1990_mart_2009_koy_koruculari_ozel_raporu.pdf
- Karacan, H., & Babayiğit, M. V. (2017). *Türk ve Kürt Dillerinin Sentaks (Sözdizimsel) Karşılaştırması*. Tiydem Yayıncılık, Editör: Hasan Karacan, Basım sayısı, 3, 7-31.
- Kovacs, A. B. (2007). *Screening Modernism European Art Cinema 1950-1980*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (2015). *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil*, Çev: Gökhan Y. Demir, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Lakoff, G. ve Johnson, M. (2010). *Metaforlar, Hayat, Anlam ve Dil*. Çev: Gökhan Y. Demir, 2. bs. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- McCling, C. (2005). The Political Documetary in America Today. *Cineaste*, 30(3), 29–36
- McLane, B. A. (2012). *A New History of Documentary Film*. Continuum Press London
- Messiri, A. M. (1997). “Daha Kapsamlı ve Açıklayıcı Bir Sekülerizm Paradigmasına Doğru: Modernite, İçkinlik ve Çözülme İlişkisi Üzerine Bir Çalışma”, Çev: Metin Eker, Divan.
- Metz, C. (1988). *Sinemada Anlam Üstüne Denemeler*, Çev: Oğuz Adanır, İzmir.
- Miller, J. H. (1995). *Topographies*, California. Stanford University Press.
- Nişanyan, S. (2002). *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Nişanyan, S. (2004). *Sözlerin Soyağacı*. İstanbul: Adam Yayınları.
- Nichanian, M. (2011). *Edebiyat ve Felaket*. Çev: A. Sönmezay, İstanbul: İletişim Yayınları.

- Sert, S. (2021). Gazete Duvar <https://www.gazeteduvar.com.tr/can-candan-toplumun-bagimsiz-gazetecilik-bagimsiz-sanat-gibi-bagimsiz-belgesel-sinemaya-ihtiyaci-var-haber-1508466>
- Onaran, O. (1985). "*İlk Kuramcıları*", *Sinema Kuramları*, (Der: S. Büker- O. Onaran), Dost Kitapevi.
- Öztürk, G. (2019). Sinemadan Televizyona, Belgesel Filmde Değişen Anlatı Yapısı: Can Dündar ve Tolga Örnek'in Belgesel Filmleri. Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Paschke, M. (1990). Medienrecht, Heidelberg 2009, Rn.935; RICKER, Reinhart: Rechte und Pflichten der Medien unter Berücksichtigung des Rechtsschutzes des einzelnen, NJW
- Pezzella, M. (2006). *Sinemada Estetik*. Çev: Fisun Demir, Ankara: Dost Kitabevi.
- Pryluck, C. (1988). Ultimately we are all outsiders: The ethics of documentary filming. In A. Rosenthal (Ed.), *New challenges for documentary* (pp. 255–268). Berkeley: University of California Press.
- Rotha, P. (2000). *Belgesel Sinema*, Çev: İbrahim Şener, İstanbul: İzdişüm Yayınları.
- Russell, B. (1994). *Felsefe Sorunları*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi
- Sözen, M. (2008). "Anlatı Mesafesi, Anlatı Perspektifi Kavramları, Sinematografik Anlatı ve Örnek Çözümlemeler". Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 4, Sayı 8.
- Torun, H. (2019). Belgesel Sinema Dili ve Savaş. Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, 144 - 158.
- Ulaş, S.E. (2002). *Felsefe Sözlüğü*, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Ulutaş, S. (2016). Sinemada Gerçeklik ve Estetik İlişkisi Bağlamında Dekadan Bakış Açısı ve Çirkin [303633 \(dergipark.org.tr\)](https://dergipark.org.tr/303633)
- Williams, L. (1993). Mirrors without memories: truth, history and the new documentary. *Film Quarterly*, 46(3), 9-21
- Yalın, C. O. ve Güngör, A. (2016). Sinema-Gerçek: Hakikatin Sineması ya da Sinemanın Hakikati. Z. Özarslan içinde, *Sinema Kuramları 2: Beyazperdeyi Aydınlatan Kuramlar*, İstanbul: Su Yayınları